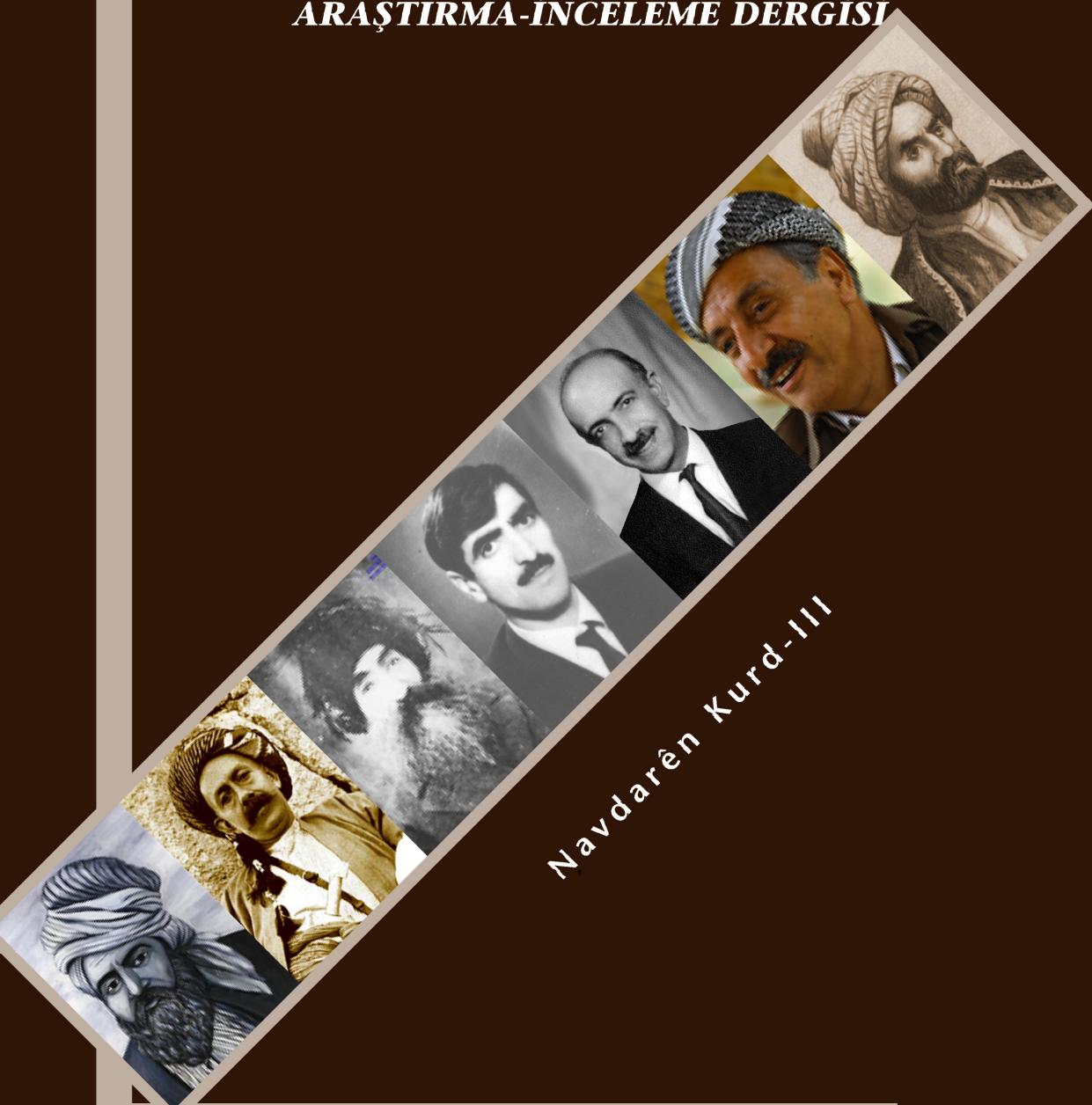

KOVARA LÊKOLÎN Û LÊGERÎNÊ

B Î R

ARAŞTIRMA-İNCELEME DERGİSİ

Navdarên Kurd-III

HEJMAR - SAYI: 9 HAVÎN 2008

KOVARA LÊKOLÎN Û LÊGERÎNÊ

B Î R

ARAŞTIRMA - İNCELEME DERGİSİ

B Î R

KOVARA LÊKOLÎN Û LÊGERÎNÊ

BÎR

ARAŞTIRMA -İNCELEME DERGİSİ

Ji Sê Mehan Carekê Tête Weşandin
Ûç Ayda Bir Yayımlanır

20ê Sibata 2008

Bûha: 10 YTL

BÎR Reklamcılık -Yayıncılık

Sahibi ve Sorumlu Yazışleri
Müdürü:
Mehmet KONUK

Redakte:

Seîd VEROJ

Tîprêzî-Mîzanpaj: BÎR

e-mail: kovarabir@yahoo.com
kovarabir@hotmail.com

Şertên abonetiyê

Bo nêva welat salek 30 YTL
Bo derveyê welat salek 80 \$

Çapxane/Matbaa:

Bariş Matbaa Mücellit

Davutpaşa cad. Güven Sanayi Sitesi

C. Blok No: 274, 275, 276

İST./Topkapı

Tel:(0212) 6748528-29

Cîyê Rêvebirinê/Yönetim Yeri:

İnönü caddesi Magül İş Merkezi

No: 49

Dağkapı /DİYARBAKIR

Tel: (0412) 2287828

*Berpirsyariya her nivîsê yê nivîskar bi xwe ye.
Mesuliyetiya her nûşteyî ê nuştokî bi xo ya*

NAVEROK - İÇİNDEKİLER

Seîd VEROJ

Şêx Mehmûdê BERZENCÎ 7

Ziya AVCÎ

EVDAL XAN (...-1657) 27

Şakir EPOZDEMÎR

Peyayê Hikimdariya Rojkan:Mihemed Axayê Kelhokî35

Şakir EPOZDEMÎR

Faîq BÛCAQ: Gandhîyê Kurdan Bû 47

Mehmet KONUK

Said ELÇÎ(1925-1971):Kurdistanî Yurtseverliğin Ve Demokratiğın
Mihenk Taşı 53

Îbrahîm GUÇLU

Dr. Qasimlo: Serokekî Demokrasiya Civakî û Hevalê Dubçek ê Çekî68

Seîd VEROJ

Seyîd Rizayê Dêrsimî(1862-14/11/1937) 81

Ayhan MERETOWAR

Şêx Ubeydullahê Nehrî 90

Celadet Alî BEDİR XAN

Şêx Evdirehmanê Garisî..... 98

Mamoste QEDRÎ

Ehmedê Xanî 103

Sabah Ghalib

1919-1923 Yılları Arasında Mustafa Kemal Atatürk'ün Kürt Meselesi

Karşısındaki Tutumu ve 1922 Tarihli Kürt Otonomisi Kanunu'nun Metni	113
---	-----

Mr. Asbjorn Eide

(İng Çeviren: Zeri İNANÇ)

İnsan Hakları Komisyonu Ayrımcılığın Önlenmesi ve Azınlıkların Korunması Alt Komisyonu, II. Oturum / 30 Nisan-3 Mayıs 1996 Azınlıklar Çalışma Grubu	137
---	-----

Joost Jongerden

20. Yüzyıl Başlarında Diyarbakır'da Olaylar: Ermeniler, Hamidiye Alayları ve Bölge İleri Gelenleri	150
--	-----

Pêşgotin

Xwendevanên hêja, di vê germa havîna Amedê de careke di kovara BÎR bi naverokeke dewlemend û mijarên nûh digîje ber destê we. Projeya “Danasîna 100 Navdarên Kurd” bi derketina vê hejmarê, dibe hejmara sêyemîn a danasîna navdarên kurd. Dîroka neteweya kurd jî wek erd û axa wî berhemdar û dewlemend e. Ji ber vê, neteweya kurd jî xwedîyê gelek şexsiyetên navdar, hêja û dozkarana e. Bêşik bîranîn û nivîsandina wan hemûyan, kar û xebateke berfireh û zemanekê dirêj dixwaze. Gelek şexsiyetên hêja yên ku navê wan di nav ev rûpelên kovara me de cî negirtibe jî, ev yek nayê vî manayê ku ew bi ked û ruhê xwe yê pak ji dilê me dûr in. Bila ruhê ew hêjayan şad be û baş bête zanîn ku bîranîna her yekî ji wan, bîranîna mîrata manewî û ruhîyeta wan hemûyan e.

Di vê hejmarê de ligel dosya Danasîna Navdaran, bahsa hinek belge û bû-yerên girîng ên dîroka nêzîk ji têtê kirin. Bi taybetî qirkirin û koçberkirina ermenan, îro jî di rojevê de ye û her têtê gengeşikirin. Mixabin mîratxur û neviyên Îtihatçîyan û Teşkilatê Mahsusa, îro jî newêrin bi tawanên xwe yên nemirovane mikur werin û mîqabilê meqtolên xwe lêborîne bixwazin. Lewra di şertên dinya îroyîn de jî, bi şêwe û teşkilatên cûda be jî, qirêjî û xwînrejîya wan a li ser mîletê kurd berdewam dike.

Her weha di vê hejmarê de bi belavkirina belgeyê “Kanuna Otonomî ya Kurd” ê dema Mistefa Kemal, nîşan dide ku tirk çi wextê ku ketine tengasîyê, bi hinek gotin û mesajên karîne bi rehetî mîletê kurd û rêberên wê bixapînin û tengasîyên xwe jî biborînin. Dema ku em bi tenê li bûyer û dîroka sedsala dawî ya kurd û tirkan binêrin, kurd, pîrî caran bi gelek tiştên sivîk û waadên nedîyar, ji aliyê tirkan ve hatine xapandin û mexdurkirin. Bi tevî ku pîrêzeya dewleta tirk û Mistefa Kemal ewqas aşkeraye, hîn jî Ocalan û peyrevên wî Mistefa Kemalî derdixin ezmanan û li ser serê xwe û mîletê kurd didin rûniştandin. Dibêjin “fikir û niyeta M. Kemalî baş bû, wî dixwest mesela kurdan çareser bike, lêbelê hawîrdora wî nehişt ku ew bisêrêve.” Heta Ocalan carna qîma xwe bi van gotinan jî nayîne dibêje, “li hemberê M. Kemalî serhildana kurdan teşwîqa derve û hereketeke paşverû bû, kurdan li hemberê M. Kemalî serhildan nekirana, dê îro rejîma Tirkîyê bêtir demokratîk bibûya.” Mîmkune ku hinek bi tekrarkirina ev fantaziyên Ocalanî, ciyê xwe xweş û qaîm bikin û jê gelek feydeyan bibînin, lê divê kurd baş bizanin ku tû feydeyekî netewî yê kurdan bi gotin û tekrarkirina ev çîrokan de nîne. Gotineka kurdan heye dibêjin “li pîrêza wî binêre.” Divê mîletê kurd bi kêmanî li bûyerên vê demê yên hawîrdora xwe temaşe bike û bawerî bi rê û dirbên tûj û gotinên xapînok neyîne, li pîrêza heştêûpênc salîya dewleta tirk û rayedarên wê binêre û jê ders werbigre.

Ji aliyê din ve, li dinyayê û herêma em tê de, bûyerên gelek germ û nûh diqewimin. Di vê pêşgotinê de em dixwazin tenê bi kurtebirrî bahsa hinek ji van bûyeran bikin. Wekî her caran mesela Kerkûkê, cardin di germayîya rojevê de ciyê xwe girtiye. Me berîya nûha jî di van rûpelan de gelek car bahsa mesela Kerkûkê kiriye. Li gorî dema berîya vê, mesela Kerkûkê ketiye qonaxeke nûh. Di vê qonaxê de du tiştên balkêş diyar bûne: A yekemîn, her çi qas di Destûra Esasî ya Îraqa

Federal de, li ser çareserîya mesela Kerkûkê, bi navê madeya 140î lihevhatinekî di navbera kurd û ereban de pêk hatibe jî, di zemanekê dirêj de tetbîqnekirina madeya 140î û ji aliyê qiyadeya sîyasî ya erebî ve wergirtina biryara madeya hejmar 24an, helwêsta rastîn a ereban aşkera kiriye. Tevdan û tesîra hêzên derveyî çî dibe bila bibe, yê esas û dîyarker, helwêsta qiyada sîyasî ya ereban e. Yê duyemîn, pêşniyar û pîlanên sê qonaxî yên Neteweyên Yekbûyî ye. Qonaxa yekemîn a pêşniyarên Neteweyên Yekbûyî daxwazên gelê kurd tetmîn nekir û di meha pêşiya me de jî qonaxa duyemîn a pêşniyarên wan têtê dîyarkirin. Eger pêşniyarên di qonaxa duyemîn de û heta dawîya salê jî yê qonaxa sêyemîn bêne dîyarkirin û ji mesela Kerkûkê re çareserîyekî ku ji aliyê kurdan ve qebûlkirina wê mimkun be peyda nebe, wê demê mudaxaleya Neteweyên Yekbûyî dibe leyztikekî sîyasî ya navneteweyî. Di vê çarçovê de, ku qiyadeya sîyasî ya ereb dev ji helwêsta xwe bernede û pêşniyarên rêxistina Neteweyên Yekbûyî jî neyin qebûlkirin, wê demê şerê kurd û ereban bivê-nevê ye. Ji ber vê, divê qiyadeya sîyasî ya kurd zemîneka meşru ji dest bernede û li gorî her ihtimalek jî amadekariya xwe bike.

Şerê Rusya û Gurcîstanê jî, qewimandineka nûh a herêma Kafkasyayê ye. Bêşik ev şer hem ji aliyê dîrokî ve û hem ji aliyê hesasiyetên însaniyetîyê ve kurdan jî ji nêzîk ve eleqeder dike. Jixwe ji aliyê herdu dewletan ve jî sedemên ku ji bo şerî têne nîşandan ne tetmînkar in. Rusya, mudaxaleya xwe wekî “mudaxaleyeke însanî” û “azadîya kêmnaweyên” (oset, acar, abhaz) nava Gurcîstanê dîyar dike. Gurcîstan jî dibêje, ez parastina “yekîtiya axa welatê xwe” dikim. Gelo ma beşekê ax û gelê van grubên etnîkî û kêmnaweyan ne di nav sînorên dewleta Rusyayê de ne? Herweha Gurcîstan ji ber çî axa van miletan û gelê wan (oset, abhaz, acar) parçeyek ji Gurc û Gurcîstanê dihesibîne? Wisa xuyaye ku ne rejîma Sovyetê û ne jî mîratxurên bermayê wê, nekarîne û yan naxwazin mesela netewî ya di cografya Kafkasyayê de li ser bîngeha “mafê çarenûsiya miletan” de bête çareserkirin. Divê aliyê dîrokî û sosyolojî yê vî şerî, li ser vê paşxanê jî bête xwendin.

Ji aliyê sîyaseta navneteweyî ve jî, her çî qas ev şer, fiilen wek şerê Rusya û Gurcîstanê xuya bike jî, di rastîyê de tenê ne şerê ev herdu alîyan e. Jixwe muqayesekirina hêz û potansiyela ev herdu alîyan jî ne mimkun û ne mantiqî ye. Wisa dîyare ku vê gavê şerê dijwar ê aktorên navneteweyî, dê bi şerê piçûk ên herêmî berdewam bike. Ji ber vê yekê, di paşxana vî şerî de şerekî hîn mezintir heye. Ne tenê ev şer, di rojên dahatûyê de herêma Kafkasya ji ber potansiyela xwe ya etnîkî, çavkaniyên petrol û gaz û guzergahên firotina wan a bo bazarên derve, ji gelek qewimandinên nûh re jî amade ye. Rusya bi vî şerî, dixwaze ji bona hemleyên hîn mezintir hem Yekîtiya Awrupayê û hem jî YDAYê biceribîne. Bêguman Gurcîstanê jî hewldaneke wisa bi rîsk, jixweber û bi serê xwe nekir, çî mesaj jî rêvebirên DYA û Awrupayê girtin dê pêşerojê bêtir dîyar be.

Em cardin dibêjin bi hêviya hevdfîtina hejmareke nû ya BÎRê, di nav xêr û xweşiyê de bimînin.

BÎR

Şêx Mehmûdê BERZENCÎ

Seîd VEROJ

Şerê Yekem û Tesîra Wî ya Li Ser Pêkhatina Rewşa Nû ya Rojhelata Navîn û Kurdistanê

Di destpêka sedsala XIXyan de belavbûna fikrên neteweyî di nav cografya Dewleta Osmanî de, dibû sedemê serhildan û veqetîna milletên di nav sînorên împaratoriyetê de. Bi taybetî ev pêla han bi awakî zexm ji aliyê rojavayê ve dest pê kiribû. Ji ber vê, gav bi gav sînorên dewleta Osmanî tengtir dibûn. Dewleta Osmanî heta destpêka sedsala XXan, bi taybetî ji aliyê rojavayê ve ji sisiyan dudo(2/3)yê erdê di bin desthelatiya xwe de wenda kiribû.

Rayedarên Dewleta Osmanî û siyaseta desthelat a Îtihat û Terakî, destpêkirina Şerê Yekem ê Cîhanê, weke fersendekî nûh dîtin ji bo bidestxistina erdê wendakirî yê împar-

Şêx Mehmûdê BERZENCÎ

atoriyetê. Ji bo vê armancê, Dewleta Osmanî di sala 1914 de wek terefdarê Elmanya bi tevî Şerê Yekem ê Cîhanê bû. Di encama Şerê Yekem de, li

Rojhelata Navîn û Efrîkayê jî erdên ku pirranî yan jî giştî nifusa wan misilman bûn ji dest çûn. Jixwe berîya ku Şerê Yekem dest pê bike, erdê Efrîqa bi giştî û hemû miletên Balkanî ji wan veqetyabûn û gelek giravên Behra Sipî û Egê ji dest wan çûbûn. Di Rojhelata Navîn de jî, şerê di bereyên Besra, Bexda, Musil, Filistin, Şam û Helebê de wenda kiribûn. Ev erdan yan jî cografya miletên misilman, di navbera Brîtanya, Fransa û Îtalya de ku serkevtiyên şer bûn, hate parvekirin.

Rewş û statukoya îro ya Rojhelata Navîn û ji Împeratorîya Osmanî peydabûna Komara Tirkîyê, di pêvajoya Şerê Yekemîn ê Cihanê de bi peymana veşartî ya **Skyes-Pikot** (1916) tête destnîşankirin. Rusya di 26ê Nîsana 1916 de ji ber vê peymanê muxtirayekî dide Brîtanya û Fransayê û tede dibêje "bi şertê ku hun bajarê Bedlîs û başûrê bajarê Wanê yê herêma Kurdistanê bidine ser Rusyayê, ev dabeşkirina we ji aliyê min ve tête qebûlîkirin û sînoren vê herêmê jî wisa destnîşan dike: Muş, Sêrt, Çemê Dîjleyê, Cizîr û xeta di navbera girên serdestê Amediye û Mergewerê."¹ Ev peyman, bi erêkirina Rusyayê jî di navbera Brîtanya û Fransayê de pêk hatibû. Digel vê, di Nîsana sala 1917an de tevlibûna DYA ji bo Şerê Yekemîn ê Cihanê, dibe unsureke girîng û nûh ê pêkhatina statukoyê. Heman demî di Oktobira sala 1917an de li Rusyayê pêkhatina Şoreşa Bolşevîk, dibe sedemê hinek guharti-

nan di peymana Skyes-Pikotê de. Desthilatdarbûna Bolşevîkan dibe sedemê vê yekê; erdê Ji Dewleta Osmanî mayî û hinek erdên din ên ku li gor peymana Skyes-Pikotê ji bo desthilatdariya Rusyayê hatibûn dîyar- kirin û dagirtin, ji aliyê Bolşevîkan ve bi peymna **Brest-Litovsk** (9ê Sibata 1918) hatin valakirin û peymanên berê jî hatin betalkirin. Piştî vê bûyerê, dewletên serkevtî (hevpeyman), li ser rewşeke nûh lihevkinin; para ji Rusya mayî dewrê DYAyê kirin.

Şerê Yekem, çar sala berdewam kir û di dawîya şer de Dewleta Osmanî wenda kir û jihev bû. Di dawîya têkçûn û radestbûna Osmanîyan de, di navbera Hêzên Hevpeyman û Osmanîyan de **Peymana Mondrosê** (30ê Çiriya Pêşîn a 1918) hate îmzekirin. Peymana Mondrosê di navbera dewletên serkevtî û yên windakirîyan de wek peymana bidawîanîna Şerê Yekem ê Cihanê hatibû îmzekirin.

Beşdarbûna DYA ji bo Şerê Yekem, di çarçova Peymana Mondrosê de guhartineke nûh anî rojevê. Bi vê guhartinê **Peymana Sevrê** (10ê Tebaxa 1920) dertê holê. Di hîmayeya DYAyê de ihtimala damezirandina dewleta Ermenistan û Kurdistanê, di çarçova Peymana Sevrê de tête rojevê.

Di kombûna **San Remo** ya Nîsan 1920an de, ji aliyê Konseya Bilind ve mandateriya Mezopotamyayê ji Brîtanya Gewre re tête hiştin.

Lêbelê li Rusyayê pêkhatina Şoreşa Bolşevîkan, pîlan û hesabên hêzên emperyal serûbin kiribûn. Serkevtina Bolşevîkan, tehluka belavkirina Şoreşa Bolşevîkan anîbû meydanê. Ji ber vê

¹ Vladimir F. Minorsky, *Musul Sorunu (Pisrgirêka Musilê)*, s. 28, Avesta yay. Birinci baski-1998-Istanbul

yekê, bi taybetî Brîtanya û hêzên di yên emperyal mecbur man ku di Peymana Sevrê de guhartinan çêbikin. Vê guhartinê **Peymana Lozanê** (24ê Temmûza 1923) derxiste holê.

Şerê di navbera dewletên hevpeyman û osmanîyan de, di Temmuza 1923an de bi îmzekirina Peymana Lozanê bi dawî tete. Navê rastîn ê Peymana Lozanê ev e; Konferansa Lozanê Derheqê Karûbarê Rojhelata Nêzik de. Bi îmzekirina Peymana Lozanê, hêzên emperyal dev ji fikra damezirandina dewleteke gewre ya Ermenîstanê û Kurdîstanê otonom berdidin. Yanî tiştên ku di Peymana Sevrê de hatibûn waadkirin tene jibîrkir. Her çi qas tirk, di propagandayên xwe de Tevgera 1925an a di rêvebirîya **Komîteya Îstîqlal a Kurdistanê (Azadî)** de, bi teşwîq û alîkariya îngiliz tawanbar bikin jî, di rastiye de tiştêkî wisa nîne, bervajê wê bûye. Mîmkûn e ku pêşiyê îngilîzan, tirk bi damezirandina dewleteke kurd tehdît kiribin, dawiyê herdu alîyan jî lihev kirin; tirkan dev ji Musilê berda û îngilîzan jî dev ji kurdan berda. Bi tevî aşkirabûna vê rastiya dîrokî, tirk hîn jî hemwelatîyên xwe û gelê kurd dixapînin dibêjin "bi îmzekirina Peymana Lozanê, me zora heft duwêlan biriye." Nivîskar Tolgay Ersoy di Pirtûka xwe ya bi sernivîsa "*Lozan: Çîrokeka Dijî Emperyalîzmê Çawa Hate Nivîsandin?*" de dibêje: Bi peymana Lozanê zora heft duwêlan nehate birin, lêbelê her daxwaza heft duwêlan hate qebûlkirin. Em dizanin ku di pey mûtarekeyê de li hemberê dewletên hevpeyman berikek jî

nehatiye teqandin. Tenê pevçûnekî bi Yonaniyan re çêbûye. Piştî ku hêzên emperyalîstan piştgiriya xwe ya bo Yonanan qut kirin û mîqabilê wan bi hêzên Kuvayê Millîye re lihev hatin û piştgiriya wan kirin, nemîmkun bû ku Yonani li Anatolyayê bimînin. Jixwe bi eksê gotinên dîroka fermî, şerê bi Yonan re şerekî bisînor bû. Îtilafnameya ku di navbera Fransa û Tirkan de (15 Çirîya Pêşîn 1921an) hatibû îmzekirin, destpêka hevkarîya bi emperyalîstan re bû û bi aşkerayî jî îhlalkirina Mîsaqê Millî bû.

Ji îmzakirina peymanê şûnde, "Amerîka, Brîtanya û Fransa dixwazin li ser cografya Tirkîyeyê dewleteke saxlem damezrînin."² Da ku karibe berjewendîyên wan biparêze û pêşî li belavbûna Şoreşa Bolşevîk bigre. Mistefa Kemal jî vê yekê dibîne û dixwaze jê sûd werbigre. Di vê çarçovê de Mistefa Kemal bi Bolşevîkan re peymanekî çêdike. Yek ji sedemê herî girîng ê serkevtina Mistefa Kemal, peymana wî ya bi Bolşevîkan re û piştgiriya wan a di çarçova vê peymanê de bû. Li gor vê peymanê, dê Yekîtiya Sovyetê misade nekira ku li ser cografya Enetolyayê dewleteke Kurdistan û Ermenîstanê bête damezrandin. Ji ber vê, Hikumeta Bolşevîk, guhê xwe ji daxwaz û nameyên Tevgera Qoçgirî û Qomîteya Îstîqlal a Kurdistanê û Şêx Mehmûdê Berzencî re digre û qet bersîveke zelal nade wan. Bervajê wî, hikumeta Bolşevîk, piştgiriya tevgera Mistefa

² Sevan Nişanyanî, rojnameya *Taraf*, hevpeyvîna bi Neşe Duzelê re, 23.06.2008)

Kemal dike û vê sîyaseta xwe ya li hemberî Tevgera Azadîxwaz a Kurd dike biryara Înternayonalê jî.

Du unsurên bingehîn û herî girîng ên ji dewleta Osmanî pêkhatina Komara Tirkîyê û destnîşankirina sînorên wî yên îroyîn ev in: Yek, li ser çêbûna dewleteka tirk a nûh lihevkirina Bolşevîk û hêzên emperyal (hev -peymanan) e. Duyem, feraxetkirina DYA ji mafên xwe yên li ser Peymana Sevîrê ye.

Li ser vê yekê, di navbera dewletên rojava(hevpeyman) û Rusyayê de konsesusek pêkhatibû. "Belê. Li ser bidawîanîna Împeratorîya Osmanî biryar hatibû dayîn, lêbelê dixwestin tirk li her cîyê ku nifusa wan pîrranî ye, desthilatdar bin. Digel vê dixwestin ew erdên wekî Erebîstanê, rojhelata bakur û rojhelata başûr ku nifusa tirk lê nîne, jê veqetînin. Yanî nedizanîn ku sînorên Ermenîstanê, kurdan û rumên rojavayê çî bikin. Hun li gor îro li vê binêrîn ev tete wateya parçekirinê, lê li gorî wê demê nedihat wateya parçekirinê. Niyeta wan(hêzên hevpeyman-s.v.) ew bû, li cîyên ku nifusa tirkan zêde bû dewleteke yekgirtî pêkbînin. Brîtanya û DYA, li Tirkîyeyê pêkhatina rejîmeke otorîter û dîktator, ji bo mîzîna nûh a dinyayê rast didîtin. Nedixwestin pêkhatineke bêîstîqrar çêbe wekî ya osmaniyan."³

Her weha "Di pêvajoya Şerî de hedefê îlankirî yê dewletên mûtefiq, damezirandina dewleteke ereban bû."⁴

Kurd piştî hatin bîra wan, lewra li Iraqê çêbûna pêkhatineka kurdî, dê bibûya wasiteyekî ji bo kontrolkirina Tirkîye û Îranê jî.

Dema ku peymana Mondrosê hate îmzekirin, Wîlayetê Musilê (Kurdîstana Başûr) di nav sînorên osmanîyan de bû. Ji aliyê îngilîzan ve dagirtina Wîlayetê Musilê, îhlalkirina peymanê bû. Piştî îmzekirina Peymana Mondrosê, artêşa îngilîzan di 31ê Çîriya Pêşîn de kete Musilê. Serkumandarê artêşa 6. a tirkan Elî Îhsan Paşa û waliyê Musilê di 5ê Çîriya Paşîn de bajar terk kirin. Di pey wê re jî Wîlayetê Musilê bi Peymana Lozanê kete bin destê îngilîzan. Di 8ê Çîriya Pêşîn a sala 1918 de li Musilê ala îngilîzan tete hildan. Û piştî re hemû herêmên din jî tete dagirkirin.

Piştî hevdiîtinên dûr û dirêj ên Komîsyona Taybet a Musilê (bi Neteweyên Yekbûyî ve girêdayî bû) pêşniyarekî hate kirin, li gorî vê pêşniyarê bi şertê ku daxwazên kurdan li ber çavan bêne girtin, ji bo 25 salan di bin çavdêriya Brîtanyayê de Musil ji Iraqê re tete hiştin. Ev pêşniyar di Eylûla sala 1925an de ji aliyê îngilîzan ve jî tete qebûlkirin. Di meha Kanûna 1925an de Wîlayetê Musil(başûrê Kurdistanê) bi Iraqê ve tete girêdan. Bi vê awayê başûrê Kurdistanê dibe parçeyek ji dewleta Iraqa erebî.

Şêx Mehmûd Kî ye?

Şêx Mehmud, kurê Şêx Seîd e û Şêx Seîd jî kurê Şêx Kak Ehmed e. Ew jî kurê Şêx Marîfê Nodê ye. Kak Ehmed mûrşîdekî gewre yê tarîqata

³ Sevan Nîşanyanî, rojnameya *Taraf*, hevpeyvîna bi Neşe Duzelê re, 23.06.2008

⁴ Vladimir F. Minorsky, *Musul Sorunu(Pisrgirêka Musilê)*, s. 31, Avesta yay. Birinci baski-1998- Istanbul

Qadirî ye. Kak Ehmed, di nav gelê kurd de bi dîndarî û alimîya xwe navdar bû û pirr dihate heskirin. Şêx Mehmed, "Di sala 1886 da li Silêmanî ji dayik bûye. Ji mamostayê taybet wek Xoce Efendî dersê dîn û zimanê erebî û tirkî û farisî girtiye û pê xwendîye."⁵

Li gorî adet û siyaseta Evdilhemîdê II., şêx û serokeşîrên gewre dem deman dihatin vexwendin bo sereya padîşahê Osmanî. Şêx Mehmed jî "Di sala 1901î da ligel bav û mam û xizm û çend navdarên bajar da çûne Estembolê."⁶ Piştî mêvandariya sê mangan (mehan) vegeryane Silêmaniyê. Bi vê seferê, Şêx Mehmed di panzde saliya xwe de seltene seray û arîstokrasiya wê ji nêzik ve dît. "Piştî ku vegeryan Silêmaniyê, ji aliyê Evdilhemîd ve bo Şêx Seîd û malbat û merivên wî meaş hate girêdan. Şîfreya veşartî ya murabeyê dane wî. Dema ku problemekî çêbûya û pêdivî hebûya, Şêx Seîd karibî bi vê şîfreyê ji bo Sultanê Osmanî re têlgraf bikişanda."⁷

Vê bûyerê di nav civaka kurd de giraniya Şêx Seîd Zêdetir kiribû. Di sala 1908an de dema ku îtihatçıyan Evdilhemîd ji desthilatiyê anîn xwarê, li her derê teşkilata xwe çêkirin, alîgir û merivên nêzikê Evdilhemîd ji wezîfeyê dûr xistin. Şêx Seîdê bavê Şêx Mehmed jî, ji vê pêla tundrew a îtihatçıyan para xwe girt. "Bi pîlan û leyztikên cemiyeta îtihatçıyan, Şêx Seîd

Şêx Mehmûdê Hefîd

bi tevî malbata wî û hinek merivên wan jî hatin nefîkirin bo bajarê Musilê. Li Musilê demekî aram derbas kirin û li bende bûn ku bi guhartina rewşê dê cardin vegerin Silêmaniyê. Lê haya wan ji rojên reş ên li pêşiya wan tune bû. Îtihatçî jî bo ku wan tune bikin li behaneya digeryan. Pîlanekî çêkirin da ku di navbera wan û xelkê Musilê de fitneyî bikin. Ji bo vê yekê, îftirayên bêbinyat li wan kirin û di derheqê wan de gelek derew belavkirin."⁸ Di encama van leyztik û provakasyonên îtihatçıyan de,

⁵ Mela Xalid Ezîzê Motkî, *Mêjûyê Hikumdariya Şêx Mehmûdê Hefîd*, kovara BÎR hejmar: 1, r. 63, Bihara 2005an, Amed

⁶ Jêdera berê, r. 63

⁷ Refik Hilmî, *Anılar(Bîranîn)*, s. 16, nûjen yay. Istanbul 1995

⁸ Refik Hilmî, *Anılar(Bîranîn)*, s. 16, nûjen yay. Istanbul 1995

bûyerên mezin qewimîn û di encam de Şêx Seîdê bavê Şêx Mehmud li bajarê Musilê hate kuştin. Piştî kuştina Şêx Seîd û mêvanekî wî li ber seraya wîlayetê, yên berhevbûyî hêrîş dibin ser mala wî. Li vira jî Şêx Ehmed û gelek malîyên din jî têne kuştin. Dema ku ev bûyer diqewimin Şêx Mehmûd ne li malê ye yan jî li ciyekî dûr li mêvaniyê ye. Piştî sekinandina bûyeran, Şêx Mehmûd jî ji ber ewlekariyê ji aliyê waliyê Musilê ve hate destgîr kirin.

Van bûyeran bi taybetî li Silêmanî, Kerkûk û bajarên di yên Kurdistanê gelek tesîr li ser xelkê kirin. Gelek giragîr û serokeşîrên kurdan berhev bûn û ji waliyê musilê re gotin ku tu Şêx Mehmûd serbest bernedî, em dê hêrîş bikine ser bajarê Musilê bo tolhildana Şêx Seîd û Şêx Ehmed. Li ser vê biryara eşîran, waliyê Musilê bi lezûbez Şêx Mehmûd azad kir û verêkir bo Silêmaniyê.

Wê demê dewleta Brîtanya ji başûr ve hêrîş biribû ser Îraqê û ji Besrayê dest pê kir ber bi Bexda û Musilê ve cografya dagirkirî fireh kirin. Îraq û Kurdistan wê demê di bin desthilatdariya osmanîyan de bûn. Di navbera îngiliz û kurdan de cara pêşîn li herêma Şueybeyê şer diqewime. Hinek eşîrên kurd û ereban bi teşwîqkirina tirkên di vê herêmê de rêya îngilizan dibirrin û di navbera herdu aliyan de pevçûneke dijwar çêdibe. Şêx Mehmûd cara pêşîn roja 14/04/1915yê wek serkirdeyê hêzekî beşdarê şerê Şueybe bûye li dijî îngilizan. Şêx Mehmud di vê pevçûnê de bi hezar siwariyên xwe ve li miqabilê îngilizan piştgiriya

tirkên dike.

Her weha Şêx Mehmûd di pêvajoya Şerê Yekem de, beşdarî şerê navbera rus û tirkên jî bûye, digel hinek serokeşîrên kurd piştgiriya tirkên kiribû û hêza leşkerên rus şikandibûn. Ji ber vê yekê navbera wî û tirkên baş bû. Lêbelê piştî şer, qumandarê tirkên bi tawanbariya talankariyê hinek serokeşîrên kurd girtin û wan kuştin. Li ser vê bûyerê di navbera Şêx Mehmûd û tirkên de nakokî peyda bû û ji ber vê yekê Şêx Mehmûd bi hêzên xwe yên leşkerî ve vegerya Silêmaniyê. Ev bûyer bû sedemê têkçûna têkiliyên wî û tirkên.

Îngilîzan di 7ê Nîsan 1918 de Kerkûk dagir kirin. Peywendîya Şêx Mehmûd û îngilîzan beriya dagirkirina Kerkûkê pêk hatibû. Piştî ku hêzên îngilîz ji Kerkûkê hilkişyan û bajar careka di kete bin kontrola tirkên, heman demî qumandarê leşkerî yê tirk, îstixbarata naveroka nameya Şêx Mehmûd ku ji bo îngilîzan hatibî verêkirin bidest dixe. Ji ber vê yekê biryara girtina Şêx Mehmûd didin û wî bi minasebeta vexwendinekî bi bêbextî digrin. Ji bo darezandinê bi lezûbez mehkemeyeke leşkerî dadi-mezrînin û di encama darezandinê de biryara darvekirinê bo wî didin. Lê ji ber ku tirk ji dawîya biryara darvekirinê ditirsin; ji bo ku di nav xelkê de nerehetî peyda nebe û serhildan çênebin, dev ji biryara darvekirinê berdidin û wî jî serbest dihêlin.

Piştî ku Elî îhsan Paşa bû mesulê Ordûya 6mîn a li Îraqê, xwest ku ji Şêx Mehmûd îstîfade bike. Ji bo ku dilê Şêx Mehmûd bigre, wî vedixwîne bo

Musilê. Li Musilê bi rêzgirtin û mêvandariyeka baş wî vedihewîne û jê dixwaze ku bibe serqumandarê herêma Silêmaniyê. Ji bo vê erkî çek û pêdivîyên leşkerî jî didine wî. Li gor peymana navbera wan, Elî îhsan Paşa waliyê Silêmaniyê jî wezîfeyê digre û desthilatdariya Silêmaniyê dewrê wî dike. Bi vê awayê Şêx Mehmûd dibe waliyê Silêmaniyê û bi navê hikumeta osmanî îdareya Silêmaniyê werdigre."⁹

Şêx Mehmûd Dibe Qralê Kurdistanê

Hêzên îngiliz bi serokatiya General Marshall di 7ê Nîsana 1918an de Kerkûk û Silêmaniyê jî xistin bin desthilatdariya xwe û hemî Kurdîstana Îraqê dagir kirin. Peywendiyên Şêx Mehmûd û îngilizan beriya dagirkirina Kerkûkê çê bûbûn. Şêx Mehmûd, ji bo ku îngilizan bona damezirandina hikumeteke kurd razî bike, ji alîkî ve peywendiyên xwe yê digel rewşenbîr û serokeşîrên kurdan berfireh û xurt dikir, ji aliyê din ve jî bazariya bi îngilizan re berdewam dikir. Di vî çarçovê de "ji bo şirovekirina vê rewşa nûh, digel hinek malmezin û giragîrên bajarê Silêmaniyê civînek girêdan û di vê civînê de biryareka hevpar wergirtin ku nameyek bo serkumandarê îngiliz verêkin Kerkûkê. Di vê nameyê de ji îngilizan dihate xwestin ku ji bo damezirandina hikumeta Kurdistanê temînatekî ji bo wan bête dayîn. Digel vê yekê ji îngilizan dihate xwestin ku Şêx Mehmûd jî di bin çavdêriya

îngilizan de bibe serokê vê hikumeta kurd."¹⁰

Ev pêşniyara wan ji aliyê îngilizan ve hate qebûlîkirin û "bi cenabê Şêx Mehmûd re rêkevtin bo damezirîna hikumeteke mîllî ya Kurdistanê li bin serokatîya cenabê Şêx de pêk anîn û di 1919 da unwanê hikumdarî û melîkî dan Şêx."¹¹ Noêl ê nûnerê hikumeta Brîtanyayê jî bû alîgirê wî. Demekî ahenga herdu aliyan baş bû. Piştî ku di şûna Noêl de Mécerson hate tayînkirin, peywendî û ahenga herdu aliyan ber bi xerabûnê ve diçû. Şêx Mehmûd nekarî zêdetirîn dem tehamula pozbilindî û mudaxeleyên Mécerson bike. Her rojek peywendiyên navbera wan lawaztir dibûn û helwesta wan a miqabilê hev diwartir dibû. Paşê ev yek gehîşte qonaxa pevçûnê. Di navbera herdu aliyan de li gelek cîyan pevçûnên dijar çêbûn. Di vî şerî de ji aliyê hêzên çekdarî ve muqayesekirina hêzên Şêx Mehmûd û artêşa îngiliz ne mimkun bû. Digel vê yekê jî, Şêx Mehmûdî berxwedaneke bi qehremanî kir û dawîyê li herêma Derbendê Bazîyan de roja 19/6/1919 bi birîndarî kete ber destê îngilizan. Wî û hevalên pêre bo mahkemekirinê şandin Bexdayê.

Şêx Mehmûdî li pêşberê mahkemeyên îngiliz de gelê kurd şermazar nekir, bi wêrekî û mêranî parastina xwe û doza gelê xwe kir. Şêx Mehmûd dema ku li Bexdayê ji bo başkirina

¹⁰ Refik Hilmî, *Anîlar(Bîranîn)*, s. 18, nûjen yay. İstanbul 1995

¹¹ Mela Xalid Ezîzê Motkî, *Mêjûyê Hikumdariya Şêx Mehmûdê Hefîd*, Kovara BÎR, hejmar: 1, r. 65, Bihara 2005an-Amed

⁹ (Refik Hilmî, *Anîlar(Bîranîn)*, s. 18, Nûjen yay. İstanbul 1995)

birînên xwe li nexweşxaneyê tête dermankirin, Wîlson ê mesulê eskerî yê îngiliz diçe serdana wî, helwesta û gotinên wî yên wê gavê wisa tîne ziman:

"Ne ku mehkemeya eskerî ya îngiliz, tu mahkemeyekî ne xwedî selahiyeta darezandina min e. Lewra ez bi biryara dewletên hevpeyman bûme hikumdarê xelkê xwe. Şerê min ê li pêşberê dewleta îngiliz, şerekî rewa yê doza gelê kurd û Kurdistanê ye. Ev, heman demî wezîfeya min bû."¹²

Di dema darezandinê de, mehke-me bi îsrar dixwaze ku ji wî re parêzvanekî (abokatekî) bête tayînkirin ji bo parastinê. Ew jî bi tundrewî vê daxwaza wan red dike û dibêje:

"Min bi we re şer kir û ji aliyê we ve hatim destgirkirin. Vê gavê jî ji aliyê we ve hatime hepiskirin. Ji ber vê yekê, em dijminê hev in. Hun dijminê min û gelê kurd in. Ji ber vê, ez ji we hêviya edalet û helwestekî adilane nakim. Lewma hukmê(biryara) ku ji aliyê we ve bête dayin, ez ji nûha ve red dikim û qebûl nakim. Lewra dijminekî di derheqê dijminê xwe de biryareke adilane nade."¹³

Paş mehkemekirinê, bo Şêx Mehmûd biryara darvekirinê hate birîn. Pişt re ev biryar ji aliyê Londrayê ve ji bo hepiskirina 10 salan û paşê jî wek nefîkirina(sirgûnkirina) ji bo Hindîstanê hate guhartin. Dawî-yê Şêx Mehmûd û pismamê wî Şêx

Heme Xerîb şandin Hindistanê. Şêx Evdilqadirê birayê Şêx û Seyîd Ehmed û çend mirovên bi navûdeng jî li Bexdayê hepis kirin.

"Silêmanî tenê ma ji îngilîzan re . Mîcerson bi navê *Pêşkewtin* dest bi weşandina rojnameyeke kurdî kir û sed û hijdeh hejmar jê derçûn. Ku ev kiribû rojnameyeke zimanê halê hikumetê. Ev rewş wisa dewam kir heta sala 1922yan ku hikumeta Brîtanyaya Mezin têgehîşt ku bê cenabê Şêx Mehmûd nikare ji Kurdistanê îstifade bike. ...neçar ma ku sîyaseta xwe ya derbarê Kurdistanê bigorîne."¹⁴

Têkçûna hikumeta yekem a Şêx Mehmûd û dîrxistina wî ya ji bo Hindistanê, ji bo çareserkirina mesela kurd û aramiya Kurdistanê nebû çareserî. Îngiliz, ji alîkî ve bi serhildana kurdan re mijûl bûn û ji aliyê din ve jî bi derxistina tirkên re mijûl bûn. Ji ber vê, îngilîzan dixwestin bi rêka çareseriya mesela kurdan, tirkên Jî ji Kurdistana Başûr derxînin. Ji bo vê yekê îngilîzan dixwestin: "1- ji bo rawestandina serhildanên kurd, pêdivî bû bi awakî rêvebirina îdarî ji kurdan re bihata dayin. 2- Bi rêka kurdan derxistina Ozdemîr Paşa û hêzên tirk ên li Rewanduzê. 3- Bi rêka pîrniya nifusa kurd bidestxistina Musilê, ku ji aliyê rezervên petrolê ve herêmeke dewlemend bû.

Kurdan li Îraqê berîya ereban serî hildabû û ji bo demeke kurt be jî tehma azadiyê girtibûn, nedixwestin carekî di bikevin bin rêvebirîya

¹² Kovara BÎR, hejmar: 2, r. 69, *Mehkemekirina Şêx Mehmud*

¹³ Jêdera berê r. 70

¹⁴ Mela Xalid Ezîzê Motkî, *Mêjûyê Hikumdariya Şêx Mehmudê Hefîd*, kovara BÎR hejmar: 1, r. 66, Bihara 2005an- Amed

îngilizan. Ji ber vê yekê, du rê li ber wan hebûn: 1- Ji bo rizgariya Kurdistanê berdehamkirina şerî, 2- Li miqabilê îngilizan bi mesulê tirk Ozademîr Paşa re hevkarî kirin.

"Ev herdu çareserî jî, ne li gorî siyaseta îngiliz bûn. Ji bo ku kurd mecburê van herdu tercihan nebin, Îngilizan xwestin hikumeteke nûh a kurd bête damezirandin."¹⁵ Ji bona vê, diviya Şêx Mehmûd ji Hindistanê bihata vegerandin. Ji bo vê, jixwe ji aliyekî ve jî zixt û daxwazên gelê Kurdistanê li ser Wilson hebûn. Piştî tengasî û zahmetiyên dûrxistina sê salan, ji aliyê hikumeta Londrayê ve destûra vege-randina Şêx Mehmûd hate derxistin.

Di vê navberê de Melîk Feysal, di 24ê Hezîrana 1922ê de gehîşte Besrayê û di 11yê Temmûzê de ji aliyê Konseya Dewleta Îraqê ve wekî qral hate îlankirin. Li pey wê, hîlbijartineke şiklî hate kirin û di vê hîlbijartinê de bi rêjeyeke gelek zêde ev biryar hate erêkirin. Lêbelê kurdên Silêmaniyê bi tevî vê hîlbijartinê nebûn. Feysal, di 23yê Tabaxa 1922yê de derkete ser textê qiraliyeta Îraqê.

Şêx Mehmûd dema ku ji Hindistanê vegerya, raste rast hate Bexdayê. Piştî hevdîtin û kombûnên ligel mesûlên îngiliz û Kral Faysal, biryar hate girtin ku Şêx Mehmûd bibe serokê Meclîsa Millî ya Kurdistanê. Ji wê pê ve êdî sefera hatina ber bi Kurdistanê dest pê dike. Ji bo pêşwazîkirina Şêx Mehmûd, ji aliyê Meclîsa Millî ya Kurdistanê ve amadekariyên pêşwaziyê têne destpê-

kirin. Refîq Hilmî, yek ji endam û rêvebirê komîteya amadekariyên pêşwaziyê bû. Li her derê bajarê Silêmaniyê amadekariyên bo pêşwazîkirina Melîkê Kurdistanê hatibûn kirin û li ber Meclîsa Millî ya Kurdistanê jî alaya Pîroz hatibû hilkirin. Di roja şemî ya 30ê Eylûla 1922yan de peyama hikumdarê Kurdistanê ji gundê Darkelê ve gehîşte Silêmaniyê. Roja ku Şêx Mehmûd gehîşte bajêr, "serbazên pîyade û şagirtên mekteb, ku ev şagirtan her yek alayeka pîroz a Kurdistanê bi dest ve bûn, bi temamî di rêza edebê de bûn û hemû dukan û bazar daxira, ehlê welat û eşîret û qebîle bi siwarî û pîyadeyî heta du seat rê komel bi komel rêz bûbûn. Seat şeş û nivê rojê hezretî hikumdar geyişte bajarê Silêmanî yê payetextê Kurdistan. Heman dem û dest (21) top agir da. Û ji aliyê lejker û şagirdan ve li mekteban resmî selam hate cî bi cî kirin, şagirtên mekteban goraniyên millî û niştîmanî xwendin. Li ser xan û banê malan jinan û mindalan hemûyan gulaw û gulan dixiste xwarê ve, têkra gulbaranî hezretî hikumdar dikir û bi deng digot bijî melîkê Kurdistan Şêx Mehmûd! bijî kurd û Kurdistan! Ev dengê xweş navbeyna erd û esmanî pirr kiribû."¹⁶ Şêx Mehmûd, ji aliyê gelê kurd ve bi coş û heyecaneke mezin hate Pêşwazîkirin. Piştî bînvedaneke kurt, Şêx Mehmûd û Noêl derketin pêşberê gel, bi axaftineke kurt xêrhatina wan kirin û kabîneya nûh a hikumetê îlan kirin. Piştî îsterhetekî qasê 10 rojan, Şêx

¹⁵ Refîk Hilmî, *Anîlar(Bîranîn)*, s. 60, nîjen yay. Istanbul 1995

¹⁶ Kovara BÎR, hejmar:2, r. 53, *Mêjûyê Hikumdariya Şêx Mehmûdê Hefîd*

Mehmûdî dest bi xebat û gera ji bo qeze û bajarên din ên Kurdistanê kir.

"Bi munasebeta alaya muqedes a Kurdistanê ku li Helebçe û Çemçemal bi destê rêvebirên hikumetê hatiye helkirin li ev navçeyan da, hezretî melîkê Kurdistan "Melîk Mehmûdê Yekem" vê gotarê fermûye:

Ey birayê min ên xoşewîst!

Hikumeta Kurdistan ku li alemê beşerîyet da bi xelkê medenî ra şan bi şanî kiriye û li rûyê zemîn da şeref û nav û nîşanê xwe peyda kiriye. Bo dewam û tewsî'î ev hawalê nuqtayê nezer û xayeya wî her ewe ye, ku bi gîyan û cîger û bi hemû mewcûdiyetê xwe ve îqdam û ihtirama we bike. Zatan çavê me li afaq û cereyanên siyâsî yên derve ye. Tecrûbeyê dûr û dirêj û gewre yê me jî bi destê ve ye. Tarîxê ku ji tekerrûrê îbaret e, em jî ligel şanazî ne, dersekî îbretê jê bête wergirtin. Êdî em bo hiqûq û sînorê xwe xebat û tekoşînê dikin. Bi kurtî xaka pak a ew cîyana ku niha bi dest bîyaniyan ve ye, heta nedine dest îdareyê hikumetê millî yê Kurdistan û nîmet û hiqûqê azadî û serbestî ku bi ser cîranê derûdora me ve hatiye bexşîn divê bo me jî rewa bête dîtin. Û em şahidê mirazê xwe negirîne bawîşî, serkizî, bêdengî, acizî û me'yûsî qeyd û qebûl nakin. Çînkû li korê erz da hemû millet; ermenî û cuhûyan jî ji esaret derçûn, li jêr destê bîyaniyan rizgar bûn. Bi kamran û umîd û arezûyê xwe azad û dilşad bûn. Kurdistan ku bi hemû babetek ve ji emsalên xwe ne kêmtirîn e û heqê jîyan û qewmîyetî îsbat kiriye. Bi taqî ew tenha êdî paşkevî û beşxwar e, nabî.

Kurdistan ku heqîqet û tebîetê wê cîya kiriyete. Dîyar e bi piçir piçir nayête parçe parçe kirin. Û bi kutleyekî umûmî neji û nehatiye îdare kirin. Li dawiyê tûşî felaket û peşîmanî dibî. Ku wateya wê ev e, hemû kurdên sahib fikir û aza li pêşve pêwîste vê nuxteyê jî bîne berçav.

Ciyê umîd û mayeyê zindekî her îqbal û îstîqbal e. Bo wê ku li newpaşî bi sûreteki pak û çak ve li nav hikumet û milletan da bi îzet û hurmet ve bijîn. Êdî li şahrahî teraqî û medenîyet da çend gavan biçine pêşve. Bo muhafizeyê mewcûdiyet û seadetê mulk û millet. Bo sendina hiqûq û hidûdê xwe yê xwezayî. Êdî yekdil, yekwicûd, bi heskirinekê bê kîn. Enwayî renc û meşeqqet û fedakarî û metanet îxtiyar dikin. Bo seadetek yekcarî, mandîbûna çend rojên kemalî çî ye "divê ji bo xatirê gulek, qehrê sed striyan bête kişandin". Em milletê kurd ku heq û heddê xwe dinasin. Her dem umîd û arezûyê xêr û xoşî li cîranên xwe yên muhterem dikin. Û hemû wextê li gelê cihetê ve muxtacê himmet û destê alîkariya hikumetên wan ên gewre ne.

Bê guman her hikumetê ku destê muhabet û merhemetê bidate me û hiza bi muawenet û همراهê me biket, bînuqabile em jî bo wan li xizmet û hurmetê da fîtûr û qisûr nakin. Û bo dewama ev dostî û sîyasetê û menfetê herdu aliyan qazanc ji hevûdû dikin.

Helbet karûbarê navdarên hikumet û aga wan li miraq û îştîyaqê efkârî hemû millet heye. Ji ber wê emnîyet

û umîda me heye, ku em sîyaset û tertîbatekî weha dabimezrînin ku hemû Kurdistan bi wê rûsor û kêfxweş be. Û li wezîyetê hikumeta hazir wextê tevgera hikumet zor minetdar û sipasî guzar in. Hêviya me ew e ji gencên nîştimanperwer ji vê zêdetir şewqê wan bikar bînin. Êdî her bijî hikumetê millî yê Kurdistan!"¹⁷

Dema ku Şêx Mehmûd li Hindistanê bû, Ji alîkî ve karbidestên îngiliz gelek neheqî û zahmetî dabû gelê kurd û ji aliyê dî ve jî tirkên di nav eşîretên kurdan de xebateke baş kiribû, ji ber vê hinek eşîretên kurdan xwe nêzîkê tirkên kiribû. Piştî ku cardin tîkiliya kurd û îngilîzan xera bû, kurdan xwe nêzîkê tirkên kirin û xwestin ji nûn ve bi wan re tîkilî deynin. Beriya ku hêzên tirk werin Rewanduzê, li herêma Ranya û Koyê (Koysancax) û Şawir û Rewandizê de li hemberê îngilîzan reaksiyonên tundrew hatin nîşandan. Wê demê Elî Şefîk begê ku bi navê Ozdemîr Paşa tête nasîn bi 200 leşkerên xwe ve hatin li Rewandizê bicî bûn. "Wan rojan merivê herî nêzîk ê tirkên, Tahîr Emîr Efendî bû û bi xwe jî sekreterê yekemîn ê Şêx Mehmûd bû û ji sîyaseta tirkên re xîzmet dikir. Bi rastî jî temsîlkarê tirkên û Ozdemîr Paşa yê li nik Şêx Mehmûd bû. Bi rêka alîgirên tirkên, bi Şêx Mehmûd dabûn bawerkirin ku dê Musil cardin bikeve destê tirkên. Ozdemîrî bi xwe jî, bi gotinên dînî û cîhadî tesîr li ser Şêx Mehmûd kiribû. Bi wî dabû bawerki-

rin ku dê Mistefa Kemal Kurdistanê bike wîlayetek û Şêx Mehmûdî jî bike walîyê wê. Bi vê awayê li Kurdistanê cardin giraniya hêzên tirk derkete pêş."¹⁸ Wê demê tirkên li her derê derbarê welatparêzên kurdan de propagandayên neyînî dikirin û wan bi alîkarî û xulamtiya îngilîzan suçdar dikirin.

Bi rastî mejiyê Şêx Mehmûd jî ne zalal bû, derûdora wî bi kesên alîgirên tirk û dijminê îngilîzan ve hatibû pêçandin. Şêx Mehmûd jî di xuyayî de bi îngilîzan re bû, lêbelê bi awakî veşartî jî bi tirkên re bazariyê dikir. Di rastiye de Şêx Mehmûd ne bi tirkên û ne jî bi îngilîzan ewqas bawer nebû. Dema ku ji Hindistanê vegerya, li Bexdayê ligel Mesulê Samî yê îngiliz û Kral Faysal civînekî kirin û di vê civînê de ji aliyê herduyan ve soza damezîrandina hikumeta kurd jî bo Şêx Mehmûd hatibû dayîn. Wî digot:

"Eger îngiliz li ser soza xwe bisekinin û ji bo damezîrandina Hikumeteka Kurd jî me ra alîkarî bikin, wê demê ez jî dikarim li hemberê tirkên kurdan berhev bikim û li dijberê wan rawestim. Lêbelê ku tu hêviyekî tune be ez nikarim hêzeke wisa berhev bikim. Ku tirk bi hêza leşkerî Musilê cardin bigrin û li wê derê desthelat bin, wê demê dê kî jî me re bibe alîkar. Em nikarin bi vê awayê bawerî bi îngilîzan bikin. Ku îngiliz li ser soza xwe nesekinin û ji bo damezîrandina Hikumeta Kurdistanê jî me re nebin alîkar, em nikarin xwe biavêjin nav agir."¹⁹

¹⁷ Kovara BÎR, hejmar:2, r. 62-63, *Mêjûyê Hikumdariya Şêx Mehmudê Hefîd*

¹⁸ Refîk Hilmî, *Anîlar(Bîranîn)*, r. 108, nûjen yay. Istanbul 1995

¹⁹ Jêdera berê, r. 132

Ji van gotinên Şêx Mehmûd dîyar dibe, ku alternatîfeke ji dervayê îngilîzan jî mimkun e. Ew jî, peymanî bi tirkî ve hatiye çêkirin û waadên wan in. Piştî ku çanteyî postê yê navbera Rewandîz û navçeyî Cizîra Kurdistanê Bakur dikeve ber destê îngilîzan, perdeyî li ser tîkîlî û name- gorîna Ozdemîr û Şêx Mehmûd radike û tîkîliya wan derdixîne holê. Li gorî hinek lêkolîneran metnî peymanî navbera Mistefa Kemal û Şêx Mehmûd jî, ji aliyê îngilîzan ve hatibû bidestxistin.

Di belgeyên arşîva Rusya Federal de naveroka peymanî navbera Şêx Mehmûd û tirkî bi vî awayê hatiye dîyarkirin:

1-Dewleta Tirk soza serxwebûnê dide, bi şertê ku ligel welatên din peywendîya wan çê nebe.

2-Dewleta Tirk, Şêx Mehmûdê Berzencî wekî hikûmdarê Kurdistanê Başûr nas dike û ji bo bajarê Silêmaniyê mafê damezirandina Meclîsê dide.

3-Sînorên Kurdistanê Başûr: ji aliyê bakur ve hetanî qeza Şemzînan, ji alî başûr ve çiyayên Hemrîn, ji aliyê rojhelat ve Îran û ji aliyê rojava ve jî digîje Dîjleyê.

4-Dewleta Kurdistanê Başûr xwediyê mafê damezirandina artêşa (orduyî) xwe ye.

5- Tirkîyê bikeve şerî, Kurdistanê Başûr mecbûr ku piştgirî bide wê.

6-Mafê Tirkîyê heye ku leşkerên xwe ji Kurdistanê Başûr derbasê çiyekê dî bike, bi şertê erkêkirina Hikûmeta Kurdistanê.

7-Dewleta Tirkîyê dikare piştgirîya maddî û manewî bide Kurdistanê Başûr.

8-Hikûmeta Kurdistanê Başûr, ji bo parastina xwe dikare bîrîyara bicîkirinê leşkeran di sînorên xwe de bide."²⁰

Ev bûyer, bû sedemê qetandina heleqaya dawî ya navbera Şêx Mehmûd û îngilîzan. Piştî ku tîkîliyên Şêx Mehmûd û îngilîzan bi temamî tîkçû, îngilîz ji bo ku Şêx Mehmûd ji Silêmaniyê derbixin, di roja 3/3/1923an de bajar bombarduman kirin. Şêx bi neçarî roja dîtir bi tevî qismek hêzên xwe ve bajar terk kir û çû herêma Sûrdeştê. "Belam Şêx Heme Xerîb ligel Rîza Beg û Evdremîxanê Ehmed Paşa da, bi piştgirîya Kerîm Begê Fetah Begê Hemewend, li wê maye û maweyekî dî bi navê Şêx hikim li Silêmanî kirine."²¹

Piştî ku Şêx Mehmûd ji Silêmaniyê derçû, demake li Sûrdeşt ma û paşê baregayê (qerargaha) xwe bire Qemçûxê û ji wê derê jî birin Şikefta Casena. Bangî Heq jî li vê şikeftê wekî weşana Baregayê Giştî yê Leşkerê Kurdistan di roja 28ê Adara 1923yan de dest bi weşanê kiriye û bi tenê sê hejmar hatiye çapkirin. Dema ku Şêx Mehmûd li şikefta Casenayê bû, Ozdemîr ji Rewandûzê ve diçe nik

²⁰ www. Newroz.com. Arşîva Wezareta Derva ya Komara Federal a Rusya, beşê rojhelat û dosya hejmar 106. Ev belge, di encama hevdiîna Dubson Erkadî Borisovic ê konsolosê Urmîyeyê û Ehmed Takî yê temsilkarê Şêx Mehmûd de, wek raporteka weşartî ji bo Wezarretê Derva ya Komara Federal a Rusyayê hatiye amadekirin.

²¹ Kovara BÎR, hejmar:1, r. 64, Mêjûyê Hikûmdariya Şêx Mehmûdê Hefîd.

wî û jê daxwaz dike ku hêrîş bibe li ser Hewlêr, Koyê, Kerkûk, Kifrî û Xaneqînê. Armanca tirkên ev bû, "di Kurdistanê de dijminatîya li hemberê îngiliz û fransîzan teşwîq bike û vê yekê ber bi pevçûnekî bibe, da ku pêşîya yekgirtina kurd û biyanîyan bête girtin."²²

Li hember ev hewldanên tirkên, rewşenbîr û supayên kurdperwer ên wekî: "Îzzeddîn Topçî, Emîn Rewandîzî, Elî û Ezîz Kurdî û Reşîd Şewqî û Ezîz Hîkmet Qezaz û Mecîd Tuarşî û Nûrî Beg û Fayîq Kak Emîn û Xalîd Seîd hev girtin û hewl dan ku Şêx li turkan bite-qîne, lê hewldana wan serî negirt."²³

Roja 8/5/1923 firokeyên îngiliz li ser bajarê Silêmaniyê û qezayên wî de belavok darijandin. Di vê belavokê de dîtin û nêrînên ciyawaz ên nûnerê Îngiliz û hikumeta Îraqê weha anîbû ziman: "Li gor Hênrî Dobs weha bû, heta ku Şêx azad be, hîç îdareyekî Silêmanî mayîna wê çareser nabe. Ji ber vê, eger neyê kuştin yan neyê dîlgirtin, baştir ew e ku em bi gel ra rêk bikevin. Heçî hikumetê Îraqê ye jî, rageyandina wî ya 25/12/1922 ê ku bîrûraya xwe dîyar kir. Tê da mafê kurd nebû, bo pêkanîna hikumetekî kurdî di çarçova Îraqê da û sûr bû li ser tund bestina Silêmanî bi Bexdayê ve."²⁴ Şêx Mehmûd xeteriya rewşê têdigîje û ji bo fêmkirina fikra îngilîzan nameyek dişîne Bexdayê ji nûnerê bala yê Mendubê Samî re. Di bersîva nameya wî de ji wî re tete

gotin: divê yan tu yê bê Bexdayê ji bo qisekirinê yan jî em dê hêrîş bikine ser Silêmaniyê. Şêx bi ya wan nake. Ji vê şûnde îngiliz dest bi hereketê dîkin. "Hêza nû ya îngiliz 14/5/1923 geyîşte Çemçemal. Şêx her wê rojê nameyekî bo fermandeyê stunekê îngiliz li Kerkûk nûsî ku ji Çemçemal neyête pêş ve. Roja 15/5/1923yê jî Casenê terk kir û bi rêya "Şêx Bax" da çûye Mawet û Şarbajêr û dawîyê li wê tê "Birince"ya Hewraman nişteci dibe. Wê demê biruskeyekî bo hemû balyozên biyanî şande Tehran û nerezayîya xwe tê da derbirî dijî çewsandin û serkûtariya îngiliz û ji wan dawa kir ku yarmetî bidinê."²⁵

Hêzên îngiliz ji Çemçemal bi ber ve Silêmaniyê birêketin, roja "16/5/ 1923 geyîştin Serçînar(ciyekî havîngeh ê Silêmanî ye). Roja pêştir (15/5/1923) bi firoke name bo malmezînen bajar belavkirin. Ew jî roja 16/5/1923 çûne Serçînar. Edmonds heman rojê ligel ew sergewreyan hate nav bajar. Ehmed Begê Tofîq Beg kire serpereştê giştî yê dayreyan û Şêx Qadîr bû berpîrsê asayîşa giştî û Mecîd Efendî jî bû rêvebirê pêşî û teşkilatê polîs birêxiste. Ew hêzan destê wan di komala navçeyên dewrûberê Silêmanî û bi taybetî Sûrdaş û Merge da hebû. Paşê piştrast bûn evcar di 28/5/1923 da çûne nav bajar. Li wê demê jî duwem dewranê hukmê rastewxo yê îngiliz li bajar da dest-pêkir."²⁶

Her ew mang nûnerê bala ev beyan-nameya resmî di rojnameyên

²² TBMM. *Gizli Celse Zabıtları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985, Cilt: 3, Sayfa: 550

²³ Kovara *BÎR*, hejmar: 1, r. 126, Bihara 2005an-Amed.

²⁴ Kovara *BÎR*, hejmar: 1, r. 127, Bihara 2005an-Amed.

²⁵ Jêdera berê r. 127.

²⁶ Jêdera berê, r. 127.

Bexdayê de belav kirîye: "em dizanin Şêx Mehmûd gelek name şandiye û derxistîye ku layengirê hikumet e û hej ji xizmeta wî diket. Di bersîvê da ji wî ra gotine: eger bête Bexda, li ser muhalefêtkirina li hember hikumetê tûşî ceza nabê. Rê jî didinê ku ligel xêzana xwe li Bexda dabinişe. Wê demê li vira bi rêz mamele bi wî têtê girtin û bo wî azadî têtê dayin, demêkî hewl nedet bi bê molet li Bexda têtê bicîkirin"²⁷

Roja 2/6/1923 serokwezîrê Îraqê Abid Elmihsîn Elsahtunî bi tevî heyeta xwe û nûnerê îngiliz Henrî Dobs gehîştin bajarê Silêmaniyê. Dixwestin bajêr wek liwayekî bi rûyê îdarî ve bixine ser Bexdayê ve. Ji bo vê "Ligel malmezî û serokên kurd kom-bûn. Bo wan derket ku kurdê Silêmanî navên hîç deshelatêk hikumeta Îraqê li serê wan da hebê. Ji bo vê, biryar dan ku bimênê heta çareserîkî jê re bibînin ku hemû layekî pê razî be. Edmonds 2/6/1923 pêşniyarê wan kir ku encûmenêkî îdarî yê kurd bi serokayetiya gewreyekî bajar ku bi dilê nûnerê bala yê îngiliz û Melîk Feysel be, bête damezirandin. Kurdî zimanê resmî yê liwa Silêmanî û Silêmanî jî liwayekî Îraqê be û pareyê ji bac girtinê dihate komkirin bo rêxistina karûbarê birêvebirina liwa bihata terxankirin û xerckirinê. ... Ew pêşniyar roja 3/6/1923 di kombûna wêfdeke û gewreyên bajêr da hate berçav xistin. Aliyê kurdî biryara pesendkirinê da."²⁸

Digel ku ev biryar ji aliyê malmezî û giragîrên bajar ve hate pesendkirin jî, gelek kêmanî û valayî têtê hebûn. Ji ber vê, ev şeweyê hikmê rastewxo yê îngiliz jî zêde berdewam nekir. Wê demê Şêx Mehmûd bi navê Xemze li gundekî nêzîkê bajêrê Silêmaniyê niştêcî bû. Piştî ku hêzên îngiliz ber bi Kerkûkê ve hilkişyan, di serokatîya Kerîm Fetah Begê Hemewendî de leşkerên kurd bi navê hikumdariya Şêx Mehmûdî cardin desthelatîya bajarê Silêmaniyê bi dest ve girtin. Şêx Mehmûd jî roja 26/2/1923yan gehîşte nav bajarî û xebatên damezirandina hikumeteke nûn dest pê kir.

Hikumeta Sêyemîn a Şêx Mehmûd, di serê meha Temmûza 1923yan de hate îlankirin. Beriya damezirandina hikumeta sêyem, ji aliyê dewleta merkezî ya Îraqê û rêvebirên îngiliz ve qezeyên wekî Çemçemal, Ranya, Qeladiz û Helebce ji bajarê Silêmaniyê hatibûn veqetandin. Piştî ku hikumeta nûn hate damezirandin, di dawîya Temmûza 1923yan de, cardin Şêx Mehmûd dest bi ser qeze û nahîyeyên cûdakirî de girt û ji bo nûnerê gewre rageyand ku van deveran cardin vegîrînin bi ser bajarê Silêmaniyê ve. Lêbelê ev daxwaz ji aliyê nûnerê gewre yê Îngiliz ve hate redkirin. Şêxî kontrolkirina xwe ya li ser van deveran berdewam kir.

Bi minasebeta ku Şêx Mehmûdî dest danîye ser van qezeyan û hatûcûnê qedexa kiriye, roja 16/8/ 1923yan bi taybetî Baregayê Şêx Mehmûd û mala wî bi firokeyên îngiliz têtê bombardemakirin. Bi vê bombardumanê, cara yekemîn bû ku hêzên hewayî yên

²⁷ Jêdera berê, r. 127

²⁸ Jêdera berê, r. 128

îngiliz li Rojhelata Navîn têne bikaranîn. Melîkê Kurdistanê li ser vê bûyerê, nerazîbûna xwe ji bo nûnerê gewre yê îngiliz diyar kir. Ji bo vê, melîkê Kurdistanê çendîn name ji bo nûnerê gewre yê îngiliz verêdike Bexdayê, da ku nûnerê xwe bişîne Silêmaniyê ji bo hevdiîtinan. Henrî Dobs bi nameya xwe ya roja 12/11/1923 weha bersîva wî dide: "divê bête Bexdayê ku em çarenûsa Silêmaniyê bi hev ra bipeyvin."

Di nav vê gelemşe û danûsendinan de, Wezaretê Malîye yê Hikumeta sêyem a Şêx Mehmûd, di destpêka sala 1924an de pûlên xwe çapkirin ji bo rêvebirina karûbarê resmî yê daîreyan. Ji bo rêkûpêk kirina karên daîreyên resmî, hinek projeyên din jî hatibûn amadekirin. Ji ber van bûyeran îngiliz û hikumeta Îraqê gelek aciz û nerehet bûn. Roja 20/5/1924an ji aliyê firokeyên îngiliz ve gelek belavok li ser bajar û qezeyên Kurdistana Başûr ve hatin belavkirin û paşê jî bi berde-wamî hatin bobardumankirin. Ji ber vê bombardumanê, Şêxî roja 25/5/1924 bi nameyek nûnerê îngiliz agadar kir ku ew û çekdarên xwe bajar terk bikin. Di encama vê bobardumankirinê de ji 20 hezar daniştvanên bajêr, tenê 700 kes mabûn. Xelk hemû koçberê gundên dorberê bajêr bûbûn. Dîmeneke ji wan rojan ji aliyê nivîskarê *Ûmîdî Îstîqlal* Ehmed Xoce ve weha tete diyarkirin: "Li hemû serban û malan billêseyê agir helestê, xanî wêran û kavil bi ser hev da rûxabûn, bajarê çol û bêxwedî. Li jêr bomba û mîtralayozan da jin û min-dal û pîr ketibûn deşt bi bê xûrek û aw û bi pêxwasî".²⁹ Piştî vê bobardu-

mankirinê, careke dî bajarê Silêmaniyê bi alîkariya leşker û polîsên Îraq û hêzên pîyade yên îngiliz ve roja 25/5/1924an hate dagîrkirin. Şêx Mehmûd, beriya ku bajar ji nû ve bête dagirtin, terka bajarî kiribû. Şêx Mehmûd ligel qismek hêzên xwe yên leşkerî li ser sînorê belav bûn. Bi lihevhatineke zimnî hetanî serê sala 1927an li wan deran li gundekî niştecî bûn.

Şêx Mehmûd, "bi qewimîna şerê ber deriyê seraya Silêmanî li 6/9/1930 da û peywendî danîna bi sê efser û çend kurdperwerêk pê ve, rêkevtina navberê şikand û hate Emdîw û li wê jî çûye Germîyan. Di vê navberê de ji serokê Meclîsa Şewîrmend a Neteweyên Yekbûyî re, bi navê gelê başûrê Kurdistanê nameyekî verêdike, ku tede hatiye gotin:

"Paris 21ê Adara 1931

Ji Bo Berêz Serokê Meclîsa Şewîrmend a Neteweyên Yekbûyî

Berêz,

Ez pê serbilind im ku ji bo agadariyê gazindên neteweyekî ku di bin wesayet û hîmaya we de ye pêşkêşê cenabê we dikim. Lewra wesayet, tê mana hîmayekirinê. Ev netewe, di beşê başûrê welatê kurd de dijî û bi Îraqê ve hatiye îlhaqkirin. Ez bi xwe wekî endamekî vê neteweyê pê serbilind im.

Ez bala we dikşînim ser vê yekê; her wekî mesela Mezopotamyayê, ew

²⁹ Kovara *BÎR*, hejmar: 1, r. 131, Bihara 2005an-Amed.

erdê kurdan ku bi Îraqê ve hatiye îlhaqkirin, ji aliyê artêşa(orduya) hêzên mûtefiq û îtilaf ve nehatiye fetihkirin. Bawer dikim agadarkirina we ya di derbarê vê yekê de wezîfa min e. Kurdan di sala 1918an de bi hewldanên xwe dest bi tekoşîna çekdarî kirine û yekîneyên leşkerî yên tirk mecbur kirine ku ji welatê wan derkevin. Piştî vê, serxwebûna xwe ragehandine û ji bo rêvebirinê "Hikumeta Başûrê Kurdistanê" damezirandine. Di wê demê de Îraq di nav anarşiyê de bû. Li vê derê şerê yekîneyên hêzên dewletên Mûtefiq û îtilaf berdewam dikir. Mixabin ku pişt re erdê me ji bo Îraqê hate îlhaqkirin. Û ew awrupaya ku dibêje min ji bo parastina heq û hiquq û edaletê dest bi şerî kiriye, ji ber vê bêedaletiya berçav dengê xwe dernaxîne; hiquqî nebe jî bi fiilî hikumeteke me heye, di vê rewşê de qeder û dahatûya me bi neteweyeke di re têtê girêdan ku em ji aliyê qewmî, fizyolojî, dîrokî, ziman, adet û toreyan ve ji hev cûda ne. Ligel vê, ji aliyê Cemiyetaya we ya gewre ve waadkirina muxtariyeteke berfireh ji bo başûrê Kurdistanê, bi hindikayî be jî vê bêedaletiyê hinek sivik dike.

Lêbelê, di vê navberê de gelek sal derbas bûn, hîn jî ew waadên we nehatine bicîanîn. Ji xeynê wê, ji ber ku me her gav erebîzekirnê red kiriye û ji bo bicîanîna waadên hatine kirin berxwedaye, her roj gîyanê me û jinên me û zarokên me û bavên me di bin agirbarandina mîtraloyz û firokeyan de dimînin.

Ji ber ku me beşdarî di hilbijartinên Hikumeta Erebî ya Îraqê de nekir, paytextê Kurdistanê Başûr bajarê Silêmaniyê ji aliyê wan ve hatiye

bomardumankirin. Hikumeta Ereb dixwaze hemû mafê kurdan ji holê rake û peymanekî pêk bîne ku hemû hêvîyên kurdan bişikîne. Em bawer dikin ku di ser gîyanê pakiş ê qurbanîyên ev agirbarîna mîtraloyz û firokeyan de, di Kurdistanê Başûr de îtibara Cemiyeta we ya gewre jî kêmtir dike. Lewra kurd di bin wesayet û hîmayeya Cemiyeta we de ne.

Eger hêzên hikumeta erebî ya Îraqê, bi yekîne û firokeyên îngiliz ve neyin piştgirîkirin ku ew jî bi navê Cemiyeta we ya gewre mandaterê vê welatî ne, ji bo kurdan tekrarkirina dîrokê, li ser Bexdayê ve çûyin û dagirtina wê derê karê rojekî ye. Em dikarin her gav welatê xwe li hember ereban biparêzin û em dê her gav jî wisa bin. Lêbelê em naxwazin bi hikumeta îngiliz re bikevin nav nakokîyeke çekdarî, ji ber ku ew bi navê Cemiyeta we ya gewre tevdiagerin. Em dixwazin bi navê edalet û heqaniyetê dengê xwe bigehînin wan. Heke welatê me bi Îraqê ve bidine îlhaqkirin û bixwazin vê îlhaqê jî bi zorê çekê bi me bidine qebûlkirin, ji aliyê Cemiyeta we ya gewre ve pêkanîna ewlekarî û aştiyê gelek zahmet dibe. Heta ku qederê welatê kurdan bi destê zarokên kurd ve neye dîyarkirin û welatê kurdan bi destê hikumeteke kurd neye rêvebirina, aşitî û ewlekarî jî, ji xiyalê wêdetir tiştêkî nîn e. Kurd xwedî dîrokeke hezar salan in û di nav pêlên dîrokê de her gav hebûna xwe, dîroka xwe, welat û saziyên xwe yên neteweyî parastine û hatine hetanî îro. Kurd dê li hemberê erebên Îraqê serê xwe daneynin, heta hebûna ferdê dawî dê parastina xwe bikin.

Em kurd, dixwazin bi hemû gel û neteweyan re bibin dost, li hemberê tû neteweyekî kîna me nîn e. Lêbelê mafê xwe rêvebirinê ji hinek qebîleyên îptîdayî yên(wekî Lîberya) Efrîqayê re jî hatiye dayîn, ev maf jî bo vî neteweyê ku di dîrokê de bi duristî, wêrekî, şervanî û zîrekiya xwe tete nasîn re rewşa neyê dîtîn, ev jî aliyê me ve bi xweşbînî nayê dîtîn. Bi taybetî jî ev demên dawî hikumeta erebî ya Îraqê, bi piştgiriyeke xurt a hikumeta îngiliz, îhtirasên şovenîzma neteweyî ya ereban didin der û dixwazin berxwedana me bi rijandina xwîneka hîn zêdetir bişikînin.

Bi hezaran kurdên siwîl tenê ji ber fikra xwe ya siyasetî bûne hedefa bombe û mîtralîzoan. Eger îro kurd çek hilgirtine, sedemê vê, ew zordestî û neheqîya li ser wan e.

Xwîn û agir, dê jî bo guhartina dîrokekî, erebîzekirina bi sed hezaran kurdan, erebîzekirina Selheddînan û Kerîm Xanê Zendan têrî neke û nake jî. Her çi qas îro em çekdar bûne jî, ev jî ber mecburîyetî û bêmecaliyê ye.

Em naxwazin li ser tû miletekî û tû welatekî serdest bin û hukmê li wan bikin. Lêbelê em naxwazin bikevin bin hukmê miletekî din û bi wan ve bêne girêdan jî. Di vê şerê dawî de, jî bo vê armancê bi sedhezaran însanan xwe feda kirin. Hinek mafên me di rojên pêşî de jî aliyê Cemîyeta we ya gewre ve hatibûn erêkirin û tesdiqkirin.

Di vê navberê de ez bi destûra we dixwazim vê bêjim: şoreşa me jî ber nîyeta xerab a rêvebirên Îraqê dest pê kiriye, ev rewş, tenê bi naskirin û rêzgirtina hemû mafên me dikare bidawî bête.

Daxwaza me ev e: Ku raste rast di bin mandateriya Cemîyeta we ya gewre de, serxwebûna welatê me û "Hikumeta Kurdistanê Başûr" bête nasîn. Naveroka wê çi dibe bila bibe, divê her pevgerîdaneka me ya bi Hikumeta Erebi ya Îraqê re bête qutkirin. Jixwe li gorî peymanê ku nûn di navbera Îraq û Brîtanyayê de hatiye îmzekirin, mandateriya Brîtanyayê jî ser Îraqê radike. Ji ber vê, pêşniyara me bi mantiq û pêdivî ye.

Pêdivîye Cemîyeta we ya gewre jî, li gorî mantiqa pevgerîdaniya bûyeran, vegere ser biryara xwe ya sala 1925an.

Ez pirr bi rêzdariyê tika dikim ku ev jî aliyê Ekselans ve bête qebûlkirin. Bi navê gelê Kurdistanê Başûr.

Şêx MEhmûd³⁰

Dawîya şerê Awbarîk li 5/4/1931 da, dîsan hilkişîye bo ser sînora, heta ku li 14/5/1931 da teslîmê hikumeta Îraqê bû, li wê maye. Sereta wî birine bajarê Hile û dawîyê Nasirîye û jî wê jî birine Rumadî û jî vir jî dibin Bexda. Li heraketa Reşîd Elî Geylanî da (1941), jî Bexda helhat û geyşte gundê Sîdeqan û kevte rêxistina tevgerek. Belam meramê wî nehate cî û xwe bideste ve da. Paş maweyêk jîyana xwe li gundê Darêkelî domand.

Roja 9/10/1956 li Nexweşxaneyê Heyderî yê Bexda koça dawî kir û çû

³⁰ Bazîl NÎKÎTÎN, *Li Ser Kurdan Lêkolîneke Sosyolojîk û Dîrokî*, r. 520,521,522, weşanên Deng, Gulana 1991- Stenbol

ser heqîya xwe. Termê wî li Mizgevt Gewre ya Silêmanî hate binaxkirin."³¹

**Rewşa Çapemenî û Weşangerî ya
Li Kurdistanê Başûr
Di Dema Şêx Mehmûd de**

Her wekî ku me li destpêkê jî dîyar kir, di nav civaka kurd de fikrên neteweyî di destpêka sedsala XXan de geş dibe. Bêşik havêna fikra netewî ya kurd û xebata wan a rêxistinî, bi giranî di paytextê Dewleta Osmanî de dest pê kiribû. Wê demê bakurê Kurdistan û başûrê Kurdistanê ji hev nehatibû veqetandin. Ji ber vê, rewşenbîrên başûr û bakurê Kurdistanê bi hev re rêxistin dibûn, çalakîyên wan ên rewşenbîrî û neteweyî jî di nav hev de bûn; bi hev re cemiyetan dadimezrandin û kovar û rojname derdixistin. Piştî ku Dewleta Osmanî têkçû, Kurdistan jî wekî bakur û başûr ji nû ve parçe bû. Ji ber parçebûna Kurdistanê, potansiyel û berhevbûna zanyariya sîyasî û kulturî ya kurd jî parçe bû. Di encama vê parçebûnê de tevgera kurd jî lawaz bû. Dema ku em li çalakîyên rewşenbîrî yên dema hikumdariya Şêx Mehmûd binêrin, divê em vê rastiya dîrokî ya civika kurd jibîr nekin.

Bêşik di destpêka sedsala XXan de jî û îro jî ragehandin, ji bo tevgera neteweyî û civakî pirr girîng e. Çapemenî û weşangeriya di dema tevgera Şêx Mehmûd de, bi tevî hemû kêmasî û lawazîyên xwe ve, ji bo tevgera neteweyî ya kurd û kurdolojîyê

belgeyên pirr girîng in. Li vê derê em dê bi kurtebirrî behsa çend kovar û rojnameyên wê demê bikin.

Pêşkewtin (20/9/1920): Piştî têkçûna yekemîn îdareya Şêx Mehmud, îngilîzan îdareya Silêmaniyê cardin girte dest xwe. Ji bo belavkirina propaganda û siyaseta xwe din av gelê kurd de û li hemberê tirkan, di bin serpereştiya Mécerson de bi navê Pêşkewtin dest bi weşandina rojnameyekî kirin. "Rojnameya *Pêşkewtin* a hefteyî, yekemîn rojname bû li vê navçeyê da hate belavkirin.. Yekem hejmara wê li roja 29ê Nîsana sala 1920 hatiye belavkirin, heta Temûza sala 1922ê berdewam kir, di vê maweyê da 118 hejmarên wê hatine belavkirin."³²

Bangî Kurdistan (2yê Tebaxa 1922-1ê Nîsan 1926): Dema ku Şêx Mehmud ji Hindistanê vegerandin Kurdistanê û hikumeta duyemîn a Şêx Mehmud hate damezirandin, rojnameya *Bangî Kurdistan* wek organa fermî yê Cemiyeta Kurdistanê dest bi weşanê kir û ji heftê carekî dihate weşandin. Xwedî îmtîyaz û birêvebirê berpirsîyarê rojnameyê Mistefa Paşa Yamolkî bû. Desteyê nivîskarên wê Refîq Hîlmî, Elî Kemal û M. Nûrî bûn. Li ser bergê pêşî yê rojnameya *Bangî Kurdistan* hatiye nivîsandin, ku rojnameyeke "îlmî, îcîtmâî, edebî, hurr û serbestî yê millî ye, heftê carêk bi navê rêkxirawa *Cemîyeta Kurdistan* li bajarê Silêmanî tete belavkirin, xwedî

³¹ Mela Xalid Ezîzê Motkî, *Mêjûyê Hikumdariya Şêx Mehmûdê Hefîd*, kovara BÎR hejmar: 1 , r. 63-64

³² Kovara BÎR, hej.: 1, rûpel. 92, Bihar-2005, Amed

îmtîyaz û berpirsîyar û sernûser, Mistefa Paşa Yamolkî ye."³³ Rojnameya *Bangî Kurdistan* bi zimanê kurdî-tirkî û farisî hatiye weşandin, li ser hev 17 hejmar derçûne û hejmara dawî di 1ê Nîsan 1926an de hatiye belavkirin. Piştî ku Şêx Mehmûd neçar ma ji Silêmaniyê derbiçe, weşana Bangî Kurdistan jî hate rawestandin.

Rojî Kurdistan (15 Çirîya Pêşîn a 1922- 3yê Adara 1923): Piştî ku Şêx Mehmûd ji Hindistanê hate vegerandin, roja 30/9/1922 geyişte Silêmanî û di 10/10/1922 da kabîneyekî taze yê hikumetê damezirand û rojnameya *Rojî Kurdistan* bû weşana fermî ya hikumetê. Xwedî îmtiyaz û sernûserê wê M. Nûrî bû û li bajarê Silêmaniyê derdiçû. Ev rojname ji ber ku weşana resmî ya hikumeta Kurdistanê bû, hemû dengûbas û nûçe û beyannameyên û fermanên resmî yên hikumdarê Kurdistanê li ser rûpelên wê dihatin belavkirin. Li ser rûpelê pêşî yê *Rojî Kurdistan* hatiye nivîsan-din: "rojnameyeke siyâsî, edebî, îctimayî yê resmî ye û ji hefteyê carekî derdiçî."

Bangî Heq (28 Adara 1923): Ev Rojname piştî ku Şêx Mehmûd Silêmanî bicî hiştîye, ji aliyê Baregayê Giştî yê Leşkerê Kurdistan ve li şikevta Casene (nizîkê Surdaş) hatiye çapkirin. Tenê sê jimar jê derçûne. Bangî Heq, yekemîn rojname ye ku ji aliyê hêzekî siyâsî yê çekdarên kurd ve tete weşandin. Di yekemîn hejmara Bangî Heq de bi navê "Başqumandar û Melîkê Kurdistan Mehmûd", talîmat

nameyeke "Bo Heyetê Mudaefayê Millîye" hatiye belavkirin û di benda wê ya 10. de hatiye nivîsandin: "Evro roja xîret e, roja murwet e, çakî(başî) û xirabîya evro wenda nabe, li dinya û axîret hesabê wî tete dîtin."³⁴ Bangî Heq, sê hejmar derçûye û naveroka wan jî bi pirranî beyanname û bange-wazîyên Şêx Mehmûd in.

Umîdê Îstiqlal (20/9/1923-25/5/1924): Ev rojname jî wek berde-wamiya rojnameya Rojî Kurdistan derçûye. Ev rojname jî, organê fermî yê hikumeta sêyem a Kurdistanê bû. Nûserên berdewamî yên vê rojnameyê: Ehmed Xoce, Refîq Hilmî, Hisên Nazim, Ehmed Fewzî, Zêwer, Ehmed Faîz, Fayîq Zêwer, Bêxud, Arif Êrfî û Reşîd kaban bûne. Li ser bergê wî yê pêşîn hatiye nûsîn: "Xezeteyeke siyâsî, edebî, îctimayî yê resmî ye û hefte carekî derdiçî." Di nav rûpelên Umîdê Îstiqlal de jî ligel zimanê kurdî bi zimanê tirkî û farisî jî nivîs hatine belevkirin.

Zarê Kurmancî (25/5/1926-23/7/1932): Xwedî îmtiyaz û birêvebirê vê kovarê Husên Huznî Mukrîyanî bû. Huznî Mukrîyanî, rewşenbîrekî kurd bû û wê demê li Bexdayê nişteci bû. Di sala 1926an de tete li Rewandizê bicî dibe û bi navê Zarê Kurmancî Çapxaneyek dadimezrîne û heman demî jî bi vî navî dest bi weşandina kovareka mehane dike. Kovara *Zarê Kurmancî*, kovareka mehane (mangane)ya komaleyatî, mêjûyî, hunerî û

³³ Jêdera berê, r. 69.

³⁴ Jêdera berê r. 114.

wêjeyî bûye û li serhev de 24 hejmar hatine weşandin. Çapxaneya Zarê Kurmancî, yekemîn çapxaneya kurdî têtê jimartin ku kurdekî bi pare û pûlê xwe kirrîbêt û li Kurdistan da damezîrandibêt û her weha ev çapxane, ku di sala 1948 da ji aliyê Gîw Mukrîyanî yê birayê Huznî Mukrîyanî ve navê Çapxaneya Kurdistan têtê lêkirin.

Sedemên Sernekevî û Xeletiyên Şêx Mehmûd

Pratîka civakî û dîrokî ya neteweyek, xezîneyeke tecrubeyan e ji bo dahatûya wan. Ew, di şertên îro de çiqas karibin ji vê xezîneyê feyde werbigrin û bîra xwe ya dîrokî-civakî teze bikin, ji bo dahatûyê serkeftî jî wê karibin ewqas pêngavên rast biavêjin. Di vê çarçovê de, dema ku em li encamên tevgera Şêx Mehmûd binêrin:

1- Bi tevî hemû fedekarî û mîrxasiya şervaniya wan, Şêx Mehmûd û kadroyên dorberê wî sîyaseta wê demê ya dinyayê rast tenegehiştin. Ji ber ku di destpêka vê nivîsê de behsa rewşa sîyasî ya wê demê hatiye kirin, em cardin naxwazin dûbare bikin.

2- Li pêşberê Şêx Mehmûd rêxistinên dewletî yên modern hebûn û armanca wan a sîyasî, zelal û diyar bû. Tevgera Şêx Mehmûd, ji siyaseteke neteweyî û rêxistineke modern mehrum bû.

3- Ji aliyê teknîkî, rêxistinî, çekdarî û tecrubeya şer ve hêzên îngilîzan û tirkî jî yê Şêx Mehmûd pîrr pêşkevtîr bûn.

4- Yek ji sedemên kêmanî û xeletiyên tevgera Şêx Mehmûd jî, nekarî bi

têra xwe xwenda û rewşenbîrên kurd rêxistin bike. Her çiqas li Bexda û Kurdistanê Bakur ve hinek supay û welatparêzên rewşenbîr dihatin Silêmaniyê ji bo xizmet û piştgirîkirina ji hikumeta Şêx Mehmûd re, hinek serokeşîr û kesên nezan ên dorberê wî jî xebata rewşenbîran re dibûn asteng.

5- Şêx Mehmûd jî bo bihêzkirin û bicîkirina hikumeta xwe bi awakî têrhatî xebat nedikir û nedikarî qanûnên pêdivî bide amadekirin û têt-bîqkirin. Ji ber vê yekê jî çerxê teşkîlata îdarî ya hikumetê serrast nedigerya.

6- Şêx Mehmûd merivekî cesûr û mîrxas bû û heman demî jî merivekî îhmalkar bû. Ev yek dibû sedemê wer-girtina biryarên nerast.

7- Gelek aşkira bû ku Dewleta Osmanî di Şerê Yekem ê Cîhanê de winda kiribû û hemû milletên misliman ên Rojhelata Navîn û Afrîkayê jî wan veqetyabûn. Di rewşeke wesa de, nêzîkbûna Şêx Mehmûd û tirkî, yanî hevalbendiya bi têkçûyî û wendakirîyan re, bû sedemekî girîng ê wendakirinê.

EV DAL XAN (...-1657)

Ziya AVCI

Evdal Xan, yek ji wan kurdê navdar e ku gelek kê m li ser hatîye nivîsandin û zanyariyên me yên di derbarê wî de, ji bilî yek-du agahiyên kurt, hemî ew in ku di *Seyahetnameya* Ewliya Çelebî de hatine nivîsandin û di saya wê gihîştine destê me. Eger bi tesadufî di dema bûyera îstîla û talankirina Bedlîsê ji aliyê walîyê Wanê Melik Ehmed Paşa ve, gerokê tirk Ewliya Çelebî ne li wir bûna, ihtîmaleke gelek mezin bû ku dê ew jî wekî bi dehan û heta bi sedan hemkûfên xwe di nav rûpelên dîrokê de veşartî bimaya. Lê ev tesaduf wisan kir ku em bi saya wî gerokê tirk ê bi nav û deng, li bûyerên qewimîne û ew hovîti û necamêriya li hemberî wî mîrê kurd rû dane, agahdar bin. Ji ber vê em ê bi şeh bikevin nav *Seyahetnameya* Ewliya Çelebî ya cilda çaran û di derbarê Evdal Xan de tiştên li ber şehê me bikevin bînin li ba hev, ew çend agahdarîyên ku di destê me de jî hene têkin

ser û ew pêşkêşî xwendevanan bikin.

Tu agahîyek di derbarê sala ji dayîkbûna Evdal Xan de di destê me de tune, eger hebe jî agahîya min jê tune. Lê li gor kronolojiya bûyeran û hedîseyên ji aliyê Ewliya Çelebî ve di *Seyahetnameya* xwe de dane diyarkirin û bûyerên di dîroka Osmanîyan de qewimîne, em dikarin texmîneke gelek gilover bikin.

Dema ku Sultan Murad diçe sefera Bexdayê û paşde vedigere Diyarbekrê, sal 1047ê koçî (1638ê zayînî) ye. Berîya ew biçe vê seferê, Evdal Xan mêvandarîya wî dike û bi awakî gelek ihtîşam û serfiraz ev pêşwazî û mêvandarî dimeşe. Lê dema ku ji vê seferê vedigere, Evdal Xan ji bo serkevtina wî ya di vê seferê de, naçe Diyarbekirê pêşîya wî û bi rîya raspardeyên xwe re vî karî pêk tîne. Wî wextî ev Melik Ehmed Paşa, ku zavayê Sultan Murad e jî, cardin pê ra ye. Sultan Murad ji vê

helwesta Evdal Xan gelek aciz dibe û li gor neqla ji devê Melik Ehmed Paşa ya ji aliyê Ewliya Çelebî ve, bûyer wiha bûye:

"Di sala 1047ê koçî (1638ê zayînî) de Sultan Murad Xan Bexdayê girt. Di vegera xwe de xanê Bedlîsê nehat li balê û xezaya wî pîroz nekir. Gelek dilê Murad Xan êşîya û ji min re got: 'Ehmed, wekî qerzê Xwedê li ser te ferz be ku tu toleya min ji xanê Bedlîsê bistînî'. Pişt re dema ku ez heft meh cîgirê Îbşîr Paşa bûm, ew şeva Îbşîr Paşa bi leşker hat nava Stenbolê, bi şev Sultan Murad hat xewna min. Ew li ser çiyayê Wanê sekinî bû û nanekî xwînavî di destan de bû û ji min re got: 'ha, kerekî bide çiyayê û kerekî din jî bide xanê Bedlîsê'. Bi vê min ew gotina ku wî wextî ji min re gotibû bibîr anî û min vî şerî da destpê kirin...".

Ji bilî vê, cardin Melik Ehmed Paşa di vî warî de ji Ewliya Çelebî re dibêje: "Dema ku ez wafiyê Dîyarbekirê bûm, min xwe amade kir ku ez biçim ser Bedlîsê û ez heta Meyafarqînê jî çûm, lê gelek mîr û beg ketin navberê û gotin Evdal Xan ê xort e. Min jî ew da xatirê xortaniya wî û ez ji Meyafarqînê paşde vegeriyam".

Dema ku em li tarîxa van bûyeran binêrin û ev gotinên hatine kirin, yanî "ew hê xort e" binirxînin, wekî me got bi awakî gilover em dikarin bêjin sala ji dayîkbûna wî dikare piştî sala 1610 an 1615an be. Yan jî saleke di navbera van salan de be. Bi gotineke din, dema ku em vê hinek vekin û îzah bikin, salên kesekî ku hê xort bê hesêbkirin û li ser textê mîrektiyeke wekî ya Bedlîsê rûniştibe, dikare navbera 20-30 salîyê de be. Em, eger 25 bihesibînin û wê ji

tarîxa sefera Bexdayê derêxin, dibe 23-25 salî yan jî çend sal ji wê zêdetir. Bêguman em vê tarîxê wekî min got, ji vê sefera Sultan Murad û gotinên Melik Ehmed Paşa derdixin. Yanî em di vî warî de tenê supekûlasyonekê dikin.

Lê em dikarin sala koça wî ya dawîyê derêxin. Tarîxa îşgal û talankirina Bedlîsê ji aliyê Melik Ehmed Paşa ve sala 1065ê koçî yanî 1654/1655ê zayînî ye. Evdal Xan sê sal piştî vê îşgalê tê girtin û wî dibin Stenbolê û li wir îdam dikin. Li gor vê zanyariyê, em dikarin sala koça wî ya dawîyê, yan jî sala îdamkirina wî derêxin, ku ew dibe 1068ê koçî, yanî 1657/1658ê zayînî.

Evdal Xan kurê kedxuda Şemseddîn û nevîyê Mîr Şeref Xan ê nivîskarê *Şerefnameyê* ye. Kedxudatî di sistema mîrektiya Bedlîsê yan jî dikare di sistema mîrektiyên din ên Kurdistanê de jî hebe, rutbeke îdarî ye. Yanî hê di saxiya mîr da, kesê bi musaede û biryara mîr, kar û barên mîrektiyê dimeşîne û di eynî wextî de jî cîgirê mîr e. Em dizanin ku Mîr Şeref Xan hê di saxiya xwe de meşandina kar û barên Mîrektiya Bedlîsê dabû destê kurê xwe Şemseddîn ê bavê Evdal Xan. Ji ber vê, dema ku Şemseddîn dibe mîr jî ev unvan li ser dimîne û ew bi vê unvanê tê naskirin. Yanî jê re Kedxuda Şemseddîn tê gotin. Esas di sistema îdarî ya Mîrektiya Bedlîsê de, gelek kedxuda hene, lê yek ji wan, wekî çawan gelek mîr hene, lê yek ji wan "mîrêmîran" e, di nav wan kedxudayan de jî yek serokê van hemî "kedxuda"yan e.

Çardeh kurên Mîr Evdal Xan hebûne. Ev kur ji çend jinan in. Lê di nav jinên wî de, ya herî bi nav û deng

Xanim Sultana keça Zal Begê Edilcewazî ye. Ewliya Çelebî, di *Seyahetnameyê* de gelek pesnê wê daye û behsa mahirtîya wê kiriye. Piştî ku Evdal Xan mecbur dibe textê xwe yê mîrektiye terk bike, yê li ser textê mîrektiya Bedlîsê rûdine Ziyaeddîn Beg ê kurê vê Xanim Sultana hanê ye. Ewliya Çelebî, tenê navê heşt kurên wî nivîsandine: Ziyaeddîn, Bedreddîn, Nuruddehr, Şerefeddîn, Şemseddîn, Îsmail, Hesen û Huseyn. Mixabin em navên şeş kurên wî yên din nizanin.

Zanyarîyek din a di derbarê Evdal Xan û kitêbxaneyê wî de, ji aliyê seydâyê 'Ebdulreqîb Yusif ve, di kitêba xwe ya bi navê *"Bangewazek Bo Roşenbîranî Kurd"* de hatiye dayîn. Ew wiha dibêje:

"Dema ku ez di geştê xwe ya li Kurdistanê Tirkîyê ya di sala 1977an de li Bedlîsê bûm mêvanê Adil Beg Şerefxan, min di derbarê Evdal Xan de çend pirs jê kirin û yek jê jî aqîbeta kitêbxaneyê wî bû. Min jê pirsî, ka gelo ji kitêbxaneyê Evdal Xan tiştek li ber dest heye? Wî jî ji min re got ku, qasî ez dizanim û min sehkirîye, dibêjin diwanek şîrên wî li ba kesekî xelkê Diyarbekrê yê navê wî Hesen Efendî hebûye".

Belê, agahdarîya ji malbata Şerefxan bi xwe ya di derbarê Evdal Xan de ev e.

Zanyarîyeke din jî heye û tê gotin, dema ku ew ji ber eskerê Melik Ehmed Paşa baz dide û xwe diavêje nav eşîretên Motkan û ji wir serhildana xwe didomîne, ew leqeba yan jî, navê mustearê "Kejê Beg" bikar tîne. Piştî re cardin vedigere Bedlîsê, lê em nizanin gelo mîrektiye ji destê kurê xwe Mîr Ziyaeddîn distîne yan na? Lê wekî me

got, sê sal piştî bûyera dagîrkirina Bedlîsê, ew tê girtin û wî dibin Stenbolê û li wir îdam dikin.

Berîya ku em ji vê mijarê derbas bibin, ez dixwazim bi kurtî ji behsa vî Melik Ehmed Paşayî bikim:

Melik Ehmed Paşa, zavayê Sultan Muradê IVan ê padîşahê Osmanî ye. Wî serokwezîrtî, walîtiya Erziromê, Diyarbekrê û Wanê kiriye. Dema ku walîyê Diyarbekrê bûye, çûye ser Fermanrewayê Mizûrê yê li Amêdiyê. Di vê seferê de 700 kes ji wan qetil dîke û Wêsiyê Xan ê fermanrewayê wê digre û bi xwe re tîne Diyarbekrê, lê piştî re ew berdide û fermanrewatîya wî cardin dide destan. Kirina wî ya duduyan, çûna wî ya li ser êzidiyên Şengalê ye. Di vê sefera xwe ya xwînavî de, li gor neqla Ewliya Çelebî û nameya Melik Ehmed Paşa ya ji Evdal Xan re nivîsandiye, 10 hezar kes ji êzidiyên Şengalê qetil dîke. Kirinên vî xwînrij û qatîlê han ên sisiyan, cardin li hemberî kurdan e û ew jî çûna wî ya li ser Bedlîsê ye. Ewliya Çelebî li ser hejmara kuştîyên di vê talan û îşgala Bedlîsê de wiha dibêje: "Tiştek tesadufî ye, dema ku şer sekinî û kuştî hatin hejmartin, ew 1068 kes bûn, ku ev tarîxa koçî ya vê seferê jî bû". Lê li gor qeneeta min kuştîyên di vê seferê de, ji bilî ew talan û yaxmeyên tîne kirin, dikare ji vê hejmarê gelekî zêdetir be.

Em cardin ji wan nameyên ew dinivîse hîn dibin ku van hersê qetlîam û xwînrijîyên xwe li ser wesîyet û amojgerîya Sultan Murad dîke. Lê sebebê herî mezin, domandina ew politikaya Dewleta Osmanî ya di derbarê mîrektiye kurdan de ye. Her wekî em dizanin, hê bîst sal bi ser lihevhatina

Amasyayê ya di navbera kurdan û osmanîyan de pêk tê, derbas nabe, bêtî sebebekî ciddî, wî wextî jî ew dixwazin derbekê li mîrektîya kurd a herî bihêz û xurt a Bedlîsê bidin. Ji xwe, hê ji roja yekê ve ew li ser vê pîlan û polîtîkayê dimeşin. Yanî kîjan mîrektîyên kurdan ên xurt hene, dixwazin ew çî çeng û peran bikin. Ew bêtî û jar bikin ku di rojên pêş de ji wan re nebin asteng. Ji ber vê jî, ew mîrektîyê ji destê Mîr Şemseddînê bavê Mîr Şeref Xan ê danderê *Şerefnameyê* distînin û di cîyê wê de Mîrektîya Meletîyê didinê. Lê wekî em dizanin, ew bi vê leyzê dihesê û di nîvê rê de ji ser çûna Mîrektîya Meletîyê poşmam dibe û bi sedan malbatên Eşîreta Rojkîyan û mezinên Bedlîsê re berê xwe dide li ba Şah Tehmasb ê serokê Sefewîyan. Ancax piştî pîncî-şêst salan, pişt re kurê wî Mîr Şeref Xan dikare vegere li ser kar û barên Mîrektîya Bedlîsê. Dema ku ew xwînrijî, xeddarî, ceberrudî, kerb, kîn û neyartîya wî ya ji bo kurdan û dexesî û çavnebarîya wî ya ji ew îhtîşama seraya Evdal Xan û Mîrektîya Bedlîsê têkin ser wê siyaseta Dewleta Osmanî, ev tabloya han a talankerî û xwînavî derdikeve pêşîya me.

Demeke kurt berîya ku Melik Ehmed Paşa bê li ser Mîrektîya Bedlîsê û bi Evdal Xan re dest bi şer bike, ew û Ewliya Çelebî bi hev re dibin mêvanê Evdal Xan û ew deh roj li Bedlîsê dimînin. Di esnayê vê mêvandarîya han de, Evdal Xan ji şêl û helwêstê wî dikeve şikê û fêhm dike ku ew paşayê bi kîn û xwînrijî, di derbarê wî de tiştên baş nafikire. Ji ber vê jî, dema ku Melik Ehmed Paşa ji Bedlîsê derdikeve û ber bi Wanê ve dikeve rê, Evdal Xan, ji

Melik Ehmed Paşa daxwaz dike ku Ewliya Çelebî çend rojên din jî li balê bimîne û pişt re dê ew wî bi silametî bigihîne Wanê. Mebesat Evdal Xan ji vê daxwaza mayîna Ewliya Çelebî ew bûye, ku xwestîye di derbarê helwêsta wî paşayî ya ji bo wî û mîrektîya wî de, tiştê ji Ewliya Çelebî hîn bibe. Ji ber ku Evdal Xan kesekî dûrbîn û zîrek bûye. Ne mimkun e ku ew ji şêl û helwêsta Melik Ehmed Paşa nekitebe şikê. Ji ber vê jî dema ku Ewliya Çelebî jê diqete û ber bi Wanê ve dikeve rê, Evdal Xan hêdî hêdî dest bi xwe amadekîna li hember rawestandîna û parêzgerîya mîrektîya xwe dike.

Belê, piştî Melik Ehmed Paşa yê walîyê Wanê, vedigere Wanê, dest bi girêdana entrika û peydakirina bahaneyên çûna li ser Evdal Xan dike. Vê jî pêşîyê bi riya tirkmenên ku li Wanê cihnişin in û xwedîyê waridat û meqamekê ne destpê dike. Pişt re walîyê Erziromê û mîrê Melazgirdê dixê dewreyê û bi riya wan re çendîn tawan li Evdal Xan tên barkirin. Yanî ji birina talanan û heta bê bigihîje rêbirrî û sitandîna bac û xeracên neheq.

Di dawîyê de ji gelek mîrektîyên kurdan ên wekî Mîrektîya Mehmûdiyan, Mîrektîya Pinyanişîyan, Begê Erziromê û Melazgîrê, eskerên Diyarbekrê û. hwd... esker berhev dike û dimeşe ser Bedlîsê. Di *Seyahetnameyê* de dîr û dirêj behsa vê êrîşa li ser Bedlîsê hatiye kirin, ji ber vê ez hewce nabînim li vir zêde li ser bisekinim.

Li hemberî vê, wekî me got, Evdal Xan jî destgîrêdayî namîne û ew jî daxwaza alîkarîyê ji gelek mîr û begên Kurdistanê dike. Ew çend begên ku bi kêmasî di destpêkê de alîkarîya Melik

Ehmed Paşa nakin û esker jî jê re naşînin ev in: Begê Şêrwanê, Hîzanê, Karniyê, Sêrtê, Zîrqî û Kêsanê ne. Lê piştî şikestina Evdal Xan ew mecbur dibin tên huzura Melik Ehmed Paşa û ev paşayê han ê necamêr heqareteke gelek mezin li wan dike, li ser dextalet û rîcaya hinek mîrên Wanê ew ji kuştinê rizgar dibin.

Ewliya Çelebî, piştî biserketina Melik Ehmed Paşa yê walîyê Wanê bi ser Evdal Xan de û di cîyê wî de danîna kurê wî Mîr Zîyaeddîn li ser textê Mîrekiya Bedlîsê, dûr û dirêj behsa girtina Bedlîsê, ew şerên di navbera herdu alîyan de diqewimin, hejmara kuştî, xezîne û kitêbxaneyê Evdal Xan dike bi vî awayî didomîne:

"...Piştî ferman hat dayîn, kedxuda Wîsîf, heftê axa, qazîyê bajêr bi min re hatin û em çûn nav keleyê û me muhran şikand, yên tê de bûn me ew li deveyan bar kirin û me anîn li ber baregahê dêz dêz danîn li ser hev. Cardin ez, kedxuda Wîsîf, muftî, melayê bajêr û axayên li wir ketin hindurê mala Xan û me deriyê odeyên wê vekirin, bi agahdarîya Zîyaeddîn Xan, xezîne, cebîrxane û eşyayên tê de me derxistin ji derve û li sed û pêncî deveyan bar kirin û me ew wekî girekî li ber baregehê danîn. Pişt re me ji bo beşdarîya wan di vê xeracê de bangî fermande, esker û xelkê kir. Di rîya wê deştê de heşame-tek ewqas zêde xelk berhev bû ku serekî wê ne dihat dîtîn û wekî deryayê lê hatibû".

Ewliya Çelebî yekûyek lîsteya ew serwet û kitêbxaneyê Evdal Xan bi destê xwe girtiye. Ez dixwazim gelek bi kurtî jî be ew agahdarîyên Ewliya

Çelebî yên di derbarê ew serwet, dewlemendî û kitêbxaneyê di *Seyahetnameya* xwe de dane, li vir behsa wan bikim.

Yanzden sandoqên çargoşe, ku yek ji diranê filan, yek ji darê abanosê, yek ji yenîdinyayê, yek ji mercanê sor... û yek ji diranên masîyan çêkirî bûn, me ew anîn. Me li ber çavê hemî kesî muhrên wan vekirin. Di her yek ji wan sandoqan de deh kitêbên binirx û bayexdar hebûn, ku ji alîyê xweşnivîsên bi nav û deng ve hatibûn nivîsandin û bi awakî wisan tê de hatibûn bi cih kirin ku her yek ji wan kiribûn perçekî antîke yê bê emsal... Di nav kitêban de yên wekî *Şahname*, *Gulistan*, *Şerefname* û çend diwanên şîir hebûn, ku pîranîya wan bi destxetê Zîyaeddîn Xan û muhra wî li ser bûn. Dema ku Xan ew dîtîn, çavên wî tijî rûndik bûn. Dema ku Paşa ew bi vî awayî dît, jê pirsî: "Kurê min ez dibînim rûndik ji çavên te tê. Tu ji bo çi girayî? Nebe ku ew sandoqên han ên te bin?" Xan gotê: "Belê hemî yên min in, ne yên bavê min in. Çunkî pîranîya wan min bi xwe nivîsandine û muhra min li ser in". Di cih de Paşa emir kir ku ew çardeh sandoq û pêştext bi kilîdên wan ve ji Zîyaeddîn Xan re bên dayîn...

Hevdeh cild Quranê nexişkirî yên bi destxetê Yakûtî Meste'serî, Ehmedê Qerehîsarî, Şêx Bayezîdê Welî, Şêx Qere Mihemmed, 'Ebdullayê Qirimî, Xalid Efendiyê Ūskûdarî, Demirçî Hesên Çelebî yên şagirdên Qere Hîsarî ku ji şah û sultanên re hatibûn nivîsandin. Hezar û sêsed cild tefsîr û kitêbên bi qîmet ku li ser kaxezên baş yên Xetayî, Dîmeşqî, Semerqendî û

Ehmedawayî hatibûn nivîsandin. Heftê cild tefsîrên pîroz ên wekî tefsîra Sebrî Teberî, Deylemî, Feyzûllahê Hindî..., tefsîra Ebû Leysê Semerqendî, Şêx, Bexewî, Qazî û Ebû Suûdî Silêmanî, yek ji wan li ba Şeyxulîslaman jî peyda nedibûn. Hezar û sêsed cild kitêbên hedîsên pêxember. Ji bilî Qedûrî, Multeqa, Keşşaf, Qehistanî û Mela Camî, tecqîdê bi helbest hatî hunandin ên Şatibî û Herîrî û bi kitêbên ferheng û yên din... Hezar cild destxetên awa awa ji Xemseyî Nîzamî, dîwana Hafîz, Ûrfî Gulistan, Bostan, Nî'metullah û dîwana Mela Camî, Teskerû'l-Şû'era'yê Hesên Çelebî, Tezkereya Lutfî, Dîwana Sayîb, Dîwana Baqî, Dîwana Nefî, Nîsarî, Enwerî, Xaqanî û gelek kitêbên din ên bi neqşan xemilandî. Dused û şêst perçe Beyaz ku her rûpeleke wê bi sed quruşan hatin firotin. Destxetên xweşnivîsên kevin. Hinek ji wan Beyazan şeşsed rûpel bûn ku hemî destxetê serdema Sultan Bayezîd ên wekî Şêx Ehmedê Qerehîsarî, Bekrî, 'Ebdullahê Qirimî, Hesên Çelebîyê Uskudarî, Hesên Çelebîyê Qerehîsarî, Xalid Efendî, Huseyn Efendîyê Mudîrê Mekteb, Wûsif Efendî, Qere 'Elî Çelebî, Mentiqî Çelebî, Derwêş 'Elî, Suyulçîzade, Hakimîzade û Tekneçîzade, ku her yek ji wan ji pênc heta deh perçe destxetên wan tê de bûn...

Li gor Ewliya Çelebî, ew kitêbên ku muhra Evdal Xan li ser bûne, barê heft deveyan bûne. Di nav van de, heftê û şeş cild kitêb û sed û pênc kitêbok ji aliyê Evdal Xan bi xwe ve hatine nivîsandin. Di *Seyahetnameyê* de bi dûr û dirêjî behsa nav û nivîskarên

gelek ji wan kitêban hatine kirin, lê ne mimkun e ku di çarçoveya maqalekê de behsa tevan bê kirin.

Ji bilî kitêban, komeke nedîtî ku ji sêsed û heştê perran pêkhatibû û her yek ji wan jî ji aliyê kolînerên bi nav û deng ên cîhanê ve hatibûn amade kirin û muhra wan li ser bû...

Sêsed û heştê perçe şûrên deban, cewherdar û me'denên giranbiha yên bi kalanên wan ve ku hemî ji polaya şêxanî, meqrawî, senqorî, esedî, cîsqayî, dawudî, hindî, îsfahanî, şamî, misrî, sitenbola kevin, frengî, elmanî û selanîkî hatibûn çêkirin û xasîyetê wan di dema bilindkirina li ser milê dijmin de derdiketin...

Sê sandoq tijî xencerên bi nav û deng ên Kurdistanê bi kalanên wan ve û hinek jî tazî.

Du hezar mertalên helebî, 'entaqî, misrî, daxistanî û diyarbekrî yên ji hesin hatibûn çêkirin...

Hezar û hefsed lib kopalên bexda û besrayî yên serê wan bizmar ên awa...

Dused lib perwaneyên derve yên destkirê hostayên wekî Hacı Recebê Prûseyî, kurê Xeyrîyê Gelîbolu, Mihemmedê Galeteyî, Wîsîfê Misrî, Canî Şîrazî, Xanqolî Şîrazî, Yarrowelî Şîrazî, Hosta Omerê Romî, Hosta Qurdî Misrî, Mîrzacane Belxî...

Sed hezar awa awa tîrdang, tîr, sertîr, rim û serrim ku her yek ji wan yadgarê welatek û serdemek bûn...

Hezar lib tivingên rengdar ên hê gulle tê de nehatibûn avêtin. Her yek ji wan ji welatek hatibûn û li fabrîqe- yên cihê cihê hatibûn durustkirin...

... Sandoqeke mezin hat vekirin ku bi

hezaran laçikên bîhnxweş, xawlîyên renga reng, mêzerên birîşî û perdeyên tenik tê de bûn. Di nîvê wan de jî sandoqek biçûk a sedefkarî derket ku ji heft milan ve qîfil û muhr kiribûn. Hosteyan xwestin ew vekin, lê xelkê Bedlîsê razî nebûn, lê waniyan pê dan erdê û gotin, çi dibe bila bibe gerek e ew bê vekirin. Bi naçarî hat vekirin. Lê ya hat dîtin tiştêkî seyr bû. Xwedê biparêze! hefsed lib le'lê bedexşanê avdar, sêsed lib yaqûtê sor, zer û hişîn, sê hezar lib pîrozeyê nişanporî(?), heft pîyaleyên şerbetên pîroz, heft fincanên pîroz, sê fincanên zumrût,, soravdanek zumrût...Di qutîyek a rexê vê sandoqê de dused û çil û pênc lib elmas derketin ku hemî mor bûn. Di qutîyê zer de heftê lib elmasên netelaştî hatin dîtin ku wekî ronahîyê dibiriqîn û diçilwilîn. Mirovên maqûl û xelkê bajarê Bedlîsê şahidî dan û sond xwarin ku ji beyana sibê heta niha, hemî ew tiştê kêşane li vir û ew hemî mucewher yên Xanim Sultana keça Zal Paşa ye û wê ew wekî cihêz ji Edilcewazê bi xwe re anîne û niha jî kilidên wan li ba wê ne. Paşa li ber çavê hemî maqûl û giregiran ew hevdeh sandoq dan destê 'Ember Axa yê mamostayê Xanim Sultan ku jê re bibe. Li ser vê hawar bi axayên Wanê ket û gotin: "wezîrê mezin, ew pere û zerar û ziyane me yên li ser Xan in, eger tu van bideyî wan dê ew pereyê ziyane me ji ku derkeve?" Paşa got: "Eger hemî pereyê we derneket, ez ê li ser temam bikim". Axa tevan ji Xanim Sultan re birin.

Piştî şandina van sandoqan, hinek tişt û miştên kêmqîmet jî hatin firotin û mezad hat rakirin. Ev mezata han çar roj ajot...

...
Ëvareke dereng ku dinya hinek bêdeng bû, ji aliyê Xanim ve deh boxçe tijî qumaşên hewrişim ên bi qîmet, kiras, hevalkiras, sê kîse tijî ji kevirên bi qîmet, taceke niqîmdar û heft kewayên cewherdar ji xanima Paşa re. Çil lib yaqût, sed lib le'lê bedexşanî... Bi vî awayî ji xanima Paşa re di nav qutîyê zêrîn de bazin, xirxalê erebî yê niqîdarî yê awayî xorasanî û şeş lib guharên keyanî... û gelek tiştên din ji Paşa re hatin. Paşa ew wergirtin û ji 'Enber Axayî hilgirê van dîyarîyan re got: "Çi pêwîst bû Xanima keça min van dîyarîyan ji min re bişîne. Min tu qencîyek li wan nekirîye. Heq bû ev tişt ji Xanê kurê Xan re bihatina dayîn. Çunkî yê çirahilgirê min ew e. Lê însaallah dema ku ez vegerim Stenbolê, ji bo toleya van ez ê wisan bikim ji Sultan biryara dayîna xaseya baca Mûşê jê re dîyarî bê dayîn. Li ser navê min silavan lê bikin". Xelatek ji simûrê jî da 'Enber Axa.

Piştî ev neqlên ji aliyê Ewlîla Çelebî ve ya di derbarê serwet û kitêbxaneyê Evdal Xan ve tînin kirin, behsa vexwendina roja dawîyê ya ku ji aliyê Xanim Sultan ve tê kirin, dike. Ev vexwendina Xanim Sultan, li gor bawerîya min, tê wê me'neyê û ew jina zîrek û zana dixwaze bi Melik Ehmed Paşa bide zanîn ku, belê Evdal Xan bi ser neket û ew di vî şerî de şikestin, gelek serwet û hebûnên wan û bi hezaran mîrxwasên wan hatin şehîdkirin, lê bi ser van tevan de em hê li ser pîyan in û hê em di wê taqet û mecalê de ne ku em sofereke mîrane ji paşayekî Osmanî re pêşkêş bikin.

Lê sed mixabin ew nêrîna li jorê ku

min atfê Xanim Sultan kirin, wisan derneket. Piştî vê talan û îşgala Bedlîsê, bi awakî fîlî nebe jî, ew îdareya Mîrektîya Bedlîsê wekî berî di destên mîrên wê de namîne. Ew ihtîşam û mez-intîya vê mîrektîya kurd çî çeng peran dibe û ronahîya sitêrka wê ya geş ber bi temirînê ve diçe û ew di sedsala 19an de, wekî bi dehan mîrektîyên din ên kurd, bi temamî ber bi nemanê ve diçe û namîne.

Berîya ku bi kurtî be jî em dawî bi wan agahdarîyên di derbarê Evdal Xan û Mîrektîya wî ya Bedlîsê de me dan, bînin, ez dixwazim li vir tespîtek ku gelek girîng e, bi xwendevanên hêja re parve bikim. Ew jî ev e:

Wekî em dizanin, şairê bi nav û deng, birêz û xwedîyê ruh û hestê kurdayetîyê Ehmedê Xanî di medre-seyên Bedlîsê de xwendîye. Ev salên wî yên xwendinê ku li Bedlîsê derbas bûne, 30-40 sal piştî vê bûyerê ne. Hakeza em cardin dizanin seydayê Ehmedê Xanî di medreseyên Xoşebê yên merkeza Eşîreta Mehmûdîyan de jî xwendîye. Wekî me dît, di nav wan mîrektî û eşîretên ku bi Melik Ehmed Paşa re tîr ser Mîrektîya Bedlîsê, ya herî xurt Mîrektîya Mehmûdîyan e. Wextî em van bigrin li ber çav, ne mimkun e ku bi awakî gelek fireh seydayê Ehmedê Xanî ji van bûyer û kirinan agahdar nebe û netîceyên ew karesatên ku qewimîne ji devê mîrek-ên van mîrektîyan û ji xelkên rêzê de seh nekiribe.

Vêca kesekî wekî Ehmedê Xanî ku di gelek waran de xwedîyê zanyarîyeke fireh, dûrbîn û cîhannas bûye, tesîra ew bûyerên qewimîne li ser çênebibe. Ji ber ku di dema wî de Osmanî li

enîyên(cepheyên) rojavayê ber bi şikestinê ve diçin, şerên di navbera mîrektîyên kurdan de xurt dibin û heta derecekê bi alîkarîya wan mîrektîyan, mîrektîyên din ên kurd tîr jarkirin, heta hinek ji ortê tîr rakirin. Bi ser van tevan de nehatina wan li ba hev û bêti-faqîya di navbera wan de, ev rêzên şîrên xwarê bi Ehmedê Xanî dane nivîsandin:

*Qet mimkun e ev ji çerxê lewleb
Tali' bibitin ji bo me kewkeb*

*Rabit ji me jî cîhan penahek
Peyda bibitin me padîshahek*

*Ger dê hebûya me serfirazek
Sahib keremek suxen newazek*

*Mehkûm eleyhî û se'alik
Mexlûb û mutî'e Tirk û Tacîk*

*Ger dê hebûya me îttîfaqek
Vêkra bikira me înqiyadek*

*Tekmîl-i dikir me dîn û dewlet
Teshîl-i dikir me 'ilm û hikmet*

Belê ez di dawîyê de vê dibêjim: ez hêvîdar im ku rojek ji rojan em di nav arşîvan de rastê qet nebe hinek ew serwet û kitêbxaneyê Evdal Xan bînin. Ji bilî vê ez pêşnîyarek jî dikim ku, dema firset bidest bikeve, ew kolan û caddeyên bajar û bajarokên Kurdistanê yên navê vî Melik Ehmedê han ê qatîl, xwînxwar û zalim li ser in, rojek zûtîrîn bînin guhertin.

Peyayê Hikimdarîya Rojkan: Mihemed Axayê Kelhokî

Şakir EPOZDEMÎR

Pêşeng, mezin an jî pêşkêş û serok û sermîyanên milet û civat û malbatan rojê carekê nayên rûyê dinyayê. Pêşengek an jî serokekî dîrokî bi sed-salan carekê dertê. Di nava berxwedan û mucadeleyeke dûr û dirêj de, angê di warekî azad û aram de pêşkêşên miletan dertên. Tesîra zeman û mekannan, tesîra rewşa civakan, çand û qereker û sewîya serdestan û gelek sebeb hene ku rola xwe li ser gihandina serok û rêberan bileyzînin..

Bi gelemperî ku meriv bala xwe dide mezinên miletan, filozof û pêxemberan, meriv dibîne ku di nav wan de keşel û gurrîyên ser tenûran nîn in. Di warê heyameke azad, aram û dewlemend de, di bajaran de, merkezên çand û zanîna da lîder û rêber dertêne holê. Ji ber vê yekê, ku "pêxember ji gundan dernayên". Çanda gund, têrê nake ku yekî bike pêxamber.

Dikarim bibêjim ku di siltanîyê de

tu kes bi ser Siltan Selaheddînê Mezin nakeve, di mîrxas û lehengan de Rustemê Zal, di warê serhildanê de Kawayê Hesinkar, di xanedanîtiyê de Ehmed Merwan û Mihemed Şadî, di warê şoreşgerîyê de Ebû Muslimê Xorasanî, di şaxê eşq û evîn û helbestê de Mela Ehmedê Cizîrî, di warê raman û edebîyatê de Şêx Ehmedê Xanî, di warê dîplomasîyê de Mewlana Îdrîsê Bedlîsî, di dîroknasîyê de Şeref Xanê Bedlîsî, textên xwe di dil û mêjîyên me de bi cih kirine.

Bedîuzeman Mela Seîdê Kurdî, pêşengê dîndarên welatparêz e. Mîr Celadet Bedîr Xan, reîsê rewşenbîr û zimanzana ye. Mîrxanê lehengê Biradostî, nîşana şervanan û remza berxwedanê ye. Şêx Seîdê Kal, serekê dîwana şehîdan e. Xalid Begê Cibrî, xwedan bîr û bawerî û raman e û kesera dilê me kurdan e. Mefkûra neteweyî, şexsiyeta neteweyî û xîreta neteweyî

ramana Xalid Begê Cibrî ye.

Doktor Fuad bijîjkê bêçaran e. Bavê Tûjo kelemê nava çavên neyaran e. Şêx Fexrî pilingê çîya û bilindîyan e. Şêx Ubeydullah şêxê rêka heqîyê ye, Mewlana Xalid şahê Neqşebendîyan e. Pêşewa Qazî Mihemed serekkomarê yekem û remz û nişana fedekarîyê û diristîyê ye. Mela Mistefa Barzani serokê dîrokî û netewî yê mistesna ye û bê emsal e. Ew senbol û nişana hemû kurdan e.

Zembîlfiros yekê derwêş e, yekî gundî ye. Lê di rîya şerm û heyayê, ar û îfetê da ji Yûsif peyxamberê kenanî borandîye. Derwêşê Evdî mêrxasîya xwe bi dinyayê xistîye.

Kurd dibêjin: "Dinya dewle li serê mezinan li ser pêyan e." Yanî em bi saya serê mezinan bi hev va mane. Di vê de tû keşf û keramet nîn in. Bi ya min ji bona mezinên dîrokî ev xeber hatîye gotin. Kurd, va ye 800 sal in ku bi xêra serê Selaheddînê Eyûbî serbilind û serfiraz in û qedrê wan li ba hemû miletan heye. Gava ku li dunyayê navê kurdan tê gotin, Selaheddînê Eyyûbî tê bîra hemî kesî. Zîrekîya wî, qehremanî û cesareta wî ya bê emsal, edalet û merhemeta wî ya bê hempa, merdîtî û toleransa wî ya bê sînor. Tam 800 salin tû serdarek cîyê Selaheddînê Mezin negirt.

Ez dê niha behsa qehremanekê kurd yê berîya 550 salan bikim. Ev mêrxas Mihemed Axayê Kelhokî ye. Ez dê çîroka vî xweşmêrî ji *Şerefnameya* Şeref Xanê hikimdarê Bedlîsê, ji we xwendevanan re pêşkêş bikim. Şeref Xanê gorbehişt di *Şerefnameyê* da sê caran mêranî, sdaqet û welatparêzîya vî lehengî neqil dike.

Cara yekem, Mihemed Axa dibe

peyayê dewleta Rojkan. Bi cehd û xebata xwe, Bedlîsê ji bin bandûra Akkoyinîyan dide rizgarkirin. Tevgerêke dûr û dirêj û serkeftî..

Cara duyem, cesaret û sdaqeta wî ya bê hempa tê ber çavan. Mîrê Bedlîsê Şeref Xan li Îranê girtî ye. Girtîyê Şah Îsmailê Sefewî ye. Ev mêrxas bi Mehmûd Axayê Keleşî û Mihemed Mîraxurê Pertavî re diçin Şeref Xan ji esaretê xilas dikin, tînin Rojkan.. Ev yeka bi tenê destanekê bê hempa ye.

Cara sêyem dîsa barê pîrsgirêka kurdan dikeve ser milê Mihemed Axayê Kelhokî. Bernameya îtîfaqa mîrekên kurdan û osmanîyan, projeya rizgarîya Kurdistanê dispêrine ser milê Mewlana Îdrîs û vî axayê welatparêz.

Lewra Mihemed Axa ne tenê peya ye, pêşmerge ye, canfida ye, welatparêz e, zana ye, bi rêk û pêk û bi tenzîm û tedbîr e. Mihemed Axa pêşkêş e, dîplomat e, pêşeng û xebatkarekî serkeftî ye. Mihemed Axa serek û remza hemî axayên xwedîşeref û xwedî xîret e. Peyayê êl û eşîra xwe ye, Peyayê hikûmeta Rojkan, fermandarîya Bedlîsê, mîrekîya malbata Dîyaeddîn e. Welatê Rojkan, Bedlîs, Xelat, Mûş, Xînûs, Bayikan, Motkan, Simek û Kavar e. Paytextê vî welatî Bedlîs e. Hikûm- darên vî hikûmetê malbata Dîyaeddîn in. Ev xanedan gelekî kevn û qedîm e û bi kêmanî 1000 sal li ser navê Rojkan û kurdîtiyê, hikim li vî welatî kirine.

Mihemed Axa ji vî welatî, ji vî federasiyona eşîretên Rojkan û ji gundê Kelhokê ye. Bi kêmanî hikûmeta Bedlîsê weke Kuweytê, wek Behreyn û Qatara niha ku li Xelîca Faris ava ne û dom dikin, weke van îmaratan muxtar

e, bi serê xwe ye û azad e. Ji ber vê em dikarin bêjin Mihemed Axa peya- yê dewleta Rojkan e. Xwezî me bikariba bigota, "peyayê dewleta kurdan" e.

Helbesteke Kamuran Bedir Xan ku di Hawarê de weşiyabû hate bîra min:

*"Ne Botî me; ne Xerzî me,
Xulamê axa Kurdistan
Ne mîr im ez, ne axa me;
Peyayê dewleta kurdan."*

Çawa ku Kamuran Beg ji xwe ve, ji ber xwe ve û bi îradeya xwe, ji bona xizmeta miletê kurd amade bû û heya dawîya umrê xwe, bo rizgarîya Kurdistanê xebata xwe ya welatparêzîyê meşand, her wisa Mihemed Axa jî di salên 1480yî da xwe bi xwe, kiriye berpirsîyar û bi rûtbeya peya û pêşmergeî û rêveberîya welatê Rojkan kiriye. Mihemed Axayê Kelhokî, yekî wek Kamuran e, Celadet e, Memduh Selîm û Nureddîn Zaza ye. Ew her li pey dewletek jî dewletên kurdan e. Ruh û gîyanê wî ruhê pêşmergan e

.....
Li gor Şeref Xan, Bedlîs di sala 1140î de ketîye bin bandûra Selçûqîyan. 40 sal di bin hikmê wan de maye. Piştî siltan Selaheddîn bûye melîkê Misrê, stêrka Selçûqîyan xuriciye û roja kurdan daye der. Eşîretên Rojkan bi piştgirîya Eyûbîyan welatê xwe rizgar kirine. Ji 1180yî heta 1465an nêzikî 300 salî ev welat serbest û azad jîya ye. Mihemed Axayê Kelhokî kurê vî welatê azad e. Tama azadiyê hilanîye, qedrê azadiyê zanîye û qîma wî bi bindestîyê nehatîye.

Malbata Dîyaeddîn xwe ji kambaxî û hovîtîya Moxolan parastine. Dema Tîmûrleng hatîye, baregeha xwe li

deşta Mûşê vedaye, mîrê Bedlîsê Hacı Şeref Beg, çûye mifteyên kela Mûş, Xînûs, Xelat û Bedlîsê pêşkêşî Tîmûrleng kirîye û bixêrhatinê lê daye. Tîmûrleng kêfa xwe ji Şerefê kurê Dîyaeddîn re anîye. Bi berat û fermannameyêk hikmê hikimdarîya wî teyîd û qebûl kiriye û di ser de bajarê Melazgîrê, Evîngê (Xoresan) û Pasînê daye vî hikimdarê sîyasetzan û aqilmend. Ew bajar bi aqarên wan ve li erda wî zêde kirî ye. Ev bûyer di sala 1396an de qewimîye. Piştî 10 salan siltan Qere Yûsifê Qereqoyinî hatîye Bedlîsê. Xwe avêtîye bextê Mîrê Rojkan Emîr Şemseddîn û keça xwe lê mar kirîye. Emîr Şemseddîn, di ber nextê qîza wî de Pasîn û Evîngê dide Qere Yûsif. Di avakirina Dewleta Qere Yûsif da piştgirîya Emîr Şemseddîn girîng e.. Siltanê Qereqoyinîyan jî bi fermannameyek hikûmeta Bedlîsê û hikimdarîya Emîr Şemseddîn teyîd dike û dipejirîne.

Piştî ku dewleta wan diherîşe, Akkoyinî derdikevin pîyasê û çavên xwe li Kurdistanê pehn dîkin. Sala 1466ê Bedlîs û bi aqarê wê ve dikeve bin hikmê Dewleta Aqqoyinîyan.

.....
Hesenê Dirêj, Bîjenoxlî Silêman dike serdarê artêşeke giran û dişîne ser Bedlîsê. Hemî Kelat û gund û bajarên Rojkan vedigrin. Sê salan Bedlîs li ber xwe dide. Di vê berxwedana dirêj de welatê Rojkan kambax û wêran dibe. Tengasî û xela serî dide, Roşkî belawela û beledêr dibin. Mîrê Bedlîsê û kela Bedlîsê bindest dîkin. Miletê Rojkan nikarin çandinîyê bikin. Terş û talan, pez û dewar telef dibin.

Wê demê mîrê Bedlîsê Emîr

Brahîm e. Heya ku mîr û heft kes di kelê de sax dimînin, Emîr Brahîm şer dike û hikûmeta xwe diparêze. Sala sisêyan mefer û mecala mîr namîne. Li ser mercên teslîmbûnê diştexile û bi temînata Hesênê Dirêj ji kelê dertê. Emîr Brahîm û 12 malbatên Rojkiyan diçine Îranê teslîmê Siltan Hesênê Dirêj dibin û li bajarê Quma Ecem têne bicîkirin.

Emîr Brahîm, ji sala 1466an heta sala 1479an, ku hingê siltan Hesên dimire, li Qumê bineciyê binçav e. Li wir daweta xwe bi qîza eşrafekî bajêr re dike. Ji vê jina esîlmend sê kur têne dinê. Navên van prensan: Hesên Elî, Huseyn Elî û Mihemed Şah in. Sê prensên nazîk û delal, sê mîrzadeyên lewend û cindî, li welatê xerîbiyê, bi destê emîrbanûya pak û paqij têne xwedîkirin.

Ev her sê şêxzade (prens) li cem dê û babên xwe hêdî hêdî mezin dibin heta ku di sala 1479an de siltan Hesênê Dirêj dimire. Siltan Yaqûb dikeve dewsa babê xwe û ew mercên di navbera babê xwe û mîrê Bedlîsê de dixê bin pêyan û Emîr Brahîm qetil dike, wî dikujê.

...

Di vê niqteyê da Mihemed Axa, xwe ji bona xizmeta wan mîrzadeyên pak û paqij amade dike. Hemî wextê xwe dide xizmeta van prensan. Wek seydayekî ronakbîr û welatperwer bayê welatê Rojkan bi ser wan ve diweşîne. Xweşîya bajarê Bedlîsê, qewet û qudreta mîrên vê hikûmetê, esalet û giranîya malbata wan, malbata Dîyaeddîn, xizmet û selteneta vê malbatê, çîyayên bilind, zozanên rind, avên sar û bax û bostanên xweş û mêranî, wefadarî û mîrxasîya eşîretên Rojkan, hemî, yek bi yek, vedijîne û

tîne hafa çavên van Prensan

Mihemed Axa hem ruhê kurdîtîyê, Rojkanîtîyê û Bedlîsîtîyê dide van prensan û hem jî wan qenc hînî ziman û edebîyata kurdan û şervanîyê dike.

Hikûmdarî, mezinayî, berpîrsîyarî û pêşkêşî çî ye, wana bi van pîrsan şîyar dike û mîrxasîya babê wan û neçarîya lehengên Rojkan ji wan re bê kêmanî ders dik e..

Di vê navê de dayîka mîrzadeyan jî tîne rê. Vê dayîkê jî bawer kiriye ku ev prens ne yên wê tenê ne. Ew her sê prens malên xelkê xwe ne, hêvî û gumana eşîreta Rojkan in. Mîrzadeyên hikûmeta Bedlîsê ne. Ev qedera hemî prensan û rîya hemî qîralan e. Ku ne welê be, ne prens dibin prens û ne jî siltan dibin siltan.

Ev her sê prensên hêja; Hesên Elî, Huseyn Elî û Mihemed Şah mîna navê xwe delal, bi talîm û terbiye û perwerdeyê mezin dibin. Qîma Mihemed Axa bi wan tê ku yekî ji wan bibe Bedlîsê, eşîra Rojkan li dorê kom bike û dest bavêje şerê azadiyê.

Rojekê ji rojan li ber xatûna Rojkan çok dide erdê, hûr û kûr û dûr vê meseleyê jê re vedike û daxwaza xwe beyan dike. Mihemed Axa yekê xweş- xeber û zana bûye ku kariye muxatabên xwe îqna bike û merama xwe bibe serî. Ev daxwaz jî daxwazeke heq e. Heqê Rojkiyan li ser vê malbatê heye. Heta hingê 500 sal zêdetir e ku vê malbatê hikûm li Bedlîsê kiriye. Bedlîs, Xelat, Mûş, Xînûs, bi Bayîkan, Motkan, Sîmek û Kavarê ve di bin fermandarîya malbata Dîyaeddîn de bûye.

Ev welat jî destê wan û eşîrên Rojkan derketîye. Rojkiyan bi sal û zemanan, weke ava çeman di ber aza-

dîya vî welatî û îqtidara vê malbatê de xwîna xwe rijandine. Ev berpirsîyarî-yeke bivê-nevê ye, pîroz e û ferz e.

Dayîka prensan jî ji malbateke xanedan e, qîmet û giraniya xanedanîyê dizane. Welatê Rojkan nedîtîye, Roşkî li xerîbîyê nas kirine. Kelhokî bajarê Bedlîsê bi çol û çîya û çem û kanî û xweşbûna xwe ya xwezayî weke eyne danîyê pêş çavê mîrbanûya kurdan ya esilmend. Di warê îqnakirin û serwextkirinê de qehremanê me pis-porekî bê hempa ye. Şeref Xanê rehmetî vê yekê teyîd dik e.

Rojkî însanên welatparêz in, camêr in, mêr in, merd in, wek şêran in, zana û bajarî ne. Xwenas in û gelekî aqilmend in. Şeref Xan dibêje: "Gotineke vî welatî heye. Dibêjin çi qeder kûç di kela Bedlîsê de hene, ewqas Rojkî serî di ber vê kelehê de dane." Ev xwîn û micadeleya sedsalan bûye sebeb ku welatparêzîya welatê Rojkan di dilê hemî Rojkîyan de bi cî bûye.

Wexta ku aqqoyinî Bedlîsê sê salan ablûqe dikin û şer dirêj dibe, medaheki/pesindarekî Bijenoxlî Silêman Beg heye. Navê wî pesindarî Mehmûdoxlî ye. Mehmûdoxlî helbestekê dinivîse û ji siltan Hesên re bi rê dike Tebrîzê. Ji vê helbestê ev herdu rêzên han ketine *Şerefnameyê*:

Şeha! Ol Bedlisin Kürdû muti olmaz

Süleymana.

*Ezelden kalma adettir, çalışurlar Oçax
üste.*

Gava ku bi sed salan qewmekî, miletekî yan jî eşîrek azadî dîtîbî û li welatekî rizgar jîya bî, ew tama serxwebûn û fermanrewayîtiya xwe ya

xweser digire û êdî hew qîma wan bi bindestîyê tê.

...

Em bêne ser çîroka Mihemed Axayê Kelhokî. Mihemed Axa, bi şev û roj di xizmeta şahzadan de ye. Mîrzadeyên Rojkan û xatûna diya wan kiriye tac û danîye ser serê xwe. Dayîka mîrzadeyan jî ji dûr ve Rojkî û welatê wan nas kirîye. Mêrxasîya Rojkîyan bi serê wê ketîye. Mihemed Axayê xeberxweş û siyasetzan, welatê Rojkan bi ser çîyan xistîye û ev warê şêran bi mîrbanûya dêya prensan daye qebûl kirin.

Nîhayet diya prensan îqna dibe. Du kurên xwe, du egîdên xwe, du ezîzên ber dilê xwe teslîmî Mihemed Axa dike û bi dilekî şewat, bi stêrên çavan bi rê dike. Mihemed Axa, Hesên Elî û Hiseyn Elî dibe û berê xwe dide welatê Rojkan. Tê Hekarîya. Li Hekarîya wan teslîmî eşîreta Aşûrîyan dike. Dibêje, ev her du mêrxas kurên min in, emanetê we ne, heta ku ez bi ser wan de vegerim.

Tê Rojkan, ji alîyekî ve giregir û pêşkêşên Rojkan berhev dike, ji alîyê din ve jî li mîrek û eşîrên dormedor digere da ku piştgirîyê bidin Rojkîyan. Wan bi vê hereketê hişyar dike. Tam di vê navê de xebera nexweş û cewaba reş jê ra tê. Aşûrî û mîrên Hekarya şerên hev kirine, di nava toz û dumana şer de ev herdu prensên bê miraz winda bûne. Tu salix ji wan tune ye. Ew nûçe- ya ne bi xêr şoqeke mezin çêdike û ev xebat û emeka han gişt li haşî diçe.

Prensên Rojkîyan winda dibin. Windabûna Hesên Elî û Hiseyn Elî, dilê Rojkîyan birîndar dike. Qîrên û zarêna wan digihêje asîmanan, li her

derî şîn û girîn û fixan dest pê dike.

Belê tu kes ne di halê Mihemed Axa de ye. Birîna wî ji ya hemî kesî dijiwartir û kûrtir e.

Mîrbanûya bêçar, dayîka mîrzade-yan qîma xwe pê anîbû û herdu ezîzên ber dilê xwe teslîmî wî kiribû. Dê ew niha çî cewabê bide wê, dê ji şahbanûyê re çî bibêje. Sed mixabin ku herdu şahzadeyên ewçend delal û cindî, hewqas aqilmend û jîr, ew emek û teba ku Mihemed Axa li welatê xerîbîyê di ber wan de xwaribû, ewçend xwedîkirina bi ezîzî, qesta welatê bab û kalan kirin û welatê xwe yê şîrîn nedîtin.

Dê çawa be? Lê Rojkî! Gelo ji vê yekê zortir heye ku gumana miletekî geş bibe û di rojekê de ev guman bîfê; roj li wan reş bibe?

Mihemed Axa tê vê mizgînîyê dide wan. Mihemed Axa li Rojkîyan digere û wan berhev dike, umîda azadîyê dixê dilê wan. Mihemed Axa ketîye bin vî barê giran û ji nû ve diponîje, dibe û tîne, serad û bêjîng dike, ka çî rê deyne ber xwe.

Serê Mihemed Axayê Kelhokî di nav van xaxên giran de ye, ji nedîve xebereke xweş, mizgînîyeke xêrê tê guhê wî. Xebera xêrê ev e:

Wextê ku aqqoyînî di sala 1466ê da Bedlîsê zaft dikin, birayekî Emîr Îbrahîm, bi navê Şemseddîn, canê xwe xilas dike û direve xwe diavêje Botan. Li Botan, li Ewrexê binecî dibe. Mîrê Kela Ewrexê Mîr Mihemed e. Mîr Mihemed vî prensê Rojkî diparêze, keça xwe didê û ji vê keça Mîr Xwedê kurekî bi navê Şeref didê. Ev Emîr Şemseddîn, a niha li Ewrexê ye û şikir ji kerema Xweda re welatê Rojkîyan ne bê prens û esilzade ye. Kurê wî Şeref hê

12 salîye, ew Şerefê 12 salî wê rojek bibe Şeref Xanê IV. Wê xwarziyê Botîyan bibî Şeref Xanê Mezin.

Bê guman ev xebera xweş dilê Mihemed Axa geş dike. Bi bayê bezê xwe digihîne Emîr Şemseddînê kurê Emîr Mihemed. Hal û ehwal û daxwaza eşîra Rojkan ji Emîr ra tîne ziman. Kevn û nûh çî heye rodike ser berîkê, heq û mafê Rojkîyan li ser vê malbatê heye, hikimdariya wan bi sed-salan parastine û îro jî amade ne vê hikimdariyê ji bin bandûra dijmin rizgar bikin û vê malbatê bînin ser hikim. Hasilê kelim Mihemed Axa, Emîr Şemseddîn îqna dike û wî tîne welatê Rojkan.

Giregir û rûsipîyên eşîreta Rojkan meclîs û dîwanê datînin, şêwr û muşawere dikin, stratejiya şer tespît dikin û 1500 şervanên çekdar hazir dikin ku herin ser Bedlîsê, bajarê xwe yê qedîm ê bab û kalan rizgar bikin. Siwarên Rojkan li tenîştî Nemrûdê, li nava daristana Dehlereşê kom dibin û biryar digrin ku nivê şevê herin bajarê xwe yê bab û kalan zêft bikin.

Mihemedê Şelwîyê Tirkmen artêşeke giran berhev dike û tê hewara Tirkmenên Bedlîsê. Li deşta Rehwa, li navbera Tetwan û Bedlîsê li hindava Textelû ku dikevê Rehwa Biçûk li pêşîya artêşa Rojkan kemîn digrê, şerekî giran dest pê dike. Qeweta Rojkîyan bi dijmin nakeve. Emîr Şemseddîn bi 500 kesî ve tene şehîdkirin. Di nav van kesan de gelek mîrxas, leheng û pêşkêş ji dest diçin. Mihemed Axa bi dilekî şikestî û bê çare dîsa dikeve milhezeyên kûr û diponîje.

Di vê navberê da em vê helbestê bi hev ra bixwînin:

*Sala çarsed û nod û çaran e
Li Rehwa Biçûk şerek giran e*

*Axa Kelhokî, ew jî di şer da
Şûr tazî bi dest, xencer di ber da*

*Gêj û perîşan, li nava leşan
Hate ser termê bi nav û nîşan...*

*Ew laşê pîroz, ew betlê mêran
Termê Şemseddîn, fexikê şêran*

*Şûrê meqrawî, mertala Kurdî
Mabûn bi destên sar û cemidî*

*Tîrdank vala bûn ji tîr û sertîran
Xwîna neyaran li qevdên şûran*

*Demançe û gurz, nalçik û kalan
Li piştî mîr bûn çermên xezalan*

*Bazbend li zendan girêdayî
Sîm û hevrişîm pê ve berdayî*

*Bi şal û şapik, piştik û egal
Cilbergên kurdî wê xemla delal*

*Kurkê samûr û kurtik û pêlav
Sol - gore bigre, heya serkulav*

*Malê Bedlîs bûn ew xeml û ew xêz
Leşker fermî bûn, bi tenzîm û rêz*

*Samûr û sîyar, hem caw û pertal
Rim û tîr û gurz, kevan û mertal*

*Nîşanên serbaz û hem leşkeran
Xemlên mîr û serdar û rêberan*

*Kelhokî xwe tewand ew bi himet
Dîsa qelibî bû lê roja dewlet*

*Dest danî ser wî dilê cemidî
Zû de têk çûbû Emîrê Kurdî*

Şikrê Xwedan kir got: "- Ev qeder e

Çerxa felekê bo me nagere."^(*)

.....

"Çol û çolistan, berrî, beristan, havîn
çû ma zivistan. Serê Mîrza Mihemed
teze kete xaxên giran..." Asteng û pirs-
girêkên ku têne holê û derdikevine
pêşîya qehremanên çîrok- an, çîrokbêjên
kurdan weha dibêjin:

Xax û astengên giran tên pêşîya
mêrxasan, camêr û lehengan. Eger
meriv rêyek da pêşîya xwe, bivê nevê
qîma xwe bi xax û astengan tîne.
Qedera Mihemed Axa jî weha hatiye
nivîsandin.

Ew ne Mîrza Mihemed e. Axayek ji
axayên Rojkîyane. Ji gundê Kelhokê
ye. Kelhoka Weysilqeranî, Kelhoka
Şêxcima, Kelhoka Mûşê. (?) Kelhoka
Mihemed Axa.(?) Kîjan Kelok e ez
nizanim, lê ew qehremanekî millî...
Welatparêzekî bi bîr û bawer û bi rêk û
pêk û paqij e. Pêşkêşekî aqilmend,
sîyasetmedarekî zana, şervanekî dij-
war, bawermendekî xurt, azadîxwaz-
ekî dilsoz û miletperwerekê xalis û
muxlis e. Ew ê di çerçoveya vê bawer-
mendîyê de rîyek, çareyek ji dewleta
xwe ya bindest re bibînê û vê dewletê ji
bin bandora dijmin rizgar bike û
derînê. Ew "narevê, namirê, nakevê."
Wê ew dewleta bab û kalan rizgar bike
û rojên azadîyê bi çavên xwe bibînê.
Mihemed Axa pêşkêş û lehengê serkef-
tînan e. Siwarekê miradbexş e. "Ya
azadî û ya mirin" dibe şîyara wî.

Rojkîyan e. Ev Xanedan ji bo wan

(*) Ev perçeyên helbestan ji berhema min ya ku min
fersend nedîtiye neşir bikim û min bi navê "*Destana
Mihemed Axayê Kelhokî*" hazir kirîye nin.. Ez hêvî-
darim ku wê bi zûyî va ev DESTAN bikevê destê
xwendevanan.

bûye qiblegaya azadîyê. Bi şaristanî, bi diloanî û bi wekhevîyê wan bi sed-salan îdare kirine. Ew jî Rojkî ne. Malbata Kisra jî îdî bûne Rojkî. Mîrên wan in. Hikimdarên wan in û mezin-ên wan in. Bê mezin û bê sermîyan qîma wan nayê. Bivê nevê dê yekî ji vê malbatê bixin pêşîya xwe û şerê azadîyê li dar bixin.

Mihemed Axa hiltîne datîne, tu rê ji rêyeke din dernaxe. Dengê ji xeybê tê guhên wî. Ev deng dibêje:

"- Bi rastî û diristî ji xewa xefletê rabe. Zend û bendan girê bide, qemçîya xîretê bide destê xwe û li hespê miradbexş siwar bibe, berê xwe bide Îranê. Miraz û meqseda dilê te dê ancax li wê bête cî. Here Şah Mihemedê kurê Emîr Îbrahîmê mezlûm û şehîd bîne, ev hikimdarî qismetê vî prensî ye."

Mihemed Axa merivekî dîndar û dilpaqij e. Ev dengê ku dikeve guhên wî, ji bo wî dibe bawerî. Hêvî û gumana wî xurt dibe û li hespê mirazan siwar dibe, berê xwe dide Îranê, bajarê Qûmê. Ba Mîrbanûyê.

**Gelo dê ji dayîka ezîzan û
bêmirazan ra çi bibêjê?
Heyhat û hey hewar!**

Mihemed Axa diçe li ber xatûna birîndar çok dide erdê û serhatîyên xwe ji serî heta binî jê re qise dike. Bi girî û giryan, di bin hêstirên çavan da dayîka birîndar guhdariya Axayê Rojkî dike. Mihemed Axa piştî ku gotinên xwe diqedîne weha dibêje ji Mîrbanûya bê çare re:

"-Mîrbanûya hêja û qedirbilind! Eşîra Rojkan serê xwe danîye secde- yê. Destên xwe ber bi Xwedayê jorîn va hevraz kiriye ku çavên xwe yên di hesreta şahzadeyên xwe de xirab kirine, bi toza binê lingê şah Mihemed derman bikin, ew bi şev û roj dua dikin."

Di helbestê de hatiye gotin:

*"Piştî Kelhokî nûçe xilas kir
Ji mîrbanûyê prens daxwaz kir*

*Go: "- Ez hatime bo Şah Mihemed
Li benda wî ne ew der û beled*

*Bê perwa bûna min bibexşin e
Welatê Rojkan, şîn û girîn e."*

*Eynilheyatê peyvên wî birî
Bi qîr û giryan li wî zivirî*

*"- Min sparte te ezîzên dilan
Du şitlên ciwan ji bexçên gulan!*

*Ji bo welat min wan kir qurban
Wan xortên ciwan, ewan bê tirban*

*Min tenê maye yek dil û yek can
Tu dibê wî jî bide Kurdistan*

*Min bê dor û zor, cotek winda kir
Felekê malê li min wêran kir*

*Niha dibêjî vî jî feda ke
Ma ev ezezi ji bo te pak e?*

*Gelo dilê te qey ji pola ye?
Ev daxwaz pûç e û ne rewya ye
Ev barê giran ne barê min e
Ev fedakarî ne karê min e."*

*Axa bi rûmet rabû ser pêyan
Got: "- Xatûna pak, dayka cindîyan*

*Ev daw û daxwaz ne ya şexsî ye
Doza welat e ne ya kesî ye*

*Ev yek li ser we, piştî û bar e
Ev malbat ji bo Rojkan deyndar e*

*Niha Rojkanî, destên wan hevraz
Ji Rebbê jorîn ew dikin daxwaz*

*Bi dilê dûxan, stêrkên çavan
Bo we şandine rêz û silavan(...)*

Û... heya ku Eyniheyat a dayika prensan îqna dibî dom dike. Mêzekin vê şêrejinê ji kurê xwe Şah Mihemed ra çî dibêje:

*"- Ez qenc dizanim lawo, tê herî
Bona Rojkîyan çar û mefer î*

*Mafên min temam ji te ra helal
Tu bi xêr biçî prensê Delal...!*

*Ferxên şêr nabin ferxên kêwrojkan
Divê tu biçî hewara Rojkan*

*Mamhoste min jî ji xew şîyar kir
Maf û mafdarî bo min dîyar kir*

*Prensên kurd in, malên welat in
Xulamên Mûş û Bedlîs, Xelat in*

*Delalê dilan, kurê yekan e
Welatê Rojkan bê sermîyan e*

*Bandora zilm û zorîyê rake
Bedlîs rizgar ke'j nû va ava ke*

*Ku bi serketî, derketî ser text
Ez tê me cem te bi soz û bi bext*

*Wê demê ez û kurê xwe herin
Li herdû ferxên şêran bigerin(...)*

Li ser vê gotinê dilê dayîka prensan ronî dibe û prensê dawîn, delalê dilan, piçûkê hemîyan, Şah Mihemed jî teslîmê Mihemed Axa dike. Mihemed

Axa Şah Mihemed hiltîne û berê xwe dide Kurdistanê.

Di sala 1495an de Bedlîs bi Şah Mihemed bextewar dibe. Roşkî li dor kom dibin û di şerê azadîyê de bi ser dikevin. Dijmin ji welat derdixin, Welatê xwe azad dikin û digihêjin miraz û meqseda xwe.

Mihemed Axa, ya dilê xwe dibe serî, lê ev çîrok li vir naqede. Mêranî û mêrxasîya Mihemed Axa dom dike. Dîsa ew peya û xizmetkarê hikûmeta Rojkan e. Em ê niha li gora *Şerefnameyê* du serkeftinên wî yên din jî bibêjin. Lê di vê navê de divê em Ebûbekir Axayê Bayîkî jibîra nekin. Ev meriv hem efsaneyek bê emsal e û hem jî meriv bi aqilmendîya vî camêrê Rojkîyan û welatê Rojkan îdî baş nas dike..

Gava ku eşîreta Rojkan bi hatina Şah Mihemed bextewar û serbilind dibe, bi kêfxweşî, bi şahî û govend li dora mîrzadeyê xwe berhev dibin û meclîsa şêwr û mişawereyê datînin. Di şêwrê de, stratejîya şer tesbît dikin û qerera xwe didin, ku ji nedîve bi dizî, şevêkê nivê şevê mêrxas û egîdên xwe bixin hundirê keleyê û bi ser bikevin. Radibin dişînin pey kelezazên Bayîkî û Motkîyan. Tênin meseleyê ji wan ra vedikin û fedekarî û canfedayîyê ji wan daxwaz dikin.

Ew mêrxas û kelezaz, mirina xwe tînin pêş çavên xwe û vê wezîfeya neteweyî qebûl dikin. Lê bi şertê ku jimarek zêde werîs (şerît) û silm (pêlpêlok) bînin hazir kirin ji bo ku ji nedîve silman bidin ber dîwarê kelehê û bi şerîtan xwe bavêjin hundir û pase-

vanên kelehê bê tesîr bikin.
Fermanrewayê kelehê tevî hemî
berpîrsîyarên aqqoyînîyan bikujin û
kela Rojkan rizgar bikin. Ev teklîfa van
fedayîyan tê pejirandin, lê ka evçend
werîs û pêlpêlok dê çawa bi dest bixin?

Dîwana Şer di vê melhezeyê de
mitale dike, diponije, ji nedîve
Ebûbekir Axayê Bayîkî dide xwe
radibî, diçî li ber Şah Mihemed
kemberbeste dibî û weha dibêje: "Mîrê
min, ji roja ku ev dewlet ji destê malba-
ta Dîyaeddîn derketîye û heta îro îş û
karê min ev bûye ku min pêlpêlok
(silm) çekirine û werîs badane. Werîs-
ên min di kuvîyan da û pêlpêlokên min
di bendê zevîyan da di binê mêwan da
veşartî nin. Şikir ji Xwedê re ku emek
û keda min li haşî neçû û îro bi kêr
hat."

Şah Mihemed û Meclîsa Rojkan, li
ber vê jesta Ebûbekir Axayê Bayîkî
heyran dimînin û ji ber fedekarî û aqil-
mendîya wî çavên wan şil dibin. Hema
di wê saetê de diçin wan îhtî-yacên
lojîstîk ji bin erdê û bendên zevîyan
radikin, pîlana xwe tetbîq dikin û wê
şevê Bedlîs û welatê Rojkan rizgar
dikin.

Di Destana Mihemed Axayê
Kelhokî de, ew dem û rewş bi vê
hawayê hatiye ziman:

*Şerkerên mêrxas û pak û çeleng
Ew şeva tarî û pir kerredeng*

*Silm û werîs û pêlpêlok anîn
Li dormedorê kela Kurd danîn*

*Bi sing û seko, hoçik û bizmar
Lehengên dilêr derketin dîyar*

Bi gurz û rim û şûrên Şêxanî

Kelebaz, şervan, ew bi mêranî

*Xweşmêrên Sîmek, Baykan û Motkan
Şêr û pilingên welatê Rojkan*

*Bi şûr û xencer, demançe, tîfîng
Heçik, pêlpêlok, werîs, tevr û sing*

*Bi çek û rext û bi rêz û rêzdar
Pêyên xwe danîn ser serê neyar*

*Nobedarên hov di xewna giran
Serxweş û mest bûn têjîkên guran*

*Derketin kelê, çûne birca reş
Bi destan girtin walîyê qeleş*

*Dîzdar û karmend, hemî zêrewan
Li cehenemê wan kirin mêwan*

*Serî difîrîn bi devên şûran
Anîn emanê têjîkên guran*

*Serê sibehê tavê da koşkan
Bi ser ketibûn lehengên Rojkan*

*Dengê dilanê kete kolanan
Rojkî xemlandin ban û dikanan*

*Ala bilind bûn li serên bircan
Qîz - bûk xemilîn, bi dil û bi can*

*Fîzzêna bayê li haf û neqeban
Kewan dixwendin li gaz û kokeban*

*Ji nû ve vebûn baxçeyên gulan
Bûbû şahîya şalûl - bilbilan*

*Kulîlk û gîya, hemî dar û ber
Bûne wek bûka bedew û dîlber*

*Hemî av û çem ji nû ve derbûn
Li kû dinêrî kesk, sor û zer bûn*

*Xweza dizane xweşî - rizgarî
Xweda kuta kir ew rojên tarî*

Teyr û tûr ew ro, bi kêf difîrîn

Xezal û quling dîsa zivirîn

*Ew roj, rojeke gelek pîroz bû
Bedlisa rengîn, cejn û Newroz bû*

*Dewleta xedar hate emanê
Nûçe zivirîn çûne Îranê*

*Qelibî roja aqqoyinîyan
Ji warê kurdan hemî revîyan*

*Bû cejn û şahî hem coş û şabaş
Ev serkeftinê kê bîhîstin man şaş*

*Beşdar bûn hemî mîrên Kurdistan
Melkîş û Siwêd, Mîrdas û Soran*

*Bi şand û bizzat, tev hatin paytext
Kurd rojek waha nedîbûn tu wext*

*Moral û guman, li wana der bû
Welatê Rojkan bo wan çeper bû*

*Ji vir û pê ve êdî hew dijmin
Kurdistan bigrin û ji me bibin*

*Wê mîrên kurdan bibine yek mist
Tîfaq çênabin bi erk û dilên sist*

*Mîr pejirandin Mihemmedê pak
Prensê kurdan ew gernasê çak*

*Emîrê kurdan derkete ser text
Serê xwe tewand, feleka bê bext..*

Piştî ku Şah Mihemmed derdikeve ser text, gazî Ebûbekir Axa dike. Wî teqdîr dike û du gundên Tetwanê ku navên wan Xizorkîn û Engesor in, dide wî lehengî ku ev herdu gund bi mulkîyeta îrsî ji malbata wî re bin û heta hetayê ev malbat bê dewr û dor li van herdu gundan teserrûfê bik e.

Me go ku, mîrxasîya Mihemed Axayê Kelhokî li vir naqedê.

Çawan me li jor bi kurtî qal kir, di

salên 1511an de, 12 mîrên kurdan diçin Îranê, zîyareta Şah Îsmâîl. Mîrên Bedlisê, Cizîrê, Heskîfê, Şêrwan û Hezoyê ji van zîyaretvanên Şahê Sefewîyan in. Şah Îsmâîl destê girtinê datîne ser van mêvanên xwe, wan diavêje zîndanên. Dest û lingên wan bi zincîran girê dide û teslîmî serdar û serekhêzên tirkmenên bermayîyên aqqoyinîyan dike ku ev kesên ha neyarên kokê kurda nin.

Şah Îsmâîl piştî ku 12 mîrekan berdest dike, walîyên xwe dişeynê datîne şûna wan. Belê ev bûyer pir dom nake. Xebereke nexêrê ji şahê şîmariq ra tê, ku Ozbek ji alîyê Xoresanê ve bi ser Îranê da girtin e. Şah ditirse. Ji xwe merivên bêbext tirsonek in. Hema di wê gavê de wan ji zindanan dertîne û pirs dike ka qîma van mîran bi kê tê, ka serwerê wan kî ye. Hemî mîrek raya xwe didin ku qîma wan bi Melîk Xelîl û Emîr Şeref tê. Ew jî van herduyan dihêle û ew ên din serbest dihêlê.

Di vî nîrî de, gava ku artêşa şah ber bi Xoresanê ve dikişê û qesta Ozbekan dike. Melîk Xelîl û Emîr Şeref jî bi artêşê re di bin destê girtinê da bi xwe re dibin. Lê her yekî jî van teslîmê serekhêzê artêşek dikan.

Xizmeta Mihemed Axayê Kelhokî hingê dest pê dike. Mihemed Axa bi Mehmûd Axayê Keleşîrî û Mihemed Mîrexurê Pertavî va bi hostayî û şarezayî xwe digehînin Şeref Beg. Şevêkê sê hespên rehwan tînin, cil û bergên Mihemed Mîraxur li Emîr Şeref dikan. Mihemed Mîrexur dikeve nav nivînên mîr û xwe li xewê datîne. Ev her sê mîrxas li hespan siwar dibin û gemên hespan berdidin. Ji Sefewîyan

were ku Emîr Şeref di çadira xwe de razaye. Heya piştî nîvro Mîr şîyar nakin. Gava ku dikevin şubhê û diçin çadirê mêze dikin, dibînin ku Emîr Şeref çûye û Mihemed Mîrexurê Pertavî di cîyê wî de li nava nivînê ye. Dengê xwe jê re nakin û cesaret û fedakarîya wî dipejirînin û wî serbest berdidin.

Cara sêyemîn, dîsa Mihemed Axayê Kelhokî barê Kurdistanê danîye ser milên xwe. Wisa xuya dike ku gava fikra Emîr Şeref û hinek mîrekên din li ser yekîtiya kurd û osmanîyan bûye yek, wan xwestiye ku hemî mîrek û serekên kurdan binin ser fikra xwe. Ev wezîfeya polîtîk û dîplomatîk dane ser milê Mewlana Îdrîsê Bedlîsî û Mihemed Axayê Kelhokî. Wisa tê zanîn ku qîma mîrekan bêhtir bi Mihemed Axa hatiye û sîyaneta wî camêrî di pratîkê de ligel hemî mîrekên Kurdistanê cîyê xwe girtîye..

Di dîroka hemî mîletan da mîrxasên wekî Mihemed Axa, Ebûbekir Axa, Mehmûd Axa û Mihemed Mîrexurê Pertavî ranabin. Di rûpelên *Şerefnameyê* de gelek mîrxas û lehengên din jî xuya dibin. Eşîreta Rojkan û hikimdarîya Bedlîsê, rûpelek jî dîroka me kurdan û nîşana serbilindîya me ye.

Divê ez vê jî bibêjim, ji 50 salan bêhtir Mihemed Axayê Kelhokî xizmeta welatê Rojkan kirîye. Sala 1465ê bi girtiyên Rojkîyan ra weke êsîran dibine Tebrîzê, Hesênê Dirêj wî dike amirhêzeke taybet û li vir dibî zabit. Hê di serî da têkilîyên wî bi Emîr Brahîm ra çêdibî. Ew jî êsîr ketîye, li xerîbîyê

di bin çav da ye. Di gel vî halî û van meşequetan daweta xwe kirîye, xwedî mal û eyal e, 2 kurên ku navên wan ketine dîrokê gihandî ye. Şeref Xan di *Şerefnameyê* da qala wan dîplomat û dewletsazan dike.

Gava ku di sala 1533-4 ê da Şeref Xanê Mezin li Deştê Tatîkê şehîd dikevê û Emîr Şemseddîn derdikevê ser text, kurekê Mihemed Axayê Kelhokî ku navê wî Hacî Şeref e, dibe wekîlemîr (cîgir), kurê din bi navê Qelender Axa jî dibe şewirmendê Mîr. Ez hîvîdarim ku fedekarî û lehengîya Mihemed Axayê Kelhokî bibe rêber bo şorişgerên kurdên vî zemanî..

Faîq BÛCAQ: Gandhîyê Kurdan Bû

Şakir EPOZDEMÎR

Seydayê hêja Mela Emadedîn di sala 1966ê da, gava Kekê Faîq şehîd ket helbestek li serî nivîsandibû. Çewa ku di bîra min da maye Mamoste Gurdilî dîgo:

*"Ey seba, bayê seher! Carek here
Sêwerekê.*

*Ey seba! bi nezaket xwe bighîne, ber
şibak û kulekê.*

*Ey seba bêje! 'Tû zanî Parêzer Faîq
Kekê,*

*Keç û xortên Kurdistanê te ji bîr nakin
carekê.."*

Ji bo çî bi gelenperî kurdan ji Faîq ra gotin "Kekê Faîq"? Ezê tenê li ser vê bisekinim.

Sala 1938ê komara Mistefa Kemal nefes li kurdan birrî û bi rastî kurdan ji hal xist. Hêvî û gumana kurdên bakûr bi carek qut kir. Şêx, axa, eşîr, beg, ron-akbîr, rêxistin, sunnî, elewî û hemî hêz û qewetên kurdan ji dest xist. Heşra

Faîq BUCAQ

kurdan rabû, Kurdistan ma bê pêşkêş û ser û sermiyan. Tenê di xeyala xortên xwenda da mefhuma kurd û Kurdistanê ma.

Faîq Bûcaq tam di vê demê da, sala

1939ê di Zankoya Stenbolê beşa hiqûqê da qeyda xwe çêkir û bi Mûsa Anter, Mistefa Remzî Bûcaq, Dr. Yûsif Ezîzoxlû, Ebdiletîf Ayqût, Xêredîn Seracoxlû, Kemal Badillî, Dr. Enwer Etmanoxlû û birrêk xwendevanên kurd va di Dicle Telebe Yurdî ya Diyarbekir da hev henbêz kirin. Faîq li vê derê bû "Kekê Faîq"...

Li gor Apê Mûsa Kekê Faîq serwerîyê li Telebe Yurdîya Dicleyê û pêşkêşîya xwendevanên kurd yên wê demê bi giştî dikira û mişkilên wan ên maddî û manewî çareser dikira. Di derwayê gencan da têkiliyên Faîq, bi Ebdirehîm Rahmî, Şêx Şefîqê Arwasî, Bediuzzeman, Fehmîyê Bilal, Mîr Celaded, Osman Sebrî, Cegerxun û gelek ronakbîr û şervanan ra hebû. Ew bibû keko yê nîfşên serdest û bindestê xwe.

Kekê Faîq ji eşîra Zirkî ye. Malbata wan ji Hezro qetiyane hatine Sorekê. Ya mîr e, ya jî malbateke pêşkêşê vê statuyê ye. Hezro Statu ye. Hezro mîrekî ye. Heya sala 1820an serbixwe jîya ye. Dû mîrekîyên kurmanc û binecî ji vê herêmê nin. Yek bi navê Hetax Licê ye, ya din jî bi navê Tercil Hezro ye. Malbatek wek malbata Bûcaxan bo çi Hezro berdin û bîn Sorekê li ser kevirên hişk jîyana xwe bidomînin? Ev pirsek e. Kurd hemî dibêjin ji ber doza "xwînê", lê kes nabêjin me şerê dewletê kir an ji ber siyasetê. Ev pirsek gelek girîng e. Lêkolîn û lêgerînên kûr ji van pirsan ra divên.

Nayê înkarkirin ku malbata Bûcaqan malbateke bi xîret û pêşkêş e. Mîr bin, kurmanc bin, eşîr an feqîr bin,

ev malbata ha bi hindikayî 130 sal in ku bi navê xwe henin. Dewleta Tirkan ji vê malbatê disilikê. Di lista sirgûnên qanpa Sêwazê da em dibînin ku ev malbat jî weka mala Şêx Seîd, malbata Hemreş Reşo û wan malbatên welatparêz ên din hatine sirgûnkirin.

Kekê Faîq di qampa Sêwazê da, di nava 55 şêx û axayên girîng û welatparêz da dîsa Kekê Faîq e. Ew biçî ku derê lîder e, pêşkêş e û serwer e. Di salên 1960an da li ser vê zilma militarîst a nijadperest, tenê dengê Kekê Faîq bilind bû û bi tenê Dr. Yûsif Ezîzoxlû wek mîrxasan li wan xwedî derket. Ev herdû ronakbîr û lîderên kurd mehsûlên Dicle Telebe yurdîyê nin.

Kekê Faîq ji sala 1944ê pêva hakîm e. Di hakîmtiya xwe da jî tiştên qenc kirîye. Li Sarîz a Qeyserîyê pişgirîya kurdan kirîye. Li her derê kurdayetîyê daye pêş. Dîsa ew Kekê Faîq e.

Di sala 1960ê da, heyva Adarê ye. Ez li Postexana Diyarbekir Têlxrafçî me. Ew 2 heyv bû ku li vê daîreyê dixebitîyam. Ez Telemcî bûm. Telem wek Teleksê ye. Hevalek bi navê Mihemed Durucan ji navça Hîlwanê jî Telemvanek pir zîrek û bi raman Nûrcî bû. Şagirdê Mela Seîdê Sanî, yanê mensubê Seîdê Nûrsî bû. Ez jî weke evîndarêkê Mela Seîdê Kurdî bûm. Min di eskeriyê da li Îzmîrê Gazîemirê qederêk risaleyên wî û *Sebillîreşad* xwendibû. Li welat jî di pêşîya eskeriyê da li dîwanên şêx û aliman navê Melayê Meşhûr diboriya. Şêx, jê ne xweşbûn lê newêriyan xwe kifş bikira. Ez jî ji ber ku ji hindek şêxan ne xweş bûm, hemla min çûbû ser Ustad..

Ji ber ku min nimêjên xwe li xwe nediboranda û Ustad dinasîya, Mihemed Durucan bi min bawer bû. Rojek ji min ra go: "- Ez diçim Rihayê, Ustad wê bê vê derê, meqamê Îbrahîm tewaf bike. Xwezî tû jî bihatayî." Mihemed Beg çû, hê li wê ye, me jî wek her kesî nûçeyên Ustad distanda. Rojname û radyo bi gav û seat hewadîsên Ustad didan.

Gava hatibû Rihayê qelebalixêk bê hejmar çûbûn îstiqbala wî. Hikumeta Menderes ji bo tedbîr standinê gelek zehmetê kişand. Ji ber ku ez têlxrafçî bûm, ez bi vê yekê hisîyam ku dewlet û hikumet û mixalefeta Tirkîyê xwe şaş kirine. Ustad giha Urfayê û nexweş ket. Di nava 3-4 rojan da wefat kir. Wefata wî jî bû qurf û kete ser dil û gurçikên neyaran...Û hun dizanin ku piştî înkîlaba eskerîyê laşê wî yê mibarek ji gora wî ya pîroz derxistin û birin winda kirin.

Mihemed Durucan piştî ku ji Rihayê dageriya hate Dîyarbekir, hemî personelên postexanê teziye lê dan. Min jî serxweşî lê da, wî ji min pirsî ka ez ebuqat Faîq Bûcaq nas dikim an na. Min go ku "-Min navê wî bihîs- tiye." Mihemed go: "-Ustad ji hemî kesî zêdetir kêfa xwe ji Kekê Faîq ra anî, gelêk bi şewat û şefqet wî hambêz kir, serê Faîq xiste binê çengê xwe, cenetê şanî da û di guhên wî da mizgînîya behîştê dayê." Ev gotin ma li wê derê. Min dilê Mihemed ê dostê xwe neşikê- nand û xebera wî ma bi min ra.

Piştî hingê di 27ê Gulanê da Tirkeş û hevalên xwe înkîlabêk militarîst kirin, Menderes daxistin. Cemal Gursel anîn kirin serokê konseyê. Xezeba xwe

rêtin ser Demoqratan û şêx û axayên kurdên piçek welatparêz. Me jî nav û dengê Kekê Faîq di wê demê da bihîst. Ewî cara yekemîn bû ku bê edaletî ya dewleta Tirkan rexne dikira û ji zaliman ra digo "zalim". Ewî sosyalîst û ronakbîr û rojnamegirîya Tirkan jî rexne û şermazar dikira.

Piştî ku me 5 hevalan di 11ê Temûz a 1965ê da PDKT ava kir û piştî 40 rojan Faîq Bucaq hat bû serokê partî, min rojek bi tenê mesela Mihemed Durucan û Ustad jê ra vekir. Kekê Faîq kenîya go: "- Rast e, Ustad min da ber singê xwe û bi hesret guvaşt, hinga ku sebra wî bi min hat û hinga ku Ustad di hesreta Kurdistanê da bû, gava min henbêz kir di guhên min da go: "- Dawiya zaliman hatî ye, rojên azadî û selametîyê ne dîr in.."

Niha we xwendevanan zanî ka Ustad mizgînîya rizgariya kurd û Kurdistanê daye kî?

Sala 2006ê di roja 5ê Tebaxê da Sertaç Bûcaq bo 40mîn salvegera şahadeta Serokê Partiya Demokrat a Kurdistana Tirkîyê Faîq Bûcaq li Dîyarbekirê semînerek saz kir. Dost û hevalên Kekê Faîq ew roj giş li wê derê bûn. Piştî ku Şerefeddîn Elçî, Derwêşê Sado û Mehmed Elî Dînler bo Kekê Faîq xeber dan, Ferîdûn Yazar hate ser mîkrofonê, Ferîdon Beg piştî 45 salan mesela dostaniya Kekê Faîq û Bediuzzaman Mela Seîdê Kurdî teyîd kir û waha go:

"- Gava ku Ustad li Rihayê nexweş bû, ez û hevalêkê xwe çûne cem Kekê Faîq. Wî ji me pirsî ka em çûne ziyareta Ustad an neçûne, me go, em neçûne. Kêkê Faîq go: "- Miheqeq herin wî

zîyaret bikin." Em dora rojê çûn ku Ustad zîyaret bikin, pir qerebalix bû. Polîsan nedihîşt ku kes here cem Ustad. Me xwe ji polîsan dizî û em ketin wê menzela ku Ustad lê ye. Me mêze kir ku Kekê Faîq li ber serê Ustad rûniştiye. Şagirdêkê Ustad destê Ustad bilind kir, me jî destên Ustad tewaf kir xwe da paş, me di 2 polîs ketin mal û berê xwe dane Kekê Faîq, destûr jê xwestin ku min û hevalê min derxine derva. Kekê Faîq ji me ra go: "- Waye we wezîfa xwe eda kir, hun derkevin baştir e."

Ez hîvîdarim ku niha xwendevan dizanîn ka Kekê Faîq bo çî bûye Kekê hemî welatparêzan.

Faîq Bûcaq roja 05.08.1966ê di navbera Riha û Hîlwanê da bi destê xayînan û desteka neyaran hate şehîdkirin. Bi xebera wî ya dijar va Seîd Elçî wê şevê çû Rihayê. Dora rojê seat li dora dehan rehmetîyê Emer gazî min kir û ez çûm dikana Şemsî Hosta ku pîqab hazir e. Ez, Emer Turhan, Şemsî Hosta û Dr. Enwer Etmanoxlû siwar bûn çûn ku bigihêjin cenazê.

Heyata Dr. Enwer bi emeliyatan û dijarîyan borî bû. Gelek dost û hevalên xwe bi der da bû. Lê bê mibalexe wê roja reş Doktor Enwer ji Amedê heya Urfayê bê etle şîna Kekê Faîq kir. Min ew roj zanî ku ez wekî Dr. Enwer Etmanoxluyê Pasûrî qedr û qîmeta Kekê Faîq nizamim.

Em li Rihayê, li ber derîyê mala wî gihîştin cenazê. Konvoyekê mezin cenazeyê babê Zozan anîne Sorekê. Rê di nava Hîlwanê da derbaz dibûya. Ez dibêjim ka ew roj hemî xelkên vê navçeyê li herdu rexên cadê rêz bibûn

û destên xwe danîbûne ser hev, bi kemerbest ihtirama Kekê Faîq digirtan.

Yekê Sorekî, bi navê Celal Yeşilbahçe hevale min ê postexana Amedê bû. Celal Beg vê paşîyê bû midûrê postexana navçeya Sorekê. Çend salan bi şev û bi roj em bi hev ra xebitîbûn, yek carek tenê min nedî ku Celal bi kurdî peyivî. Lê wê roja cenazê li goristana Sorekê destê xwe avête ser milê min û bi kurmançî go: "- Bila serê me gişan sax be, babê kurdan mir. Faîq Abê, babê kurdan bû."

Şehadeta Rehmetîyê Faîq piştî me şikênand. Me mesajek di binê mora PDKT de ji dayîka Serhed, Sertaç û Zozan Eyşe Xan ra rê kir. Di vê taziye-nameyê da çewan tê bîra min, me gotibû: "-Xatûna ezîz û heja û qedirbilind, we hevalê xwe, me jî Serokê Partiya Demokrat a Kurdistanê Tirkîyê wînda kir, bila malbata Kekê Faîq sax bî, bila kurd sax bin, bila Kurdistan sax bî.."

Ev sala 1966ê saleke bêoxir û bêyom bû. Piştî qetilkirina Kekê Faîq çend rojan Kurdistan hejîya. Erdhejîna Wartoyê, ji Qersê heya Mêrdînê bi xwe va hejand. Rebîyo çî felaketek bû hate serê kurdan. Cara yekemîn bû ku kurd ji kurdan ra digirîyan. Welat seranserê reş girêda. Şîn û girîn kete gund û bajarên.

Sala 1967ê sala "Dođu Kalkýnma Mitîngleri/Mitîngên Pêşketina Rojhelatê" ne. Ev xwepêşandanên kurdan weke hejana Wardo, mejîyê hemî kurdan hejand. Ev xwepêşandan di serê havînê de dest pê kirin û heya payîza paşî dom kirin. Roja xwepêşandana Sorekê, min

karê xwe kirîye ku biçim xwepêşandane. Ez hatim ku Mamê Şefîq û Mela Ebdiletîf Sawaş li Otele Mûşê rûniştî ne. Ebdiletîf û mamê Şefîq dixwazin bi hev ra herin, lê kes namînê ku li Apê Fehmî xwedîtî bike. Min wan şiyande Mitîngê û ez wê rojê mame li ber nobeta Fehmîyê Bîlal.

Piştî nîvro ye. Min taştîya Apê Fehmî ya ku ji liqunteyê jê ra dihata da yê, li ber serê wî runiştî û min kitêba xwe xwend. Fehmî Bîlalê katibê Şêx Seîd Efendî go: "-Ew çiye tû dixwînî?" Min go: "- Mahatma Gandhî ye." Wextê ku min go Mahatma Gandhî, hema pêra hîqênî pê ket û Apê Fehmî girîya. Çend caran li pey hev go: "- Erê Gandhî yê min jî hebû, Gandhî yê min kuştin..." "Min wisa hizir kir ku ji bo kurê xwe Ebûqat Sirrî Firat dibê ku ew ronakbîrê hêja ji terefê hêzên tarî va hetibû kuştin. Lê min pirsî ka Gandhîyê Fehmî Firat kî ye. Wî ji min pirsî go: "- Ma tû Gandhî yê min nas nakî? Gandhîyê min Faîq Bûcaq bû, Faîq Bûcaq !..."

Îsal, ev sala ku em tê da nin (2007), ebûqat Seîd Pektaş ê Licî yê ku niha li Emerîkan dimînê, li Pirtûkxana Çarçira li Enqerê rastî min hat. Malbata Seîd gelek nêzikayî li malbata Mamê Şefîq dikiran. Em û wan jî salên 60an li Amedê cînarê hev bûn. Seîd Beg, ew roj qala rehmaiyê Apê Fehmî û Mamê Şefîq kir û bi vê mijarê va girêdayî qala Fehmî Bîlal û Kekê Faîq jî kir. Seîd go: "-Ez rojek çûme Otele Mûşê, çûm cem Fehmîyê Bîlal, min pêra sohbet kir. Apê Fehmî di nava xebardana xwe da hîçik pê ketin girîya û çend caran li peyî hev go: '- Gandhîyê min jî hebû,

Gandhîyê min kuştin, Gandhîyê min Faîq Bûcaq bû..."

Kekê Faîq heman demî helbestvan bû. Ezê çend ferd ji helbestên wî amade bikim. Kekê Faîq gazin ji Xwedê dike û dibê:

*"Ne nane, ne dane ne şîv û taştê,
Hoo Rebiyo! Ev qas derd û bela ji ku tê ?
Dewlemendî qe nema, em bûne jar û xizan,
Hiş serê me da nema, bûn kerr û gēj û nezan*

*Çavan jî bigre, bila ronayî bibe zulmet...
Çi bikim pişka derd û xeman para me ket.
Ma nîfir li me bûye, kes pîgar nabe me ra
Heval silav nadin, pirs nakin bav û bira
Rê li ber me winda bû, nizanîm kuda
biçim
Rebbî ji tîna biəcîm sekinîme li ber çem...*

Kekê Faîq weke şervanekê Sorekî, kurdan ajite dike û waha dibê:

*Sonda me mirin e di riya te da welat
Kefen e kirasê me, ferman jî xeml û
xelat
Xêr ji mirinê pê da bo me tuneye xebat
Emê xwîna xwe bifiroşin pê bikirin
Kurdistan...*

*Em bi lorîka mirinê hatine pêçandin
Dinya şûna şîr da, em bi xwînê mijandin
Em bindestî naxwezin, pir rûmet e
goristan
Emê xwîna xwe bifiroşin, pê bikirin
Kurdistan...*

Faîq Bûcaq Pêşkêş û Rêberêkê
Mezin û Bê Hempa Bû

Bi minasebeta 40mîn salvegera şhadeta serokê Partiya Demoqrata Kurdîstana Tirkîyê Faîq Bûcaq, di roja

5ê Tîrmeha 2006an da bîrhatinekê bi rêkûpêk ji aliyê kurê wî yê hêja Serhed Bûcaq va hate tertîpkirin û em heval û dostên rehmetî beşdarê vê bîrhatina derengmayî bûn.

Pêşî em çûn Sorekê kom bûn û serê sibê me Serokê xwe yê ezîz li goristanê zîyaret kir. Faîq Bûcaq û Mistefa Remzî Bucak li tenîştê hev bûn.

Mistefa Remzî Bucak, amozayê Faîq e û yek ji gruba Mistefa Ekîncî û Dr. Yusuf Ezîzoxlû ye, ku di salên 1950yê de parlemanên Amedê bûn û sê kesayetîyên navdar û zîrek û qedirbilind bûn. Em dikkarin bêjin ku piştî van sê lîderan, eva 50 sal in ku ji Dîyarbekirê kesekê şûna van dagirê sed mixabin ku derneketin û wisa xuya dike ku dernakevin.

Li goristana Sorekê xemgîn û bex-treş, me dû lehengên din jî zîyaret kirin. Yek Ferîd Ûzûn bû û yê din jî Necmedîn Buyukkaya bû.

Sertaç, li ser gora serokê PDKTyê gotarekê kurt xwend, ew axa ku ji Kurdistanê azad anîbûn li ser gora Faîq reşand û ala rengîn kêlika lehengê gernas bi serbilindî pîroz kir. Vê alaya pîroz, di nava gul û çiçekan da xeml û xêza xwe da goristana Bajarê Sorekê, goristana şêr û pilingan. Goristana mêrxas û egîdan.

Goristana Serokê besta şêran e. Belê wilo dixwîyê ku bandora dijmin bi her rengî li ser vê navçeya merdemêran pir dijwar û giran e. Lewra min ji xeyrî ew 200 kesên ku em ji Amedê çûbûn bêtir, kesî li ser goristanê nedît. Sorekî beşdarê vê bîrhatina pîroz nebûn. Ew Soreka ku sala 1967an hemî xwepêşandanan (mîting) dadigir-

tan, piştî 40 salan çi li wan hatibû? Kê xwelîya mirîyan li vî bajarê mêrxas û egîdan reşandibû?

Di vê roja pîroz û nav û nîşan da, em hemî beşdarvan û hevalên Faîq şahid in ku Sertaç Bûcaq tû kêmasî nehişt, bi alîkarîya Fuad Elçî yê kûrê Seîd Elçî û bi qabîliyeta xwe ya aqademîk û awropayî weke kurê babê xwe mêhvanderîya xwe anî cî.

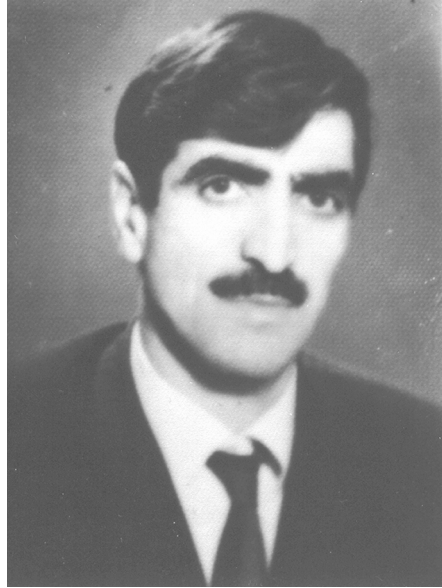
Hêvîdarim ku çilemîn salvegera şhadeta Faîq Bucak bibe pêngavekê qenc û berketî, ji bo ku dîsa kurdên bakur li xwe vegerin û bernama yekîtiyê birayetiye danin ber xwe û rojêk zû welatê xwe rizgar bikin û serbilind û serfiraz bijîn. Roj roja me ye, dereng nemînin.

Said ELÇİ(1925-1971): Kurdistanî Yurtseverliğin Ve Demokratlığın Mihenk Taşı

Mehmet KONUK

Said Elçi 1925 yılında Bingöl'ün Zeynep köyünde dünyaya geldi. Elçi ailesinin önde gelenlerinden Züfûr Bey'in oğludur. Said Elçi ilkokulu Bingöl'de bitirdikten sonra, babasının onay vermemesine rağmen ortaokulu okumak üzere Erzurum'a gitme teşebbüsünde bulunur. Ancak babasının haber alması üzerine kasasına saklandığı kamyonundan çıkarılarak Erzurum'a gitmesi engellenir. Okumaya çok meraklı olan Said Elçi'nin okul macerası böylelikle son bulur. O dönem Kurdistan'da okuryazar oranının %1 olduğu göz önünde bulundurulursa Said Elçi'nin ilkokulu bitirmesi de bir şanstır.

İleriki yıllarda (1950lerde) Said Elçi İstanbul'a giderek Asar-ı İlmiyye kütüphanesinde çalışmaya başlar. Kütüphanedeki çalışma yılları Said Elçi'nin okuma açlığını gidermesi için

Said ELÇÎ

iyi bir fırsat olur. Bu arada kendi kabiliyet ve imkânlarıyla muhasebeciliği de öğrenir. Bir taraftan muhasebeci-

lik mesleğini icra edip geçimini sağlarken diğer taraftan da İstanbul'daki Kürt aydınları ve üniversite öğrencileriyle diyalogunu geliştirir. O dönemin Kürt aydınlarından Ziya Şerefhanoglu'nun yurtsever milliyetçi düşüncelerinden etkilenir.

Said Elçi'nin dünyaya geldiği 1925 yılı Şeyh Said, Cıbranlı Halid Bey, Yusuf Ziya, Kemal Fevzi, Doktor Fuad vb. Kürt yurtseverlerinin önderliğinde kurulan Kurdistan İstiklal Komitesi (Azadi)'nin örgütlediği Kürt ulusal başkaldırısının olduğu yıldır. 1914'de başlayan I. Dünya Savaşı 1918 de bitmiş; İngiliz, Fransız ve İtalyanlardan oluşan itilaf devletleri Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlıların oluşturduğu ittifak devletlerini ezmüş, itilaf devletleri savaşın tartışılmaz galibi olmuşlardır. İtilaf devletleri bloğu Ortadoğu'yu yeniden yapılandırarak, İngilizler, Fransızlar ve İtalyanlar tarafından manda hükümetlerle yönetilen devletler oluşturmuşlar. Kurdistan'a biçilen statüko ise dört parçaya bölünerek tarihinin en trajik sorunu ile baş başa bırakılması olmuştur. Kurdistan'ın en büyük parçası olan Kuzey Kurdistan 1923 Lozan Antlaşması ile Türkiye Cumhuriyeti'ne, Doğu Kurdistan ise 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşması'ndan bu yana olduğu gibi İran'ın egemenliği altına bırakılmıştır. Güney parçası da 1921'de İngilizler tarafından kurulan Irak Arap Devleti'nin manda hükümetinin idaresine verilmiştir. Güneybatı Kurdistan olarak adlandırdığımız diğer parça da I. Dünya Savaşı'ndan sonra Fransızlar tarafından kurulan ve manda bir

hükümetle idare edilen yeni Suriye Devleti'ne bırakılmıştır.

Lozan Antlaşması'ndan sonra Kurdistan'a biçilen bu lanetli statüko XX. yüzyıl boyunca Kürtlerin belki de tarihlerinin en trajik yüzyılı olduğunu söylersek abartılı konuşmuş sayılmayız. Çünkü Kürtlerin ülkesi tarihte ilk kez dört parçaya bölünüyor. Böylece Kurdistan yalnız yeraltı zenginlik kaynaklarıyla değil ulusal tüm değerleriyle yok edilme süreciyle yüz yüze kalıyor. Söz konusu devletler (Türkiye-Iran-Irak-Suriye) sırtlarını emperyalist devletlere (İngiltere-Fransa-ABD-SSCB vb.) dayayarak her dört parçada da her türlü vahşeti uygu-lamışlardır.

Bu vahşeti uygularken akıllarına ne bin yılı aşkın ümmet kardeşliği, ne Malazgirt'teki omuz omuza savaş, ne Kürt Selahattin-i Eyyubi önderliğinde Haçlılarla yapılan amansız savaşlar, ne insanlık değerleri ve ne de halkların kardeşliği geldi.

1925'te Kurdistan İstiklal Komitesi (Azadi) önderliğinde yürütülen Kürt Ulusal ayaklanması, yukarıda değindiğim 1923 Lozan Antlaşması sonrası oluşturulan konjonktürel durum nedeniyle yenilgiye uğradı. 1930'da Xoybûn örgütünün önderliğinde Ağrı merkez olmak üzere, Serhat bölgesinin büyük kısmını etkisi altına alan Ağrı Hareketi de benzer konjonktürel nedenlerle yenilgiye uğradı. 1937-1938 Dersim Kürt Ayaklanması daha dar bir alanda olmasına rağmen büyük çatışmalar sonucunda yukarıda bahsettiğimiz temel nedenlerden dolayı yenilgiyle sonuçlandı.

1920 Koçgiri Hareketi ile başlayan ve 1938 Dersim Ayaklanması'yla son

bulan 18 yıllık Kürt direniş hareketlerinin yenilgiye uğraması, 1938 sonrası herhangi bir direnişin Kuzey Kurdistan'da ortaya çıkmaması Türk Devleti'ne rahat bir nefes aldırıştır.

Bu tarihten sonra Türk devleti, sömürgeci asimilasyoncu politikalarını sistematik bir şekilde Kurdistan'da uygulamaya başlamıştır. Öncelikle Kürt aydınlanmasının, milliyetçiliğinin ve yurtseverliğinin ocağı olan, birçok Kürt lideri ve filozoflarını yetiştiren medreseler kapatılmıştır. Bundan sonra ırkçı eğitim sistemini Kurdistan'da yaygınlaştırmak için okul açma seferberliğini başlatmış; Kürt bölgelerinin çoğunda yatılı bölge okulları inşa ederek burada okuyan Kürt çocuklarını aile ortamından kopararak daha hızlı asimile olmalarını sağlamıştır. Kuzey Kurdistan'da 18 yıllık direniş sürecinden sonraki yenilgi, büyük kırılma noktası olarak değerlendirilebilir. Çünkü direniş süreci boyunca Türk devleti, Kurdistan'da istediği politikaları uygulama şansına sahip değildi. Türk devleti, ancak direniş ruhunun kırılmasından sonra istediği politikaları uygulama şansına sahip oldu.

İrkçı faşist bir karektere sahip olan CHP, 1923'ten 1950'ye kadar tek başına iktidarını sürdürdü. Bu süre içinde yapılan tüm baskılar ve zulümler, CHP'nin ve liderleri Mustafa Kemal ile İsmet İnönü'nün hanesine yazıldı. O dönemin jandarmalarının Kürtlere yaptığı zulüm halen halk arasında konuşulmaktadır. 1946'da Adnan Menderes ve Celal Bayar önderliğinde kurulan Demokrat Parti, 1950'de yapılan genel parlamento seçimlerinde iktidara gelince, CHP'nin çeyrek asırlık zul-

münden bıkan Kürtlerde zımni de olsa Demokrat Parti'ye karşı bir sempati başladı. Bu nedenle Demokrat Parti, Kürt aydınları ve yurtseverleri için bir yönelim merkezi olmaya başladı.

Said Elçi 1954'te Bingöl'de DP il başkanlığı yaparken Cumhurbaşkanı Celal Bayar seçim gezisi nedeniyle Bingöl'e uğrar. Said Elçi kürsüye çıkarak ateşli bir konuşma yapar. Kürsüden indikten sonra Celal Bayar Said Elçi'yi tebrik ederek hangi üniversiteyi bitirdiğini sorar. Said elçi de Cumhurbaşkanı'na şu cevabı verir: "Sen benim memleketimde kaç tane üniversite yaptın ki ben üniversite bitireyim. Anamın çorbası ile ancak ilkokulu bitirebilmişim. Cumhurbaşkanı Celal Bayar beklemediği bu tepkinin karşısında şaşkınlık geçirir ve bundan sonra Said Elçi'yi kindar Kürt olarak tanımlar. 1959'da yapılan 49'lar operasyonunda, Celal Bayar kindar Kürdün de aralarında olup olmadığını merak edip sorar.

1958 de Irak'ta general Abdülkerim Kasım önderliğinde yapılan askeri darbe sonucu Kral Faysal tahttan indirilerek Irak anayasası değiştirildi. Yeni Anayasaya, Irak devletinin iki asli unsurdan yani Arap ve Kürtlerden oluştuğunu kabul eden bir madde eklendi. Irak'ta bu politik gelişmelerin üzerine, 12 yıldan beridir Sovyetlerde 500 arkadaşıyla beraber sürgünde bulunan Mele Mustafa Barzani Irak'a geri döndü. Böylece Irak'ta yeni bir süreç başladı. Bu yeni süreç, her zaman olduğu gibi Türkiye'yi endişelendirir. Türkiye, Güney Kurdistan'daki gelişmelerden kuzeydeki Kürtlerin de etkilenmesinden korkuyordu. Irak'ın Ankara büyük elçisi yeni Irak Anayasası'nı

tanıtıcı bir brifing verir. Brifinge bazı Kürt aydınları da davet edilir. Türkçeye çevirilen yeni Irak Anayasası katılımcılara dağıtılır. Anayasa'nın 2. maddesinde Irak Devleti'nin Arap ve Kürtler olmak üzere iki unsuradan oluştuğu belirtilmektedir. Bu gelişme, o dönemdeki Kürt aydınları ve üniversite öğrencilerini çok etkiler ve heyecanlandırır. Bu gelişmeleri mütakiben Başbakan Adnan Menderes bir ABD gezisine gider. Menderes ABD'de iken dönemin Diyarbakır Belediye Başkanı belediye meclisinde bir karar alır ve karar gereğince Menderese fahri hemşerilik payesi verilir. Buna tepki olarak Ankara ve İstanbul'daki Kürt aydınları ve üniversite öğrencileri, Diyarbakır Belediyesinin bu kararını protesto etmek üzere ABD'ye onlarca telgraf göndererek, bu kararı tanımadıklarını belirtirler. Menderesin ABD gezisi dönüşünden sonra bu gelişmeler değerlendirilir. Bunun için, ön tedbirlerle ilgili senaryolar üretilir. Önce binlerle ifade edilen tutuklama ve infazlar gündeme gelir, dış konjonktürün elverişli olmadığı düşüncesi ağır basarak tutuklamalar 50 kişiyle sınırlandırılır. Said Elçi de bu tutuklular arasındadır. Nisan 1959'da Kerkük'te bazı olaylar olmuş, çıkan bir provokasyon sonucu istemeden de olsa bazı Türkmenler de ölmüştür. Bu vesileyle zamanın Niğde milletvekili Asım Eren, TBMM'ye bir önerge vererek "mukabeleyi bil misil"de bulunulmasını istemiştir. O dönemde İstanbul'da muhasebecilik yapan Said Elçi, diğer bazı Kürt aydın ve öğrencileriyle birlikte Asım Eren'in bu öner-

gesini protesto etmek için telgraf çekme eylemi düzenlerler. Çekilen telgrafta şöyle denmiştir: "İnsan haklarının hükmü ferman bulduğu bu dönemde Kürtleri kimse imha edemez. Bunu küflü kafana koy."

Said Elçi 49'lar Davası'nın en önemli tutuklularından biriydi. Tüberküloz hastası olmasına rağmen çağdışı zindan koşullarında onurlu tavrından hiç taviz vermedi. Zindanda kan kustuğu ve sıtmalandığı bir sırada zindanı denetlemeye gelen Türk general Kemal Binatlı'dan bir battaniye ister. Kemal Binatlı battaniye vermediği gibi hepiniz burada öleceksiniz diye tehdit eder. Said Elçi hemen paşaya dönerek: "Paşa, paşa merak etme dün gece Azrail buraya geldi, sizin zulmünüzü Azrail'e anlattım ve Azrail de bana söz verdi, zulmünüz sürdüğü müddetçe canımı almayacaktır. 129 gün kaldığı hücrede sağlığı el vermediği halde gösterdiği dirençle herkesin takdirini kazandı. Ayrıca 49'lar Davası'nda yaptığı ateşli savunmalar kulaktan kulağa yayılarak, onu Kürt direnişçiler arasında farklı bir konuma getirdi.

1963'te 21 Mayıs olayları nedeniyle ilan edilen sıkıyönetim idaresi, Ziya Şerefhanoglu ile birlikte çıkaracakları Rêya Rast dergisi girişimini engelledi ve Said Elçi 22 arkadaşıyla birlikte tekrar tutuklandı.

1964'te hapisten çıktıktan sonra Diyarbakır'a yerleşen Elçi, bir taraftan muhasebecilik yaparken diğer taraftan da yeni politik faaliyetlerini hızlandırdı. 1938 kırılma noktasından sonra, ilk kez ciddi anlamda illegal Kürdistanî bir parti kurma hazırlıklarına başladı. Parti kurma fikrinde, doktor Nurettin Zaza ve

Şeyh Said'in katibi Fehmi Bilal'dan etkilendiği söylenir. Elçi, parti kurma fikrini bazı Kürt aydınlarına götürür ve ona verilen cevapta: "Said sen aklını mı kaçırdın, bize diyorsun illegal Kürdistanî bir parti kuralım!" Said söz konusu aydınlara bu tavrı üzerine verdiği cevapta: "Ben Diyarbakır'ın hamallarıyla da olsa bu partiyi kuracağım" diye kararlılığını gösterir.

Nihayet 11 Temmuz 1965 günü Diyarbakır'daki Gazi Köşkü'nde beş arkadaşı ile beraber toplanarak Türkiye Kurdistan Demokrat Partisi'ni kurarlar. İlk başta parti kurma fikrine tam hazır olmayan avukat Faik Bucak'a yeniden gidilir. Tüm parti kurucuları ve Fehmi Bilal'ında ısrarlarıyla Faik Bucak ikna edilerek parti genel başkanlığına getirilir. Faik Bucak'ın avukat olması, tecrübeleri ve entelektüel yapısı parti genel başkanlığına getirilmesi için yeterli sebeplerdi. Ne var ki Faik Bucak'ın genel başkanlığı ancak 11 ay sürebildi. Aşiret içi çatışmayla başlayan trajik olaylardan sonra, derin devletin de sinsice müdahil olduğu bir takım gelişmeler sonucu Faik Bucak 4 Temmuz 1966 günü silahlı saldırıya uğradı. Yaralı bir şekilde Urfa Devlet Hastanesine kaldırılan ve yapılan ilk müdahaleden sonra hayati tehlikeyi atlatan Faik Bucak, ertesi günün sabahı hastane odasında beklenmedik bir şekilde hayata veda etti. Böylece daha bir yılını doldurmayan Türkiye Kurdistan Demokrat Partisi (TKDP), liderlik vasıflarının tüm özelliklerini üzerinde taşıyan ilk genel başkanını sinsi kompolar sonucu kaybetti. Olay esnasında yanında bulunan büyük oğlu Serhat Bucak'ın iddiasına göre "5 Temmuz

sabahı saat 6.30 civarı odasına giren bir grup doktorun kendisine iğne yaptığını ve bu iğneden kısa bir süre sonra da hayata veda ettiğini" söylemektedir. Türk devletinin Kürtlere öcü gibi bakan politikaları Faik Bucak'ın sahip olduğu yeteneklerle olayın gelişme biçimi yan yana getirildiğinde Serhat Bucak'ın iddiasının doğruluğu ciddiye kazanmaktadır. Faik Bucak'ın şehit edilmesinden sonra partinin liderliğini Said Elçi üstlenir. Bir taraftan parti örgütlenmesi hızlandırılırken diğer tarafta 1967'de "Doğu Mitingleri" adı altında Kurdistan'ın birçok il ve ilçesinde onbinlerin katıldığı kitlesel gösteriler düzenlenir. Bu mitinglerin en ateşli hatibi yine Said Elçi olur. Miting alanlarında yaptığı konuşmalarla usta bir hatip olduğunu ispatlamanın yanında Kürt milletinin gönlünde de taht kurar. Bu mitinglerden sonra, Said Elçi'nin ismi Kürtler arasında dilden dile dolaşır.

1960'lı yılların başından itibaren motivasyonunu Kürt ulusal değerlerinden alan Faik Bucak, Said Elçi ve arkadaşları tarihsel olarak Şeyh Ubeydullah, Şeyh Said, Seyid Rıza, Qazi Muhammed, Mustafa Barzani vb. Kürt liderlerinin çizgisini esas alarak çağdaş, demokratik ve ilerici bir yapılanmayı hedefliyorlardı. Bunun yanı sıra 1960'ların ortalarından itibaren Kurdistan gençliği içinde motivasyonunu tamamen sol kültürden (Marks, Engels, Lenin, Stalin, Mao, Trocky, Che Guavera vb.) alan yeni bir jenerasyon da ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu yeni jenerasyon, yukarıda bahsettiğimiz 1938 sonrası kırılma noktası süreci içinde ırkçı Türk eğitim

sistemi içinde yoğrularak Türk üni-ver-sitelerinde Marksist kültürle tanışmış, Marksizm'i de Kemalist Stalinist Türk hocalarından öğrenmişlerdi. Bu jenerasyon Türkiye İşçi Partisi başta olmak üzere benzeri Türk sol örgütlerinde boy vermeye başladılar. Böylece Kürt siyasal hareketinde Kemalist Stalinist bir harmanlanmanın sonucunda, yeni ucube bir solculuk türedi.

1967 *Doğu Kalkınma Mitingleri*'ndeki konuşmalarda bu iki jenerasyon arasındaki görüş ayrılıkları kendini göstermeye başladı. Solcu jenerasyonun temsilcilerinin konuşmaları genellikle sınıf mücadelesi içerikli, ağaları, şeyhleri yani aşiretsel yapı hedefleyen konuşmalardı. Said Elçi ve arkadaşları ise, bir yandan ulusal demokratik perspektifle Kürtlere hitap ederek birlik ruhunu pekiştirirken diğer taraftan da kitlelere umut ve coşku veriyordu. Bir konuşmasında "devlet Kurdistan'da kaç tane üniversite yaptı da şeyhlerimiz karşı çıktı. kaç fabrika kurdu da ağalarımız fabrikaları kapattı. Bizim mücadele-miz devletin sömürgeci politikalarına karşıdır. Bu mücadelede yanımızda yer alan ağa-şeyh-bey-emekçi herkes bizim kardeşimizdir, karşımızda duran herkes de bizim hedefimizdir." diyordu. Said Elçi'nin bu şiarı Kurdistan'da dalga dalga yayılıyordu.

Kürtlerin cephesinde bu gelişmeler olurken Türk devleti de gelişmelerden endişelenerek 19 Ocak 1968 günü TKDP'ye karşı geniş bir operasyon başlattı. Said Elçi ile beraber 16 TKDP yöneticisi ve üyesi gözaltına alındı.

soruşturmanın sonucunda 11 tutuklu ve 5'i de tutuksuz olmak üzere 16 kişilik önlü TKDP Antalya Davası başladı. Olay mahalli Diyarbakır ve çevresi olmasına rağmen güvenlik gerekçesiyle dava Antalya'ya taşındı. Antalya ağır ceza mahkemesinde yapılan duruşmalarda Said Elçi, davasını ve partisini hararetle bir şekilde savunur. Said'in uzun ve etkili konuşmasına tahammül edemeyen mahkeme başkanı "yeter Said yeter artık bizi de etkilemeye başladın" der. Said de hemen mahkeme başkanına dönerek "bu sözünü de zapta geçir hakim bey" der.

Antalya Davası süreci, aynı zamanda Said Elçi'nin siyasal ve biyolojik yaşamının da sonunu getirecek olan bir ilişki sürecin başlangıcıdır. 49'lar davasından beri tanıştığı doktor Said Kırmızıtoprak (doktor Şivan) o dönemde Isparta da doktor olarak çalışmakta olup Said elçi ve arkadaşlarını sık sık ziyaret eder ve iyi bir dayanışma örneği gösterir. Said Elçi'nin ateşli ve uzun bir savunma yaptığı duruşmada da Dr. Şivan dinleyiciler arasında bulunmaktadır. Duruşmanın sonucunda Said Elçi'ye yaklaşıp "Said ağabey, sen bizim onurumuz ve şerefimizsin" diye seslenir.

Hapishanedeki süreç iki Said'i birbirine yaklaştırır. 1969'da Antalya davası tutukluları tahliye olduktan sonra Dr Şivan, Said Elçi'ye bir öneri getirir; Güney Kurdistan'da Mele Mîstefa Barzani önderliğinde gelişen Kürt kurtuluş hareketine bir doktor olarak katkı sunmak, TKDP'nin de gelecekteki mücadelesi için bir alt yapı oluşturma amacıyla güneye gitmek istediğini söyler. Said Elçi Dr. Şivan'ın bu öneri-

sine olumlu cevap verir. Dr. Şivan'ı bir süre sonra Siirt'te ikamet eden parti kurucusu ve yöneticisi Ömer Turhan'ın yanına güneye gönderilmek üzere yollar. Ömer Turhan Dr. Şivan'ı bir süre misafir eder. O süre zarfında Dr. Şivan'ın politik görüşlerini ve kişiliğini bir nebze de olsa çözer. Ömer Turhan politik öngörüsü güçlü olan bir şahsiyettir. Bu çerçevede bazı gerekçeler ileri sürerek Dr. Şivan'ı güneye göndermek istemez.

Said Elçi, Ömer Turhan'ın yanına bir kurye gönderir. Kendisine yol-ladığı adamı (Dr Şivan'ı) bir an önce belirlenen yere gönderilmesini ister. Ömer Turhan yine oyalama tavrı içine girer. Bir ay sonra ikinci bir kurye Ömer Turhan'ın yanına gönderilir. Bundan sonra yazacaklarım şuan da halen yaşayan 80 yaşındaki söz konusu kuryenin bana anlattıklarıdır. Bu kurye TKDP'nin kuruluşundan bu yana üyesidir.

Said Elçi'nin Diyarbakır'dan bir kurye vasıtasıyla Ömer Turhan'a hitaben yazdığı kapalı mektubu kendisine ulaştırmam üzere Siirt'in Kozluk ilçesindeki ikametgahına getirdi. Mektubu Siirt'e Ömer Turhan'a götürdüm. Sonradan Dr. Şivan olduğunu öğrendiğim kişi de Ömer Turhan'ın evinde oturmaktaydı. Ömer Turhan mektubu okuduktan sonra bana işaret ederek dışarı çıkmamı istedi. İkimiz çarşıya doğru gittik. Mektubun içeriğinde, Dr. Şivan'ı uzun süredir yanın-

Yên li ser lingan ji milê rast ve: duyemîn Seîd Elçî, yê çaremîn Medet Serhat. Yên rûniştî ji milê rast ve: yê sêyemîn Dr. Şivan

da tutmakta olan Ömer Turhan'a sitem vardı ve bir an önce gerekli yere gönderilmesi isteniyordu. Ömer Turhan bana aynen şunları söyledi.

"Bak uzun süredir bu adamı yanımda tutuyorum. Politik olarak aşırı solcu bir ideolojiye sahiptir. Ayrıca çokta hırslı bir kişiliği var. Biz bunu güneye gönderirsek ileride başımıza bela olacak. Onun için ben göndermek istemiyorum."

Ben de kendisine dedim ki "Sen Said ağabeyin mektubunu okudun, artık senin bileceğin bir şeydir."

Ömer Turhan bir süre düşündükten sonra Said'in ısrarlarına dayanamayıp "Bak ben bu adamı göndereceğim ama ileride göreceksiniz başımıza bela olacaktır." Böylece Ömer Turhan Dr. Şivan'ın yanına bir rehber vererek onu güneye gönderir.

Said Elçi'nin verdiği referansla beraberindeki birkaç arkadaşıyla Behdinan bölgesindeki IKDP yetkililerine ulaşırlar.

IKDP, Behdinan bölgesindeki Bamemi mıntıkasında onlara bir karar-gah tesis eder. Dr Şivan gençliğinin verdiği dinamizm ve enerjiyle bir taraftan güneydeki devrim kuvvetlerine doktorluk hizmetlerini sürdürürken diğer taraftan da kuzeyden etrafına önemli bir kadro biriktirir. Güneye gelme hazırlıklarını yaptığı sırada kuzeydeki arkadaşlarıyla vedalaşırken kendilerine şu mesajı veriyordu. "Bakın her ne kadar Said Elçi'nin referansı ile gidiyorsak da biz başka bir şeyiz. Bundan haberinizi olsun."(16 Mayıs 1969'da Kütahya'da öğretmenlik yapan ve şu anda hayatta olan bir arkadaşıyla vedalaşırken yukarıda belirttiğim sözleri sarf etmiştir.)

Dr Şivan kısa süre içinde Behdinan bölgesindeki IKDP yöneticilerine kendini sevdirebilir. Çünkü doktorun arkasında kuzeyden güçlü bir lojistik destek var. Dr. Şivan'ın talep ettiği tıbbi malzeme ve benzeri gereçler yeterince karşılanmakta, bu gereçler de güneydeki devrim kuvvetlerinin ihtiyaçları için büyük önem taşımaktadır. Bu realite Şivan'ın politik yetenekleriyle birleşince, popülaritesinin güçlenmemesi için bir neden kalmamaktadır. Bundan sonra Şivan kendince asıl amaçlarına ulaşmak için önünde bir engel görmemektedir.

TKDP'nin referansı ile politik çalışma yapmak üzere güneye giden Dr. Şivan, gizlice yeni bir partinin faaliyetleri içine girer. Ne gariptir ki bu yeni

parti T-KDP yani Türkiye'de KDP ismiyle adlandırılır. Her nedense Dr. Şivan KDP isminden vazgeçememektedir. Dr. Şivan'ın Güney'den gelmeden önceki gizli hazırlıkları, güneye geldikten sonraki faaliyetleri ve yeni kurduğu partinin sadece bir ("-" ve "de") ekiyle TKDP'den farklılık arz etmesinin politik literatürdeki tanımını ve yorumunu size bırakıyorum. Doktorun bu yaptığı biraz da karga ile güvercinin hikâyesini akla getirmektedir. Hani kış mevsiminde karga soğuktan perişan halde iken sıcak yuvasında barınan güvercine yalvarır, kendisine de azıcık ısınması için bir yer vermesini ister. Güvercin de karganın bu durumuna vicdanı razı olmaz ve kargaya ısınması için yer verir. Karga da ısınıp kendine geldikten sonra güvercini galayıp yuvadan kovarak güvercinin yuvasını sahiplenir, güvercini o kış soğukunda kaderiyle baş başa bırakır. Şivan'ın bu faaliyetlerini öğrenen Said Elçi, Faki Huseyin Sağnıç ile beraber konuyu Dr Şivan'la görüşüp çözmek üzere, Doktorun Bamemi'deki karargâhına giderler. Doktor Şivan görünürde bunları iyi karşılar, oyalama taktiği ile "Siz kuzeye dönün, ben de yakında oraya geliyorum. Kuzeydeki arkadaşları da toplayıp bu konuyu kendi aramızda konuşup çözeceğiz" der. Bir süre sonra kuzeye gelen Şivan birçok çevre ile görüşür, bir takım politik faaliyetler yapar ama Said Elçi'yi görme ihtiyacını duymaz. Said Elçi bunu öğrenince, Şivan'ın yaptıklarından daha da endişelenmeye başlar. Daha yolun başında sayılırken partinin iki başlı olması, Kürt ve dünya

kamuoyu nezdinde, aynı zamanda ev sahibi olması itibarıyla Barzani nezdinde de hoş karşılanmayacaktır. Said Elçi bu sorunların içinden nasıl çıkılacağı yönünde kafa yorarken, Türk silahlı kuvvetleri 12 Mart 1971'de bir muhtırayla Süleyman Demirel hükümetini görevden alır, yeni bir hükümet kurulur. Bundan sonra Kürt yurtseverlerine yönelik geniş tutuklamalar başlar. Said Elçi ve arkadaşlarının isimleri de sıkı yönetim komutanlığı tarafından ilan edilen tutuklu listesinin içindedir. Said Elçi ve bazı arkadaşları kendini ele vermez bazı parti yönetici ve üyeleri tutuklanır. Said Elçi bir süre sonra Mihemedê Begê adlı parti üyesini de yanına alarak Nusaybin'den Suriye'ye geçer. Suriye'de Cigerxwin, Hemîdê Hacı Derwêş, Kenanê Egîd gibi Kürt yurtseverlerine misafir olur. Bir süre sonra da Suriye'den Zaxo'ya geçer. Zaxoya geçmekteki amacı; Türkiye'de ağırlaşan politik ortamdan yani tutuklanmaktan kurtulmak, diğer taraftan da doktor ile aralarındaki problemi diyalog ve görüşme yoluyla demokratik bir şekilde çözmektir.

Kurdistanî yurtseverliği ve demokratlığı, Kurdistan dağlarının zirvesinden akan pınar suları kadar berrak olan Said Elçi'nin karşısında ne yazık ki komplucu Stalinist bir ideoloji ile yoğrulmuş, devrime kestirmeden gitmek isteyen, bu amacına ulaşmak için de önünde hiçbir engel tanımayan biri vardı. Zaho'da Mihemedê Begê ile beraber IKDP'nin mahalli komitesine ulaşan Said Elçi, Şivan ve arkadaşlarıyla görüşür. Buradan Dr. Şivan ile beraber Bamerni'deki

karargâhına giderler. Bundan sonra Şivan, Said Elçi ve Mihemedê Begê'yi tutuklayarak kamptan biraz uzak mesafede bulunan cephanelik binasında hapseder. O binada Tilki Selim (Selimê Usê), Mahmut Yolbir (Mehmûdê Hasenka) ve Hasenê Seyro cephanelik nöbetçisi olarak bulunmaktadırlar. Mahmut Yolbir ve Selim Tilki Garzan bölgesinin en önemli aşiretlerinden biri olan Pencenar'ın Faro kolundandırılar. Hesenê Seyro ise Midyatlı olup Hevêkan aşiretindendir. Bunlar Garzan ve Botan dağlarında yıllarca asi mahkum olarak yaşamış, birçok defa devletin kolluk kuvvetleri ile çatışmaya girmişlerdir. 1968'de Siirt'in doğusunda Botan nehri vadisinde bulunan Kutmîs Köyü'ndeki çatışmaları halen halk arasında bir destan gibi anlatılmaktadır. O günü, ben de daha dönmüş gibi hatırlamaktayım. 1996'da Duhok'ta bir evde tesadüfen karşılaştığım Hesenê Seyro bana olayı şöyle anlattı.

"Mahmudê Hasenka ve Hasenê Seyro köyün camisinde kısırılmış ve binlerce asker tarafından çembere alınmıştı. Sürekli teslim ol çağrıları yapılmaktaydı. Bir ara bir üsteğmen camiye yaklaşıp Kürtçe onlara seslenir. Teslim olmaları halinde cezalarının hafifleyeceğini, zaten kurtuluşlarının da mümkün olmadığını söyler. Üsteğmenin Kürtçe konuşması bunları duygulandırır. Hesenê Seyro üsteğmene "sen Kürtçe konuştuğuna göre Kürt olmalısın" der ve memleketini sorar. Üsteğmen Erzurum'un Kürtlerinden olduğunu söyler. Hasenê Seyro "madem sen Kürtsün mermiler-

imizle ölmeni istemiyoruz. Onun için git iyi bir yerde saklan" der. Üsteğmen "son sözünüz bu mudur?" der. Hasenê Seyro'nun cevabı "evet, son sözümüz budur" der ve sonra şiddetli çatışma başlar. Caminin içinde kısıtılan iki kişi sayıları binlerle ifade edilen askerlerle saatlerce çatışır. Mevsim bahar- dır. Çatışma sürerken kara bulutların çökmesiyle göz gözü göremeyecek şiddette bir yağmur fırtınası başlar. Hasenê Seyro ve Mahmûdê Hasenka bu fırsattan faydalanarak, arkada bir astsubay iki de erin ölüsünü bırakarak yaralı bir halde çemberi yarıp kurtulurlar. Hasenê Seyro bu olayı Allah'ın kendilerine bir lütfü olarak anmaktadır."

1970'te Garzan ve Botan bölgesinde dağlardaki asi mahkûmlara karşı yoğun askeri operasyonlar başlayınca, bu üç kişi partinin kurucusu ve yöneticisi Derwêşê Sado'nun önerisi ve Said Elçi'nin referansı ile Dr. Şivan'ın kampına gönderilirler. Şivan bunları aileleri ile beraber kabul ederek söz konusu cepha-nede sorumlu yapar. Ben Hasenê Seyro'yu gördüğümde Said Elçi olayını sor-madan edemedim. Kendisi bu olayla ilgili bildiklerini bana şöyle anlattı.

"Olaydan kısa süre önce kişisel bir meseleden dolayı Selim Tilki ile aramda bir dargınlık oldu. Mahmud Yolbir, Selim Tilki'nin amcasıoğlu için Selim'den yana tavır aldı. Bu nedenle ben onlarla küstüm. O sırada iki kişinin cephane binasına hapsedildiğini ve bunların Türk casusu olduğunu işitmiştim. Çünkü Dr. Şivan bunları hapsederken Selim ve Mahmud'a onları bu şekilde tanıtmış ve kaçmaları halinde kendilerini cezalandıracağını söylemiştir. Bir gün ben

bahçeyi bellerken bu iki kişiyi çıkarıp götürdüklerini gördüm. Şivan ve arkadaşları bunları götürürken Tilki Selim'in elinde kazma kürek ile bunlarla beraber gittiğini görünce bunların öldürüleceğini anladım. Bir müddet sonra ellerindeki kazma kürekleriyle beraber geri döndüklerinde, yanlarındaki sözkonusu adamlar yoktu. O zaman onların öldürüldüğünü anladım. Olay ortaya çıktıktan sonra bu kişinin Said Elçi olduğunu öğrenince şok oldum. Eğer baştan Said Elçi olduğunu bilseydim ölümüm pahasına olsa Said Elçi'yi oradan kurtarırdım."

70'li yaşlarda ve bir delikanlı çevikliğine sahip olan, halen Barzani'nin peşmergeliğini yapan Hasenê Seyro bu sözleri söylerken gözlerinde şim- şekler çakıyordu.

1959'da 49'lar Davası'nda, İstanbul Harbiye Kışlasında Dr. Şivan'la başlayan ve 1968 Antalya Mahkemesi'nde yaptığı ateşli savunmalarda, mahkeme başkanını dahi etkileyen duruşuyla Şivan'ın "Ağabey sen bizim onurumuz ve şerefimizsin" tezahürüne mazhar olan yol arkadaşlığı, 1 Haziran1971 günü onbinlerce şehidin kanıyla sulanarak bir nebze de olsa özgürleşen Güney Kurdistan toprakları'nda yani Barzani'nin egemenlik bölgesinde, Dr Şivan tarafından bitiriliyordu.

Bu vahim sonuç, hiç şüphesiz ki son dakikaya kadar bile Said Elçi'nin aklının ucundan geçmemişti. Daha önce Zaxo'da yerleşmiş bulunan Palolu Mele Mihemedê, Said Elçi'yi, Şivan'ın yanına gitmemesi için uyarır. Hatta ona "Şivan seni öldürecek, oraya gitme" der. Said Elçi de buna gülererek "Mele

Mihemed, sen nasıl öyle bir şey düşünürsün" der.

Bu gelişmeler olurken, Said'in arkadaşları da onun izini sürdürmekteydiler. Partinin iki kurucusu Derwêşê Sado ve Şakir Epözdemir, Said Elçi'nin kullandığı güzargahı kullanarak yaklaşık bir hafta sonra Sürye'ye geçerler. Said Elçi'nin misafir olduğu Kürt şahsiyetlere uğrarlar ve Elçi'nin Zaxo'ya geçtiğini öğrenirler. Bunun üzerine Said'in Zaxo'da kaldığı yeri öğrenmek isterler. Kendilerine çelişkili haberler gelince, Derwêşê Sado kaygılanmaya başlar ve Cizre'de bulunan parti yetkilileri ile Sürye'den irtibat sağlar. Cizre'deki parti yetkilileri hududu geçerek Sürye'nin Ayndîwer kasabasında Derwêş ile görüşüp durum değerlendirmesi yaparlar. Bu durumda Said'n akibetinden endişe duymaya başlarlar. Bunun üzerine bir tahkikat komüsyonu oluşturup Cizre-Silopi üzerinden Zaxo'ya gönderirler. Tahkikat komüsyonundaki kişi Dr. Şıvan'ı yıllar önceden, 49'lar Davası'ndan beri tanımaktadır. Tahkikat komüsyonu Zaxo'daki IKDP yetkilisi Osman Qazî'nin bürosuna uğrar ancak Osman Qazî'yi makamında olmadığı için, bu arada sözkonusu kişiler Osman Qazî'nin bürosunda çalışan kişiye Said ile ilgili bazı sorular sorarlar. Büro çalışanı Said Elçi'nin kendilerine uğradığını, kendisiyle beraber yemek yediğini ve daha sonra büroya gelen Dr. Şıvan ve arkadaşlarıyla sıcak bir karşılaşmadan ve bir kucaklaşmadan sonra, buradan ayrılıp Dr. Şıvan'ın karargahına gittiklerini söyler. Bir süre sonra makamına gelen Osman Qazî,

onu beklemekte olan ve önceden tanıdığı misafirleri görünce, süratı rengten renge girmektedir. TKDP yetkilileri durumu Osman'a açıkladıktan sonra, Osman Qazî, Said'in kesinlikle kendilerine uğramadığını söyler. Bunun üzerine Tahkikat Komüsyonu sorumlusu Dr. Şıvan'ı görmek istediğini söyler. Dr. Şıvan Zaxo'ya çağırılır. Şıvan burada Said'in izini sürdürmekte olan eski bir arkadaşıyla karşılaşır ve kesinlikle Said Elçi'den haberdar olmadığını söyler. O gece, Dr. Şıvan ve Said'in akibetini öğrenmek üzere gelen kişi birlikte aynı odada kalırlar. Şıvan'ın bu eski arkadaşı durumdan şüphelenir ve kendi deyimiyle, tabancasının ağzına mermiyi sürerek, sabaha kadar uykulu numarası yapar ama asla uyumaz. Çünkü bu gelişmeden sonra artık Şıvan'a şüphe ile yaklaşmaktadır. Tahkikat komüsyonu raporu hazırlayarak Sürye'de buluna arkadaşları Derwêşê Sado'ya da gönderirler. Bu rapordan sonra Derwêş'in kafası daha da karışır ve endişeleri derinleşir. Bundan sonra Güney Kürdistan'a geçen Derwê va Şakir bu gelişmeler hakkında farklı düşünmektedirler. Şakir, Şıvan'ın yanına giderek tahkikatı onun da desteğiyle sürdürme taraftarıdır. Derwêş ise, Şakir'den farklı düşünmektedir; Şıvan'a asla güvenilemeyeceğini söyleyerek durumu açıklamak üzere Gılala'ya, Serok Mistefa Barzani'nin yanına gider. Bundan sonra olay adım adım çözülerek, Kuzey Kurdistan'ın yakın siyasal tarihinin en trajedik olayı tüm çıplaklığıyla ortaya çıkar.

Bu trajik olaydan sonra, Dr.

Şivan'ın arkadaşları hiç vakit kaybetmeden bir resmi politika oluşturdular ve her iki Said'in de Barzani'ler tarafından katledildiğini kitlelere yaymaya başladılar. Bu resmi politikalarını inandırıcı kılabilmek için Israil-ABD-Türkiye denklemine komplo teorileri geliştirmeye başladılar. Onların resmi görüşlerine göre Barzani-ABD ve Türkiye'nin dayatmalarına boyun eğerek her iki Said'i çeşitli vesilelerle ortadan kaldırmıştır. Bu resmi görüş, Kurdistan'da cepheleşmeye ve büyük tahribatlara yol açtı. O günün ideolojik perspektifi ile vicdani bir muhasebe yapıp objektif-gerçekçi bir değerlendirme yapmaları çok zordu. Çünkü her şey merkeze alınan ideolojik prensiplerle açıklanıyordu. 1990'da SSCB'de Perestroyka ve Glasnost hareketleri sonucu SSCB'nin dağılmasından sonra 1991'de Medya Güneşi adlı dergide Partiya Pêşeng ê Karkerên Kurdistan (Kurdistan Öncü İşçi Partisi)'nin genel sekreteri Serhad Dicle ismiyle 23 sayfalık Perestroyka ve Glasnost değerlendirilmesi yapıldı. Bu değerlendirmenin son sayfasında Serhad Dicle, "Bu geldiğimiz noktada artık Dr. Şivan'ın Said Elçi'yi öldürmediğini iddia edemeyiz ama keşke kısasa kısas olmasaydı." Serhad Dicle'yi ve Genel Sekreteri olduğu PPKK'yi bir anlamda Şivan'ın siyasi mirasçısı olarak değerlendirdiğimizde 20 yıl sonra da olsa böyle bir çizgiye gelmesi anlamlıydı. Çünkü 20 yıldır süren resmi politika en önemli ağızdan dumure ediliyordu.

War dergisi son yıllarda bu olayı araştıran bir dosya önüne koydu. Said

Elçi ve Dr. Şivan olayını yakından bilen arkadaşlarına ulaşarak bu trajedik olayla ilgili olarak Kürt kamuoyunu aydınlatmak için çağrıda bulundu. Said Elçi'nin yakın arkadaşlarından Derwêşê Sado, Şerafettin Elçi ve Şakir Epözdemir çağrıya olumlu cevap vererek bildiklerini *War* dergisine yazdılar. Böylece tarihsel bir sorumluluk ve görevi yerine getirerek, bu olayın aydınlanması için önemli derecede ışık tuttular. Dr. Şivan'ın yakın arkadaşları ve olayın içyüzünü yakından bilen Soro (Nazmi Balkaş), Faki Hüseyin Sağnıç ve Ömer Çetin *War* dergisinin bu çağrısına "önce Said Elçi'nin arkadaşları cevap versin, ondan sonra biz de yazacağız" dediler. Said Elçi'nin arkadaşlarının yazmalarına rağmen, Şivan grubundan hiçbirinden olayla ilgili açıklama mahiyetinde bir cevap gelmedi. Bir süre sonra Soro ve Hüseyin Sağnıç bu dünyaya veda edip hakkın rahmetine kavuştular. Bu sırları da kendileriyle götürdüler. Med TV.'deki bir programda Faki Hüseyin Sağnıç'ı dinlerken doğrusu ben de şaşırmıştım. Faki Hüseyin, o dönemi anlatırken kendisini ve Doktor Şivan'ı ilerici, Said Elçi ve arkadaşlarını gerici olarak nitelendiriyordu. Oysa bütün gelişmelerde Faki Hüseyin, Said Elçi'nin yanında duruyordu. Said elçi ile Dr. Şivan'ın ilişkileri de Faki Hüseyin üzerinden yapılıyor. Yukarıda bir bölümde anlattığım gibi, güneye Doktor Şivan'a yapılan ilk ziyareti de Faki ile Said beraber yapmışlardı. Faki Hüseyin'in Med TV.'deki konuşmasında kendisini Şivan'ın arkadaşı olarak nitelemesi, aslında o

günün komplosunun bir parçasını ele veriyordu.(Faki Hüseyin Sağnıç, TKDP'nin 1968 Antalya Davası'nın tutuksuz yargılanan sanıklarından biriydi.) olayın en önemli tanığıdır.

Bu yazıda bugüne kadar hiçbir yerde değinilmeyen bir ayrıntıyı da aydınlatmak istiyorum. Jir kod isimli Kemal Kaçmaz, Musa Anter'in referansı ile Dr. Şivan'ın kampına gönderilir. Kampta arşiv bölümünde görevlendirilir. Aynı zamanda bu kişi Musa Anter'in yakın akrabasıdır. Olaydan sonra kamp dağılır, kamptakiler bir şekilde Türkiye'ye dönerler. Jir kod isimli Kemal Kaçmaz, Diyarbakır'daki sıkıyönetim mahkemesine gelir. O dönem Dr. Şivan'ın kampında bulunan ve Diyarbakır sıkıyönetim mahkemesince tutuklanan kadrolar üzerinde mahkeme nezdinde tek tek ifade verir. Böylece bunun oraya sızmış bir MIT ajanı olduğu ortaya çıkar. Her nedense Şivan'ın eski arkadaşları yazdıkları yazılarda CIA-MIT-MOSSAD ve Barzani eksenli o kadar komplo teorisi ve senaryo üretirken, Jir konusunda bir tek kelime yazmamaktadırlar. Doğrusu bu da düşündürücüdür. Son yıllarda Jir, Med TV'deki bir programa farklı bir isimle katılmış olup, o dönem Jir ile beraber Şivan'ın kampında bulunan kişiler tarafından teşhis edilmiştir. Jir'in Avrupa'daki PKK kurumları içinde önemli bir mevkide olduğu Kürt siyasi gözlemcileri tarafından iddia edilmektedir.

Said Elçi-Dr. Şivan Olayının Kurdistan Yurtsever Demokratik Hareketi Üzerindeki Olumsuz Etkileri Ve Çıkarılması Gereken Dersler

Bugün geldiğimiz noktadan dönüp geriye baktığımızda Dr. Şivan ve Said Elçi olayını değerlendirsek; olayın asıl sebebi Dr. Şivan'ın oğün sahip olduğu ideolojik, politik ve kültürel motivasyonudur. 20. yüzyılın başından itibaren örgütlülük geleneğini Kürt Teavün ve Teraki, Kürdistan Teali Cemiyeti, Kurdistan Istiklal Komitesi (Azadi) ve Xoybûn gibi örgütlere dayanarak sürdüren Kurdistan yurtsever hareketi, bu süreçlerde Ittihat-Terakki ve Kemalist gelenekten etkilendiği gibi Leninist-Stalinist ideolojiye de mesafeli durmaktaydılar. 1938 kırılma noktasından sonra ve 1960'lardan itibaren ortaya çıkan yeni Kürt jenerasyonu(solcu jenerasyon) bir taraftan Türk sömürgeci eğitim sistemi içinde Ittihat-Terakkici ve Kemalist kültürle motive edildi. Diğer taraftan da Türk üniversitelerinde kemalist hocalardan Leninist-Stalinist -Maoist düşünceleri öğrendiler. Bu donanımla Kurdistan'da örgütsel faaliyet içerisine girdiler.

Böylece Kuzey Kurdistan'daki Kürt ulusal hareketi, 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren sol perspektifin etkisi altına girdi. Bu döneme kadar Kürt ulusal hareketinde egemen olan çizgi, geleneksel-ulusalcı çizgiydi. Sol düşüncenin etkinliğinin artmasıyla birlikte, Kürt ulusal hareketinde komplocu siyasal perspektiv nifus etmeye

başladı. Said Elçi olayı da bu perspektiften değerlendirildiğinde, 20. yüzyılın başından bu yana Kürt hareketi içerisinde yaşanan bir ilkti. Daha önceki döneme yani gelenekselci-ulusalci çizginin egemen olduğu döneme bakıldığında bu tür olaylara rastlanmaz. Said Elçi olayıyla Kürt hareketine sirayet eden bu bakış, ilerki yıllarda diğer bazı kürt gruplarına da sirayet etti ve bir siyasal yöntem olarak kabul gördü.

Bu bakış açısı çerçevesinde çıkartılan fetva sonucu, Dengê Kawa lideri Ferid Uzun da 22 Kasım 1978'de bir komplo sonucu öldürüldü. O günden beri bu olayla ilgili oluşturulan bütün senaryolar anlatıla dursun, yıllar sonra bu suikastın PKK lideri Apo'nun talimatıyla yapıldığı ortaya çıktı. Bir sefer bu yaklaşım bir siyasal yöntem olarak kabul gördükten sonra, belli bir grubun kullandığı bir yöntem olmakla sınırlı kalmadı, farklı zeminlerde seyreden diğer kürt gruplarının da kullandığı bir yöntem oldu ve bu perspektifte başka suikastlar da gerçekleşti.

Sonuç olarak, Kuzey Kurdistan'da 1 Haziran 1971'de, Dr. Şivan ve Said Elçi olayıyla yerleşmeye başlayan bu bakış, PKK ve KUK tarafından da benimsenen bir yöntem dönüştü. Özellikle PKK, bu yöntemi hem kendi içindeki muhaliflere ve hem de diğer Kürt yurtseverlerine karşı acımasız bir şekilde uygulayarak büyük tahribatlara yol açtı ve ne yazık ki halen bu tutumunu sürdürmekte de ısrarlıdır.

Said Elçi'nin öldürülmesi olayı, aynı zamanda geleneksel yurtsever Kürt hareketinin de duraklama dönem-

ine girmesine neden oldu. Bundan sonra toparlanma girişimleri olduysa da, Faik Bucak ve Said Elçi'nin bıraktığı boşluk doldurulamadı.

Güney'de Barzani önderliğinde gelişen Kürt ulusal hareketinin, 1975'te ABD ve İran'nın ihaneti sonucu darbe alıp yenilgiye uğraması, Barzani-Said Elçi çizgisindeki yurtsever Kürt hareketini büyük bir sek-teye uğrattı adeta günah keçisi durumuna getirildi.

Elçi'den sonra TKDP, yaptığı iki kongreyle toparlanmaya çalıştıysa da gerekli başarıyı sağlayamadı. 1975'te yapılan Kongre'de bir nebze de olsa insiyatifi ele geçiren solcu kadrolar, 1977'de yapılan Kongre'de partiyi tamamen ele geçirip Kürdistan Ulusal Kurtuluşçular(KUK) ismini aldılar. Onlara göre KDP ismi artık gericiliği, ilkel milliyetçiliği çağırıyordu. Barzani- Said Elçi çizgisindeki kadrolar ise TKDP'yi devam ettirmekte karar kıldılar.

1990'larda Prestorika-Glasnost hareketleri sonucu dağılan sovyet bürokratik diktatörlüğü, bölgede ve dünyada yeni bir sürecin başlangıcına neden oldu. Sovyetlerin dağılmasıyla Doğu Avrupada, Ortaasyada ve Kafkasyada yeni devletler ortaya çıktı. Aynı dönemde Irak'ın Kuveyti işgal etmesiyle başlayan I. Körfez Savaşı sonucunda ortaya çıkan boşluğu değerlendirmesini başaran Güney Kurdistan hareketi, IKDP ve YNK önderliğinde federatif bir Kürt devleti yapılanmasını sağlayarak sürece dahil oldular. SSCB'nin dağılması ve Barzani çizgisi önderliğinde Güney Kürdsitanda bir

federal devlet yapısının ortaya çıkması, bütün kürt politik hareketini derinden etkiledi. En önemli etkilerinden biri, yarım asıra yakındır kabe olarak bilinen Leninst- Stalinist ideolojilerin birden yıkılmasına neden oldu. Diğer önemli etkisi ise, çok değil daha onbeş yıl önce gericiliği ve ilkel milliyetçiliği çağrıştırdığı gerekçesiyle solcu jenerasyon tarafından reddedilen Barzanî-Said Elçi çizgisi, tüm kürtlere yeniden umut olamaya başladı.

Yukarıda Prestorika-Glasnost hareketleri sonucu ideolojik mabetlerin yıkıldığını ve bunun da Kürt siyasi hareketini olumlu yönde etkilediğini söylemiştik. Ne varki Kürt hareketi kendi Prestorika ve Glasnost'unu yeterince geliştiremedi. Bu konuda başarılı bir sınav veremediler.

Kuzey Kurdistan'da şu andaki siyasi istikrarsızlık ve bölünmüşlüğü altında yatan temel nedenlerden biri de, 1960-70'li yıllarda gelişen solcu Kürt jenerasyonunun sahip olduğu reaksiyon kültürüdür. Bu anlamda türk solu ile müthiş bir benzeşme vardır. Bunun için yapılması gereken şey, hızla bu reaksiyon kültüründen arınarak aksiyon haline gelemek, demokratik ve Kürdistanî bir zeminde kendini yeniden üreterek hayata geçirmektir.

23 Temmuz 08/Amed

Dr. Qasimlo:

Serokekî Demokrasîya Civakî û Hevalê Dubçek ê Çekî

Îbrahîm GUÇLU
(ibrahimguclu21@gmail.com)

Dr. Ebdulrehman Qasimlo piştî îdamkirina Qazî Mihemed, serokekî bi navûdeng ê Partiya Demokrat a Kurdistana Îranê (PDK-Îran) ye. Di sala 1979an de dema ku li Îranê desthilatdariya siyasî bi rêya "şoreşê" hate guhertin, desthilatdariya Şahê diktator û hevalbendê Emerîkayê (DYAyê) jî hat hilweşandin, di şûna wê de Komara Îslamî, desthilatdariya Îslamî û teokrat hat avakirin. Wê demê navê Dr. Qasimlo wek serokekî PDKa Îranê derkete pêş û li hemû Kurdistanê wek serokekî Kurdistanê hat pejirandin. Lewra di rûxandin û hilweşandina rejîma Şahî de tevger û muxalefeta Kurdistanê û di nav muxalefeta Kurdistanê de Dr. Qasimlo jî, ji bona ku li welatên Awrupayê xwediyê rolekî bû û li Awrupayê bi Xumeynî û bi hevalên wî re xwediyê peywendiyeka

Dr. Qasimlo

nêzik bû. Ji bona vê jî dema ku rejîma Şah hat rûxandin PDK-Îranê,

Komeleya Zehmetkêşan û Şêx Îzeddîn Huseynî û tevayî muxalefeta Kurdistanê bûn desthilatdar û bi xwe îdareya Kurdistanê birêve birin.

Di Tebaxa 1979an de dema ku dewleta Farisan li hemberî kurdan û Kurdistanê şer îlan kirin, ew peymanan ku di navbeyna kurdan û Xumeynî de hebû, ji aliyê Xumeynî û hevalên wî ve ji holê hate rakirin, li Kurdistanê serok û rêxistinên Kurdistanê mecbur bûn ku gelê xwe û Kurdistanê bipa- rêzin. Dr. Qasimlo, li Rojhilata Navîn, li Awrupayê û li dinyayê wek serokekî kurd û Kurdistanê derket pêş. Ev rewş û pozîsyona wî, ji ber xebata wî ya zan-yarî û pozîsyona bihurî dihat.

Dema ku di Îlona sala 1979an de şerê pêşmergeatî yê azadî û rizgariya Kurdistanê dest pê kir, her zarokekî kurd jî navê Dr. Qasimlo bihîst û jê re rêz girt.

Kurtejiyana Wî

Gelek serkanî û bi taybetî jî serka-nîyên PDKa Îranê diyar dikin ku Dr. Ebdulrehman Qasimlo di 22. 12. 1930-an de li bajarê Urmiyeyê hatiye dinyayê. Malbata wî dewlemend û xudanmilk bû. Ew lawê Mihemed Axayê Wisuq bû. Wî li Urmiyeyê dest bi xwendina xwe ya destpêkî û navînî kir û pişt re jî li Tehranê dewam kir û li wê bi dawî anî.

Dema ku ew hîn di 11-12 saliya xwe de bûye, ji kurdîti re eleqe nîşan dide. Lewra di wan salan de li Kurdistanê, li Rojhilata Navîn, li Îranê, li dinyayê bûyerên gelek girîng ku çehreya dinyayê û herêma bigu- herin

hatibûn rojevê. Li bakûrê Kurdistanê; li Dêrsîmê serhildana neteweya kurd, wekî berdewama serhildana Agrîyê di sala 1938an de dest pê dike. Li Başûrê Kurdistanê Teverga Berzaniyan dewam dike. Li Rojhelatê Kurdistanê, di sala 1921an de di bin serokatiya Simko Axa de serhildan dest pê dike û gelek herêmên Kurdistanê azad dibin. Hezar mixabin Simko Axa dîl dikeve û li Şînoyê tê daleqandin. Piştî vê bûyera mezin û serhildana neteweyî ya Kurdistanê, li Rojhelata Kurdistanê zilm û zordariyeke mezin, heta sala 1940an didomîne.

Wê demê Senandaj û Mehabad navenda tevgera siyasî ya Kurdistanê bû. Di sala 1942an de Komeleya Jiyaneweya Kurd ava dibe. Ji ber van bûyeran, baş tê fahmkirin ku çima Dr. Qasimlo di 11-12 salî ya xwe de ji siyaseta û kurdîti re eleqe nîşan daye.

Di pêvajoya Şerê Cihanî yê Duyemîn de, di sala 1941an de Îngiltere û DYAyê başûrê Îranê, Yekîtiya Sovyetê jî bakûrê wê dagir kiribûn. Ji bona ku Komeleyê wek rêxistin nedikarî hewcedariya netewe- ya kurd li Rojhelatê Kurdistanê pêk bîne, di 25ê Tîrmeha sala 1945an de, bi destê Qazî Mihemed û 60 hevalên wî PDKa Îranê hate damezirandin.

Dr. Qasimlo rewşa xwe ya wan salan di pirtûka xwe ya "**Çil Salan Xebat di Rêya Peyama Azadiyê de**" dike. Di heman demê de ew behsa vexwendina şanda kurd ji bo Yekîtiya Sovyetê jî dike ku çûbûn Bakûyê.

Dibêje ku: "Herçend ku wî çaxî ez yanzdeh salî bûm jî, lê di nav zarokên wê demî de ji herkesî zêdetir siyasetê

bala min dikişand. Bavê min yek ji endamên wê şandê bû.

"Gelek baş tê bîra min, dema ku bavê min ji Bakûyê vegeriya, çend tayê qende û teypureke ciwan ji digel xwe anîbûn. Wisa xuya bû ku Sovyetiyên qend û tifeng û tiştên dinê wekî diyarî dabûne tevayê endamên vê şandê. Wî demî bi taybetî qend gelekî bi nîrx bû, çinku wî demî qend di Îranê de kêr û giran bû. Dema min ev yeka dît ez pir heyirî mam, çinku di mala me de birayên min û kurmamên min ku ji min mezintir bûn, basa vê yekê dikirin ku bavê min bi çend kesên din re çûne Bakûyê da ku basa maf û azadiya kurdan bikin, lewma min ji rast û rewan ji bavê xwe pirsî: Erê bavo mafê kurdan çi jê hat?"

Dr. Qasimlo dema ku bû 15 salî, di sala 1945an de li Urmiyeyê bi avakirina "Yekîtiya Ciwanên Demokrat ên Kurdistanê" dest bi siyaseta xwe ya aktîf dike. Dema ku Komara Kurdistanê ya Mehabadê ava dibe, ew berpirsiyarekî tevger û rêxistina ciwanan e. Ji bona vê jî damezirandina Komara Kurdistanê ji nêzik de dişopîne, hîs dike, di nav beşên Komara Kurdistanê yê ciwanan de cî digre. Dema ku avabûna Komarê tête îlankirin, ew jî ji bona xwendinê diçe Tehranê. Piştî ku li Tehranê xwendina xwe xelas dike, ji bo dewamkirina xwendinê, diçe Parîsê.

Piştî ku Komara Kurdistanê ya Mehabadê bi hevkarîya hêzên rojava û xiyaneta Yekîtiyê Sovyetê têkçû, ew û gelek hevalên xwe bi rengekî nihênî û berfireh dîsa dest bi xebata siyasî dikin. Pişt re ew dibe endamê PDK a Îranê.

Dr. Qasimlo: Serokekî Demokrasîya Civakî û

Dr. Qasimlo û hevalên wî di kar û xebatên xwe yên siyasî û rêxistinî de, ji Mîna Qazî ku wek dayika kurdan tê binavkirin, gelek alîkarî digrin.

Dr. Qasimlo li Parîs û Pragê

Dema ku Dr. Qasimlo digihîje Fransayê/Parîsê di navbeyna xwendevanên zanîngeha Tehranê û Rejîma Şahî de şer pêk tê û li zanîngehê gelek xwendevanên tîn kuştin. Pişt re muxalefet û serhildana civakî li hemû Îranê dest pê dike. Dr. Qasimlo û hevalên wî, hemû xwendevanên Îranê yên li Fransayê tevgerêke protesto û rûşîkirinê organîze dikin, civîneke kutlewî û girseyî pêk diînin. Dr. Qasimlo di wê civînê de li dijî rejîma Şahê Îranê axevtineke gelek dûrûdirêj dike. Di civînê de biryar tê girtin ku nameyeke rûşîkirin û protestokirinê amade bikin, vê nameyê jî Şah re bişînin. Ev çalakî û xebat dibe sedem ku rejîma kolonyalîst, faşîst, dîktator bi rêya balyozxaneyê xwe zorê li ser Dr. Qasimlo çêke û jiyana wî bixin xeteriyê.

Dema ku Dr. Qasimlo vê yekê tespît dike, her çiqas wek yekem bursiyerê Îranê yê "Yekîtiya Navneteweyî ya Xwendevanan" be jî, dev ji Parîsê ber dide diçe Prag a payîtexta Çekoslovakîyê dibe rûniştvan.

Dr. Qasimlo beriya ku biçe Pragê, ew û çend xwendevanên kurd, "Civata Xwendevanên Kurd li Awrupayê" ava dikin.

Dr. Qasimlo dema ku li Pragê dest bi xwendina xwe dike, di heman demê de dibe endamê "Yekîtiya Xwende-

vanên Navneteweyî" û di nav yekî-tiya navneteweyî de xebata xwe ya demokratîk, kurdayetî, enternasyonalî dimeşîne.

Dr. Qasimlo di sala 1951an de li Pragê di kongreya 2emîn a "Yekîtiya Xwendavanên Navneteweyî" de dibe nûnerê xwendevanên Îranî di nav rêxistina navneteweyî de. Ew wek nûnerê xwendavanên Îranê li gelek civîn, konferansên Federasyona Ciwanên Navneteweyî de beşdar dibe, bîrûrayên xwe tîne ser zimên.

Ew nûnertiya Dr. Qasimlo di salên 1979an de jî bû sedema minaqeseyê ku PDKa Îranê seksiyona TUDEHê ye, yan na? Gorî îdiaya TUDEHê û komunîstên Farişî, PDK a Îranê, piştî hilweşandina Komara Kurdistanê û daleqandina serokên Komarê, ber bi seksiyonbûna Partiya Komunîst a Îranê (TUDEHê) diçe, pişt re bi hewildana Partiya Komunîst a Sovyetê ev yeka pêk tê. Yekîtiya Sovyetê, ew hewildana xwe ya beriya ku partî ava bibe û Komara Kurdistanê ava bibe, dixwest ku Kurdistan bibe beşek ji Azerbeycana Îranê. Xuyaye ku dixwaze vê fikra xwe di merheleke din de û bi awayekî din pêk bîne.

Vegera Wî ya Îranê

Dema ku di sala 1952an de Hikumeta Dr. Musadiq desthilatdar dibe, Dr. Qasimlo jî Zanîngeha Pragê diqedîne û lîsansa zanistîya civakî û siyasî werdigre û vedigere Îranê. Li Tehranê bi cî dibe. Wê demê di navbeyna PDKa Îranê û TUDEHê de yekîtiyek heye. Dr. Qasimlo piştî şaş

mehan vedigere Mehabadê û beşdarî xebata PDKa Îranê dibe.

Piştî ku li hemberî hikumeta Dr. Musadiq darbeya leşkerî pêk tê, Dr. Qasimlo mecbur dibe ku xwe veşêre û jiyana xwe ya siyasî û rêxistinî bi tevayî nihênî bimeşîne. Wê demê li Kurdistanê û li Tehranê bi aktîfî beşdarî xebata PDKa Îranêdibe. Dîsa wê demê Dr. Qasimlo berpirsiyariya rojnameya *Kurdistanê*, ku Organa komîteya navendî ya partiyê bû dike. Di van şertan de di bin serokatîya wî de li seranserê Kurdistan û Îranê de Komîteya Karûxebatên Partiyê ava dibe.

Vegera wî ya Iraqê

Dr. Qasimlo piştî pênc salan, di sala 1957an de dîsa vedigere Çekoslovakayê. Di sala 1958an de dema ku li Iraqê guhertina desthilatdarî dibe û Tevgera Kurdistanê ji nû ve radibe ser piya û xurt dibe; PDKa Iraqê legal dibe û Mela Mistefa Berzanî û hevalên wî ji Yekîtiya Sovyetê vedigerin Iraqê, Dr. Qasimlo û çend hevalên wî jî vedigerin Iraqê, dixwazin ku li rojhelata Kurdistanê û li Îranê rêxistina tevgerê bikin û ji nû ve bivejînin. Lê xuya ye ku terefên kurd jî tê de, çend teref jî

karên wî û hevalên wî kêfxweş nebûn. Dewleta Îraqê biryar da ku ew ji Îraqê derkeve.

Cardin Vegera Wî ya ji bo Pragê

Dr. Qasimlo mecbur dibe ku vegere Pragê. Ew, di sala 1962an de li Zanîngeha Pragê doktoraya zanîstiya aborî digre û heta sala 1969an li Zanîngeha Pragê dersa aboriya sermayedari, aboriya sosyalistî dide. Di van şertan de Dr. Qasimlo çend pirtûkan jî dinivîsîne. Pirtûka wî ya bi navûdeng, "*Kurdistan û Kurd*" e. Beşekî vê pirtûkê, li Tirkîyeyê jî hatiye çapkirin.

Orjînalê vê pirtûka Dr. Qasimlo bi zimanê çekî hatiye nivîsandin, pişt re jî bi zimanên kurdî, îngilîzî, silowakî, lêhistanî, erebî; hinek beşên wê jî bi farsî hatin çap kirin. Qasimlo qîma xwe bi tenê xebatên akademîk neanî, ew entelektûel û zimanzanekî gelek baş bû. Wî zimanê kurdî, farsî, tirkî, erebî, fransî, çekî, rusî baş dizanî. Li ser zimanên din jî, wekî elmanî û zimanên silawî heta merheleyekê zanariya wî hebû.

Dr. Qasimlo û Xêza Yekîtiya Sovyetê

Dr. Qasimlo demokratekî civakî bû. Di destpêkê de nêzîkê rêjim û îdeolojiya Yekîtiya Sovyetê bû. Lê dema ku Yekîtiya Sovyetê di sala 1968an de vekirî êrişî Çekoslovakiyayê kir û Çekoslovakiya dagîr kir, li Çekoslovakiyayê di bin serokatiya Dubçekî de tevgera li dijî dagirkeriyê, Tevgera

Dr. Qasimlo: Serokekî Demokrasîya Civakî û

Biharê hat damezirandin, Dr. Qasimlo jî bû heval û dostê Dubçekî û bû muxalîfê Yekîtiya Sovyetê.

Dr. Qasimlo û Avabûna Otonomîyê li Başûrê Kurdistanê

Li gorî lênêrîna kurdperwerên rojhelata Kurdistanê, di sala 1970yî de dema ku hikumeta merkezî û desthilatdariya kolonyalist ya Îraqê bi kurdan re peyman çekir û Deklerasyona 11ê Adara 1970yî hate pejirandin, biryar hat dayin ku Îraq ji du neteweyan pêk tete. Wê demê li rojhelata Kurdistanê jî, ji bona xebata rêxistinî ya kurdperwerî derfetên nû derketin holê. Dr. Qasimlo û çend hevalên xwe ji bona ku PDKa Îranê rakin ser piya û tevgera neteweyî li rojhelata Kurdistanê zindî bikin, ji Awrupayê vegeyriyan.

Dr. Qasimlo di konferansa 3emîn a partiyê de (sala 1971ê) bû endamê Komîteya Navendî û piştî wê jî bû sekreterê giştî yê partiyê. Piştî wan salan jî, di hemû kongreyên partiyê de, heta şehîdketina xwe wek sekreterê giştî hat hîlbijartin. Wî heta mirina xwe, 18 salan ji partiyê re serokatî kir. Di rêxistina partiyê û pêşkevtina Tevgera Kurdistanê de rolekî mezin lehîst, bi dinyayê û bi taybetî jî bi welatên Awrupayê re pêwendiyekê xurt pêk anî. Di şertên gelek zehmet yê Îranê de xebata xwe domand.

Dr. Qasimlo û Mamostayîya Wî ya li Parîsê

Dr. Qasimlo, ji sala 1976an heta sala 1978an di beşa ziman û bajar-

vaniya kurdan de, li Parîsê di zanîngeha Sorbonê de mamoste bû. Wî heman demî di gelek rojname û kovarên Awrupayê de, di derheqê pîrsa kurd û Kurdistanê, jiyana siyasî, dîrokî, civakî ya kurdan de nivîsand; pîrsa kurd û Kurdistanê bi reya giştî ya Awrupayê da nasandin.

Dr. Qasimlo li Awrupayê wek pis-porekî mesela kurd û Kurdistanê, wek serkaniyeke pîrsa kurd û Kurdistanê dihate naskirin.

Dr. Qasimlo, di sala 1979an de dema ku li Îranê desthilatdarî hat guhertin, Mihemed Riza Şah Pehlewî ji Îranê reviya, ew jî vegeriya rojhelata Kurdistanê. Li Kurdistanê bi aşkerayî xebata partîtiyê kir. Li rojhelatê Kurdistanê xebata xwe ya rêxistinî û siyasî bi berfirehî meşand. Tê zanîn ku piştî serhildana gelên Îranê li hemberî dîktatoriya Şah, Kurdistan jî azad bû û li Kurdistanê desthilatdarî kete destê partî û rêxistinên Kurdistanî.

Piştî ku desthilatdariya Şah hat rûxandin û desthilatdariya nû kete destê hêza Îslamî, gelên Îranê li bende bûn ku desthilatdariya Xumeynî ku ew jî, ji Parîsê vegeriya bû û bi Qasimlo ve xwediyê pêwendiyê xurt bû, dê li Îranê reforma sîyasî û civakî pêk bîne û demokrasîyê ava bike. Li Kurdistanê jî Hûkmê Zatî (Otonomîyê) qebûl bike. Li gor vê rewşa nû, dê neteweya kurd, faris, belucî, azerî, ereb Îranê hevmişterek bi rê ve bibin. Hezar mixabin wusa nebû. Xumeynî û hevalên wî li cîyê dîktatoriya Şah, dîktatoriya xwe ya îslamî ava kirin. Nexwestin ku li Îranê guhartineke demokratîk bikin, mafên gelan û mafê gelê kurd nas bikin.

Lê Kurdistan defacto azad bûbû. Kurdistan di bin desthilatdariya Komeleyê û PDKa Îranê de bû, gelê kurd piştî serhildana Simkoyê Şîkakî (1920-1930), avabûna Komara Kurdistanê ya Mehabadê (1946), careke din tahma azadiyê girtibû. Kurdan, nedixwestin ku dev ji azadiya xwe û ji desthilatdariya xwe berdin.

PDK a Îranê, Komeleyê, Şêx Îzzeddîn Huseynî, ji bona ku li Îranê demokrasî û li Kurdistanê otonomî ava bibe, bi desthilatdariya merkezî ya Xumeynî re gelek caran danûstandin kirin, ji bona çareserkirina pîrsgirêkan hewildaneke gelek bi hêz nîşan dan, hezar mixabin ev hewildanan encam neda. Desthilatdariya merkezî ya Xumeynî statuya heyî ya ku gelek bi xwezayî ava bibû, xwestin ku ji holê rakin û li Kurdistanê jî desthilatdarî û hegemonyaya xwe ava bikin. Ji bona vê, dewletê biryar da ku bi hemû hêzên xwe ve êrişê Kurdistanê, serokatî û hêzên Kurdistanî bike.

Xumeynî ku xwe wek rêberê cîhana îslamê dida nasandin, di 19ê Tebaxa 1979an de li dijî Kurdistanê şer û cîhad îlan kir. Piştî cîhada Xumeynî kurd wek kafir û dijberên şoreş û dinê îslamê hatin nîşandan. Hêzên şoreşa îslamî ya Xumeynî, êrişên xwe wek çaxa Moxolan ku li ser gelên Rojhelata Navîn pêk hatibû, li dijî kurdan û şoreşa gelê Kurdistanê jî dest pê kirin. Zulm û zordariyeke gelek xerab, nemirovane û xeyrî Îslamî dest pê kir. Her roj bi dehan kurd hatin kuştin û hatin daleqandin. Hemû hepisxaneyên Îranê bûn mala welatparêz û şoreşgerên Kurdistanê. Hemû Kurdistan bû zîdaneke mezin.

Piştî ku Komara Îslamî bi hemû hêzên xwe û bi hemû awayên nemi-rovane dest bi êrîşan û şerî kir, PDKa Îranê, Komeleyê, Şêx Îzzeddîn Huseynî biryar dan ku gelê kurd û Kurdistanê biparêzin. Di encama vê biryara hevpar de li hemû dever û herêmên Kurdistanê şerê pêşmergatî dest pê kir. Di demeke kurt de li hemberî hêzên Şoreşa Îslamî serkeftî bûn û gelek herêmên Kurdistanê hatin azad kirin û li wan herêman desthilatdariya kurd hate avakirin. Şerê gelê rojhelata Kurdistanê, di demeke kurt de li dinyayê jî deng da û giraniyeke sîyasî çêkir.

Du sedemên bingeîn hebûn ku şerê kurdên rojhelata Kurdistanê anî rojeva navneteweyî. Sedemek, şexsîyeta Dr. Qasimlo ya navneteweyî bû. Sedemê duyem jî, qerekerî rejîma Xumeynî ya îslamî bû ku li dijî Awrupayê, DYAyê û Yekîtiya Sovyetê bû.

Rastî û Şaşîyeke Esasî yê Dr. Qasimlo: Îlan Nekirina Dewletê

Dr. Qasimlo piştî danûstandinan dît ku Komara Îslamî dê mafê gelê Kurdistanê qebûl nake, dê li Îranê demokrasî û li Kurdistanê jî otonomîyê ava nake û dê dest bi êrîşên leşkerî bike. Ji ber vê pêşbînîyê, ew nekete nav şaşîya desthilatdariya Komara Kurdistanê ya Mehabadê, haziriya xwe kir ku li hemberî rejîma Xumeynî şer bike, gelê kurd û Kurdistanê biparêze. Di vê helwesta wî de YNK jî bû alîkar. Dema ku hêzên dewleta Îranê biryar da ku li hemberî gelê Kurdistanê û hêzên

welatparêz şer bike, Dr. Qasimlo refleksa serokbûna netewe- yekî bind-est nîşan da, teslimê rejîma Xumeynî nebû û biryar da ku li hemberî Komara Îslamî şer bike. Ji ber vê helwest û refleksa wî ya neteweyî, Komela û hêzên kurdperwer ên din jî wî re bûn alîkar.

Lê hezar mixabin, piştî ev refleksa wî ya serokbûnê, li gorî baweriya min jî wî helwesteka serokatîyeke din dihat xwestin. Piştî ku di navbeyna Komara Îslamî û gelê Kurdistanê de şer dest pê kir, di demeke kurt de gelek herêmên Kurdistanê dîsa azad bûn û desthilatdariya kurdan ava bû: Hêzên kurdperwer, bi vê yekê nîşan dan ku ew hêzên xurt in, ew li hemberî Komara Îslamî alternatîfa desthilatdariya neteweyî ya Kurdistanê ne û dîsa dîyar kirin ku dikarin li Kurdistanê desthilatdar bin, gelê Kurdistanê bi rê ve bibin. Ev performansa hêz û rêxistinên Kurdistanê ji bo dinyayê gelek girîng bû. Dinya di encama vê performansê de, li hêviya helwestek û biryareke din ya girîng bûn. Ev helwest û biryara jî, îlankirina dewleta Kurdistanê bû.

Ji bona vê du sedemên girîng hebûn. Sedemê yekem, taybetiya rejîma Komara Îslamî û Xumeynî bû. Komara Îslamî dixwest ku hemû cîhana îslamî bixe bin bandor û desthilatdariya xwe, împaratoriyeke îslamî ava bike. Bi vê împaratoriya îslamî jî, li dijî rojavayê Awrupayê, Amerîkayê û Yekîtiya Sovyetê şer bike. Lewra rejîma Xumeynî ji derveyî xwe dijminê her dewlet û her kesekî bû. Di navbeyna Îran û Îraqê de jî şer hebû. Komara Îslamî, li dinyaya demokratîk jî û li dinyaya sosyalîst jî xwediyê meş-

ruyetek nebû. Sedema duyem jî, navneteweyîbûna Dr. Qasimlo bû; ji vê girîngtir jî, Dr. Qasimlo wek serok jî dostekî Awrupayê bû û serokekî awrupayî bû.

Hezar mixabin Dr. Qasimlo di vê pirsê de taybetiyeke serokatîyê nîşan neda. Ev jî bû sedem ku di nav pêvajoyê de gelê Kurdistanê û ew bi xwe jî wenda bike, Komara Îslamî qezenç bike.

Eger Dr. Qasimlo dewletbûna Kurdistanê îlan bikira, li dinyayê nasandina vê dewletê hêsan dibû.

Ez dikarim bibêjim ku dinyayê ji derfetek wenda kir. Wê demê pirsê Komara Îslamî çareserkirin hêsantr bû û ew jî bi rêya Kurdistanê dibû. Lê dinyayê vê derfetê baş bi kar neanî. Ji bona vê, piştî 30 salan jî dinya hîn bi Îranê re mijûl dibe û Komara Îslamî xeteriya xwe li Rojhilata Navîn û li dinyayê didomîne.

Dr. Qasimlo: Çar Bûyerên Dîrokî yên Nexweş û Tehl

Ez baş dizanim ku ev dema dawîyê di jiyana wî de çar bûyeran ew gelek êşand.

Bûyera yekem: Di Kongreya 4emîn a PDKa Îranê de parçebûna partiyê û helwesta ew hevalên wî yên veqetî bûn. PDKa Îranê di sala 1982an de parçe bû. Kadro û berpirsiyarên partî yên bi navûdeng ji partiyê veqetiyan. Xwe bi navê Gruba Kongreya 4an dan nasîn. Ji vê grubê re Ganî Bilûryan û M. Emîn Saracî serokatî dikir. Ganî Bilûryan serokekî partiyê bi navûdeng bû, daîma li Kurdistanê mabû û 15

salan jî di hepsê de jiyana xwe bi serbilindî meşandibû. M. Emîn Saracî jî li Bulgarîstanê jiyana xwe domandibû. Gruba Kongreya 4an, nêzikî TUDEHê bû û TUDEH jî bi rejîma Xumeynî re di nav danûstandin û tifaqê de bû. Gruba Kongreya 4an piştî demekê bi rejimê re bû yek û êrişî PDKa Îranê kir. Vê bûyerê Dr. Qasimlo gelek êşand.

Bûyera duyemîn: Di sala 1982an de rejîma Îranê û Îraqê ji bona ku di navbeyna hêzên başûrê Kurdistanê û rojhelata Kurdistanê de nakokî û dijminatî pêk bînin, gorna Barzanî ji aliyê hêzên dewleta Îraqê û yan jî Îranê ve vebû. PDKa Îranê û serokê wî Dr. Qasimlo, vê bûyera bi xurtî telîn û protesto kirin. Lê ev telîn û protestoya PDKa Îranê û Dr. Qasimlo, PDKa Îraqê qane nekir. PDKa Îraqê, Pasdaran û Gruba Kongreya 4an bi hev re êrişê PDKa Îranê û Komeleyê kirin. Gelek herêmên azad yên Kurdistanê piştî vê êrişê ketin destê Komara Îslamî.

Vê bûyerê bi tevayî gelê kurd xemgîn kir û lê ez baş dizanim ku Dr. Qasimlo xemgîntir kir. Piştî vê bûyerê, carekê hevdîtina me çêbû. Ew acizî û nerehetiya wî bi her awayî diyar dibû.

Ev bûyera di dîroka Kurdistanê de bûyereke gelek nexweş bû û nedihat pejirandin. Me wek Ala Rizgarî biryar dabû ku bi PDKa Îraqê re hevdîtin bikin û eleqatê deynin, di çarçewa peymanekê de li hevûdu bikin. Hezar mixabin piştî vê bûyera nexweş û tehl me dev ji vê pêwendiyê berda.

Bûyera sêyem: Dr. Qasimlo di xwest ku bi hemû hêzên başûrê

Kurdistanê re xwediyê pêwendiyê be. Lê zêdetir bi PDKa Îraqê re xwediyê pêwendîyeke dîrokî bûn. Digel vê yekê, di sala 1968an de dema ku Komîteya Şoreşger a PDKa Îranê wek grubeke muxalefet li herêma Serdeştê dest bi şerê pêşmergatî kiribû, di navbeyna PDKa Îraqê û wan de bûyerên nexweş derbas bibûn. Komele jî li ser mîrasiya vê grubê ava bû. YNKê û Mam Celal jî bi Komeleyê re di nav pêwendîyeke stratejîk de bû. Dr. Qasimlo di wê nerîn û baweriyê de bû ku Komele bi destê YNKê û Mam Celal avabûye. Dr. Qasimlo ev yeka wek midaxeleyekê dinirxand û şirove dikir. Vê yekê ew gelek diêşand.

Bûyera çarem: Herêma Qesima Reş di nav sînora û axa rojhelatê Kurdistanê de ye. Ev herêma, herêma-ke gumrugê bû. Ev herêm jî aliyê YNKê ve dihat bikaranîn. Piştî ku li rojhelatê Kurdistanê şerê pêşmergatî dest pê kir û hêzên rojhelatê Kurdistanê û bi taybetî jî PDKa Îranê hewcedarê Qesima Reş bûn, ji YNKê daxwaz kirin ku dev ji Qesima Reş berdin.

YNKê dev jê ber neda. Ev bûyera bû sedem ku pêşmergeyên YNKê û PDKa Îranê bîr hemberî hev û şer bikin.

Ev bûyer bi xwe, bes ji aliyê herdu hêzan de ne, ji aliyê hemû Kurdistan û statuya Kurdistanê de gelek rastiyan destnîşan dike. Lê ez bi kûranî naxwazim vê pîrsê şirove bikim. Lewra ew ne mijara vê nivîsê ye.

Pêwendîya Wî ya bi Îraqê re

Rastiyeke vekirî ya Kurdistanê

heye ku dema li Kurdistanê şerê pêşmergatî bête meşandin, an jî ji bona şerê pêşmergatî hazîrî bête kirin, bi dewletên cîran re danûstandin û eleqê, ji wan alîkarî girtin pêwîst e. Ev dewletên ku tevgera Kurdistanê jê alîkarî bigrin jî, dewletên kolonyalist ên dagirkerên Kurdistanê nin.

Ev yeka rastîyeke din derdixe holê, dema ku dewleteke kolonyalist ji Teverên Kurdistanê re alîkarî kir, li gor hesabên xwe yên li ser neteweya kurd vê yekê pêk tîne. Ew dewletan dixwazin ku di navbeyna hêzên Kurdistanê de nakokî û şer hebe. Dema ku em li pêvajoya pêwendiyên Tevera Kurdistanê û dewletên kolonyalist mîze bikin, ew nexweşî û tehlî û realîte xuya dibe.

Pêwendiyên PDKa Îranê û Dr. Qasimlo jî bi Îraqê re hebûn. Dr. Qasimlo di van pêwendiyên xwe de xwediyê prensîb bû. Bi ev pêwendiyên xwe tû dem zerar neda tevgera başûrê Kurdistanê. Ji bona vê jî, li Îraqê jîyaneka dirêj nedomand. Demên pêwîst li Îraqê dima û karên xwe dimeşand.

Pêwendiyên Wî yên bi Hêzên Kurdistanê û PKKê re

PDKa Îranê û Dr. Qasimlo di pêwendiyên xwe de xwediyê prensîb bû û bi her rêxistinek Kurdistanê re nedida û nedistan. Pêwendiyên wî zêdetir bi rêxistinên neradîqal re hebû. Ji bona vê bi rêxistinên bakurê Kurdistanê (PSK xarîç) re pêwendiyên wî ne xurt bûn. Bi taybetî jî bi PKKê re hîç pêwendî pêk neanî. Ew mecbur

bibû ku ji wan re bibe alîkar. Piştî demeke kurt jî rastiya vê helwesta wî derket ku çima bi PKKê re danûstandin nake. Lewra PKK pişt re bi hêzên dewleta farisan re bû yek û êrîş bir ser PDKa Îranê. Di vê merheleyê de jî, PKK li rojhelata Kurdistanê pirsgrêke-ka gelek mezin e û PKK rasterast midaxeleyê tevgera rojhelata Kurdistanê dike.

Qereqtera Serokatî û Awayê Siyaseta Wî

Baş tê zanîn ku çend kategorî serok û serokatî hene. Dr. Qasimlo, wek kategorî di nav rêza kategoriya serokên demokrat û hevdem de bû. Lê aliyê wî yên kevneşopî jî hebûn. Dema ku dihat Kurdistanê çanda welatên sêye- mîn û Rojhilata Navîn li ser wî jî tesîr dikir.

Dr. Qasimlo, sosyalîst bû, lê ne stalînîst bû. Di nav partiyê de pîvanên demokrasiyê bi giştî be jî pêk dianî. Ew dostê sosyal demokratên Awrupayê bû. Ji bona vê jî partiya wî di Enternasyonala Sosyalîst de çavdêr bû. Heger Dr. Qasimlo sax bûya îro, wek YNKê partiya wî jî dê bibûya endamê Enternasyonala Sosyalîst.

Dr. Qasimlo ew taybetîya xwe ya demokrat û hevdem, bi projeya xwe ya navenda PDKa Îranê gelek vekirî dîyar dikir. Navenda(Baregahê) PDK a Îranê, ji çekên giran hatibû xalîkirin. Dema ku mêvan diçûn nevanda Partîyê, diviya bû ku bê çek biçin nevandê.

Dr. Qasimlo ji bona Otonomiya Kurdistanê demokrasiyeke xurt pêwîst didît. Dr. Qasimlo digot:

"Bawerîyekî me ya tewaw bi rolê bingeîn yê demokrasiyê heye. Bê hebûna demokrasiyeke cîhgir û qayîm, di Îranê de Otonomiya Kurdistanê dê her gav di bin tirs û givaşa ji nav çûnê de be. Tenê rêya cîhgirbûn û berdewambûna Otonomîya Kurdistanê, di Îranê de bi hebûna demokrasiyeke tewaw û serkevtî mimkun e."

Dr. Qasimlo û partiya wî bi demokrasiyê bawer dikir. Dr. Qasimlo, di derheqê vê pirsê de digot:

"Di Kurdistanê û di nav Partiya Demokrat a Kurdistana Îranê de, bawerîyekî me ya zexm û kûr bi demokrasiyê heye û em her wisan li ser wê bawerîyê ne ku bê destvehanîn û cîhgirbûna azadiyên demok- ratîk, welatê me nikare wan pirs û kêşeyên aloz çareser û safî biket ku em ji mêj ve ji dest wan dinaline."

Dr. Qasimlo li dijî terorîzmê bû û ji bona vê jî demokrasiyê diparast. Ji ber vê bi PKKê re pêwendî pêk neanî. Dr. Qasimlo digot:

"Bi bawerîya min tevgerên xwedî hêz, yanî ev ên ku ji bo azadiyê dixebitin û ji aliyê xelkê ve piştevanî ji wan re tête kirin, nabe penahî bibîne ber terorîzmê, ji ber ku çi hewcedarîyeka wan bi terorîzmê nîne. Terorîzm, azadî û jîna xelkê sîvîl û bêguneh tevî tirsê berengar dike û tenahîyê têk dide. Terorîzm, siyaseta fermî ya Komara Îslamî ye û berpîrsên wê di salên borî de ev çende bi eyanî ragihandin û heta çend caran bi dijî me bikar anîne, lê em terorîzmê

mehkûm û şermezar dikin."

Wî çî digot ew dikir. Ev jî taybetîya serokên hevdem û demokrat in. Di sîyasetê wî de durûtî tune bû. Li hem-berî te çî bigot, ewê jî dikir. Ne ew kes bû ku wek hinekan li pişt derîyan Kurdistanê serbixwe biparêze, li ber derîyan jî ji bona ku ji dewletan re şêrîn xuya bibe, otonomiyê biparêze.

Dr. Qasimlo her demê dubare dikir û digot:

"Siyaset wek huner e. Lê xala jar û qels a tevgera kurdî eva bûye ku he- tanî nûha yan hemû tiştê xwestiyê yan çî tiştê, lewra siyaset ne reş û sipî ye, belkî di navbera reş û sipî de rengê din jî hene."

Bi bawerîya Dr. Qasimlo, di navbeynê hêvîyan û siyasetê realist de ferqê mezin heye. Lewra pêwendîya siyasetê bi rastî û heqîqetên hundirîn, herêmî û cîhanî ve heye.

Dr. Qasimlo di siyasetê de bir- yardana serbixwe gelek girîng didît. Wî bawer dikir ku "divêt em di berahiyê de girîngiyê bi hêjayîyê bê dawî yê gelê kurd bidin û bi xwe û bi xebata xwe piştrast bin û xwe wek binasekî serbixwe di orta siyasî ya welat de bidin kifşê, hingî êdî pişte- vanên me dê zêde bin û zirûfa serkev- tina me baştir pêk were."

Şehîdketina Dr. Qasimlo

Kurdan di hemû dîrok û jiyana xwe de her demê xwestine bi netewe- yê cîran re di nav aşî û biratî de bi hev re bijîn. Ji bona vê jî, di demên bihurî de li rojhelatê Kurdistanê û li başûrê

Dr. Qasimlo: Serokekî Demokrasîya Cîvîkî û

Kurdistanê otonomî parastine û di vê merheleya dawî de jî federa- lîzm parastine. Ev yek ji bona roj- avayê Kurdistanê û bakurê Kurdistanê jî der- bas dibe û bi wateyeke din rastiyek e. Hezar mixabin ew dewlet- ên ku Kurdistan dagir kirine û Kurdistan kirine kolonî, tû caran nexwestine ku bi awayekî mentiqî li daxwazên neteweya kurd binêrin û ji bona çareserkirina pirsê hewildaneke aşîxwaz pêk bînin.

Dewletên kolonyalist her dem bersîva gelê kurd û serokên wan bi şer û qatlîyaman dane.

Dr. Qasimlo jî, yek ji wan serokên kurdan bû ku wî jî wekî Qazî Mihemed dixwest bi rêyeka aşîxwaz bigihîje armanca xwe. Ji bona vê jî gelek hewil da. Dr. Qasimlo cara yekem di Kanûna Pêşî ya sala 1988an de û cara duyemîn jî di Kanûna Paşî ya sala 1989an de bi nûnerên Komara Îslamî re rûnişt û xwest ku mafên neteweya kurd bi rêye- ka aşîyane bête wergirtin.

Komara Îslamî di van rûniştinan de jî xwestine ku Dr. Qasimlo bikujin, lê bi serneketin.

Dr. Qasimlo cara sêyemîn jî şaşî kir, di 13/07/1989an de bi berpirsiyar- ên Komara Îslamî re rûnişt. Hevdiştin li bajarê Vîyana yê Awusturyayê pêk hat. Ew, hevalên xwe Ebdullah Qadirîazer ku endamê Komîteya Navendî ya PDKa Îranê bû, mamos- teyê zanînge- hê Dr. Fazil Resûl, bi destê berpirsi- yarên Komara Îslamî li ser maseyê bi awayekî qeleşî hatin kuştin û şehîd- kirin.

Gelek aşkereye ku serokkomarê Komara Îslamî Mehmed Ehmedînead di kuştina Dr. Qasimlo û hevalên wî de

organîzekar e. Lê dîsa jî, di sedsala 21an de dikare bibe serokkomar. Ev yeka jî dîyar dike ku hiqûqa navneteweyî jî gelek qirêj bûye.

Gorî serokkomarê yekemîn ê Komara Îslamî Ebdulhesen Ben-î Sadr, Ehmedînecad di kuştina Dr. Qasimlo de jî komandoyan re çek peyda kiriye.

Ji bo çareserkirina pîrsa Kurdistanê bi desthilatdarên Komara Îslamî re danûstandin helwesteka gelek xwezayî bû. Lewra PDKa Îranê û serokê wê Dr. Qasimlo, hemû kurd û hêzên din yê rojhelatê Kurdistanê xwediyê stratejî û projeya "ji bo Îranê demokrasi û ji Kurdistanê re Otonomî" bûn. Lê hîç şik tune ku awayê rûniştin û peyman çêkirina wan, ne makul û şeffaf bû. Ne di bin kontrola hêzek û dewleteke sêyemîn de bû.

Wusa dîyar dibe ku Dr. Qasimlo gelek bawerî bi desthilatdarên Komara Îslamî kiribû. Ew jî zaafêke gelek mezin bû û ev jî bû sedem ku Dr. Qasimlo gelek bi rehetî bête kuştin.

Dema ku Dr. Qasimlo ji aliyê Komara Îslamî ve hate kuştin, pêwendiyên YNK û PDKa Iraqê bi Îranê re gelek baş bûn. YNK û PDKa Iraqê ji bona ku pêwendiyên wan bi Îranê re xerab nebin, helwesteke Kurdistanî nîşan nedan û ji serokekî Kurdistanê re xwedî derneketin.

Li Amedê ji Alîyê KURD-KOM ve Bîranîna Dr. Qasimlo

Li bakurê Kurdistanê, Komeleya Kurd a Diyarbekirê (KURD-KOMê), cara yekem di sala 2005an de li derve, bi civîneke vekirî û li ber çapemeniyê

Dr. Qasimlo bibîranî. Dema ku KURD-KOMê Dr. Qasimlo bibîranî, Mehmed Ehmedînecad nû bibû serokkomar. Di wê bîranînê de hat diyarkirin ku serokkomarê Îranê ji kuştina Dr. Qasimlo berpirsiyar e, divê dema ku derkete derveyê Îranê bê girtin û bê mehkemekirin.

* * *

Dr. Qasimlo digot:

"Gelê ku azadîxwaz be, divê nirxa wê azadîyê jî bide. Tû neteweyek bê zehmet û têkoşînê, bê fedakirina xortên xwe yê hêja, negihîştîye azadîyê. Gelê me jî, partîya me jî ku pêşengê bizava gelê kurd e, ji mêjve ye dizanin ku azadî fîdekariyê dixwaze, xwe gorîkirinê dixwaze. Karwanê şehîdan dirêj e, lê renga dê hîn dirêjtir bibe.

"Em di roja şehîdên xwe de, di bîranîna şehîdên xwe de, ji mêj ve ye ku me biryar daye em negirîn. Ji mêj ve ye me biryar daye ku em tenê bikaribin karek bikin û li berçav û hizra şehîdên xwe de şermezar nebin. Ew jî ev e, ku em rêya wan ber nedin û mîna wan li ser rêya wan dom bikin, ji tû tengesiyekê netirsîn û ji tû diwarêyekê xwe paşve nedin.

"Xebata me, xebateke rewşa ye. Xebat ji bo azadîya neteweyekî ye, xebat ji bo pêşeroja zarokan û nîfşên dahatû ye. Heq e em mîna vê nîfşê erka xwe bi başî binîn cîh û emê karibin hêvîxwaz bin ku di nîfşa dahatû de şehîd tune bin. Her wusa eger nîfşên rabirdû yan nîfşên berê, erka xwe bê kêmanî bi cîh anîbana, reng e nîfşê me şehîd nedibûn. Bona wê jî bîranî-

na şehîdên me, careke din me tîne ser
vê rastîyê; divê bi bîr û bawerîyeke
kûr, bi dilekî şoreşvanî, bi hêvîyeke
mezin, em xebata xwe dom bikin. Di
encama vê xebatê de, dê du tişt
derkeve holê: Hem ji bona ku li
pêşerojê şehîdên me tune bin û canê
şehîdên me şa bibe û hem jî dê gelê
me rizgar bibe."

Ev pêyvên Dr. Qasimlo jî diyar
dikin ku ew bi xwe jî bedele azadî û
serxwebûna Kurdistanê ye. Lê gotin
tiştêkî û jiyan tiştêkî din e. Divê em
hem şehîdên xwe yên serok û têkoşer
bibîr binin û hem jî ji bona wan bigrîn.

Amed, Tîrmeha 2008

Seyîd Rizayê Dêrsimî

(1862-14/11/1937)

Seîd VEROJ

Destbidekerdişê Şerê Yewin ê Dinya ra Ver bi Hereketê Qoçgirî

28ê Temmuza serra 1914î de orduya Awistirya sînore Sirbîstanî vêyarna û kewte ardê Sirbîstanî mîyan. Eno şer, beno destbidekerdişê Şerê Yewin ê Dinya. Rusya paştî daynê Sirbîstanî û Almanya zî paştî daynê Împeratorîya Awistirya-Macarîstanî. Navbeynê Rusya, Brîtanya û Fransa de peymanêke ameybî bestîş. Bi peymana îmzakerda gore, lazim bi ke Brîtanya û Fransa talebanê Rusya qebûl bikê, yanî Bidlîs, Wan, Qers, Ezirgan û qorî şeharanê bînan ê Kurdistanî bidê Rusya. Û Hewtêk beyntar de vîyartnêvîyart, her kesî terafê xo belî kerd û Şerê Yewin ê Dinya dest bide kerd.

Beyntarê Almanya û Tirkîya de 2yê Tebaxa 1914î de bi limitikî îtifaqêk amebî îmzekerdiş. Îtihatçıyan û tirkçî-

Seyîd Riza

yanê ay wextî waştênê ke bi sayey hembazeya Almanya rewşa xo baş bikere û ardê vinîbiyaye ê Osmanî peyser

bigîrê. Haya dewletanê mutefikan bi îtifaqê Tirkîya û Almanya bînê. Vernî de her çi qas Tirkîya waşt niyetê xo bil-imno zî, nişêna dewletanê Awrupa û Rusya bixapêno. 1ê Tebaxa 1914î de Almanya vera Rusya şer îlan kerd. 11ê aşma newin a amnanî ya serra 1914î de, bi namedê Goben û Breslav 2(di) gemî Almanya Çeneqale ra kewtî Tirkîye miyan. Tirkîye qabê ke zeman qezenc bikero, vernî de va mi enî wûrdî gemî erînay. Badîna enî wûrdî gemîyan, 29ê manga didin a Payîzî de lîmanê Rusya bombarduman kerdî. Bi eno hawa vernî de Rusya û badîna zî Brîtanya û Fransa vera hikumetê Tirkîya şer îlan kerd. Rusya da piro Qers, Agirî, Wan, Bidlîs, Ezirgan û heta ver bi şînorê Dêrsimî amey. Brîtanya û Fransa zî cografya bîn a Osmanîyan û Kurdistanî girewte.

Peynî de, hem Almanya û hem zî Osmanîyan Şerê Yewin vinî kerd. Mecbur mendî ke teslîmê dewletandê mûtefikan bibê. Peymana Mondrosî (30/10/ 1918), bî peymana teslîm biyayîşê Osmanîyan.

Îtihatçıyan planê xo verê Şerê Yewinî hedirna bi. Xaya înan a esasî, bi destê Teşkilatê Mahsusa, kok ra teswiyekerdîşê unsurandê bînan bî. Enî unsuran ra ê vernî armenî û ê bînî zî kurdî bî. Îtihatçıyan ena armanca xo bi ena şîyar ardênê zîwan: ma 'zo'yî hal kerdî, newba 'lo'yan a." "Îtihatçıyan waştênê ke cografya Anatolya bikê welatê newe ê tirkan. Raya didine qetilkerdîşê armenîyan, wesarê serra 1915î de dest bide kerd û heta peynîya serra 1916î ca cayan dewam kerd. Nûrî Dêrsimî *Vîrardişanê* xo de vano:

"qandê ke ez serra 1915-1916 de

mîyandê Ezirganî de wezîfedar bîya, ez bîya şahidê qetilkerdîşê armenîyandê xeta Erzirom-Ezirgan û Trabzonî."¹

Rusya de încîlabê Bolşevîkan, qabê îtihatçıyan rê bî darûyê birînda bê-darûy. Bolşevîkî, qabê ke Kemalîstan îngiliz û fransîzan ra dûr finê û ver bi sîyasetê xo ra kaş bikê, bê şert û merc paştgirîya înan kenê, mesela Kurdistan û Armenîstanê Gewrî xo çima vejenê. Ay seba ra ne qirkerdişê armenîyan anê rojev û ne zî wazenê vengê hereketê kurdan bieşnawê.

Wexto ke şoreşgerê kurdan bi namedê Cemiyeta Tealîya Kurdistanî derûdorê Qoçgiri û Dêrsimî de dest bi xebata neteweyî kenê, xeta Ezirgan-Mûş-Bidlîsî bindestê eskerandê Rusya-Bolşevîkan de bî. Her çi qas kurdî wazenê bi Bolşevîkan rey de têkilî ronê zî, Bolşevîkî nêwazenê bi kurdan rey de têkilî ronê û vengê înan bieşnawê. Çinku Bolşevîk û Kemalîstî qonaxa newa ya sîyasî sero pê ameybî. Nûrî Dêrsimî ke serok û rêberandê hereketê Qoçgiri ra yew bî, Vîrardi-şandê xo de rexne bi sîyasetê Bolşevîkan gêno û vano:

"Ay dewleta Kominîst ke xelaseya însanetey û heqê înan xo rê biko armanca esasî; gama ke qet basê hiquqê mîletandê mexduran nêko û hiquqê kem-mîletandê miyanê înan xo çiman vera nêgîro, heta bibo paştgir û hembazê înan(tirkandê zaliman), ke tarîxê dinya de sey mîleteka zalime amey sinasnayîş, bêşik ay wext înan zî benê hebazê tevgêreka neînsanî."²

¹ Dr. Nûrî Dêrsimî, *Hatiratim(Vîrardişê Mi)*, r. 86, weşanxana Doz, 1997-Istebol

² Dr. Nûrî Dêrsimî, *Hatiratim(Vîrardişê Mi)*, r. 95, weşanxana Doz, 1997-Istebol

Bi kilma der ma şênê vajê, ke wextê Şerê Yewin de Dêrsim ra teber, heme cay Kurdistanî bindê lingandê dewletandê ejnebiyan û îşxalkeran de nalaynê. Heme ca de zulim, veyşaney, nêweşey û koçberey heta qirike bî. Qifle bi qifle koçberê kurdan zîqaqan de veyşaney û nêwe- şey vera merdênê. Mêrdiman goştê mêrdiman, may û pî goştê gedan werdênê. Mim- kun nêbî ke milletperwerêk kurd vera ena dîmene, bê- veng û bêhes bimano.

Şerê Yewin ê Dinya, qabê xohesyayîşêya kurdan zî bî wesîle. Gelek qadroyê milletperwer ê kurdan eno şer de bî wayîrê tecrubey rêxistin-biyayîş û şerkerdişî. Ver bi peyniya Şerê Yewin de, wendox û milletperweranê kurdan Îstenbol de bi namey Cemiyeta Tealîya Kurdistanî rêxistinêke viraşt bî. Serokê Cemiyeta Kurdistanî Seyid Evdîlqadir bî. Siyasetê Cemiyeta Kurdistanî; çarçova Prensîbanê Wilsonî de û gora şertandê Peymana Sewrî qabê Kurdistanî rê otonomî waştîş bi. Serokê hereketê Qoçgirî zî vernî de ena çarçova de hereket kenê. Feqet ewniyenê ke Mistefa Kemal û hemazê ey, qet nêwazenê vengê kurdan bieşnawê. Bi pişo pişo wazenê înan bixapênê. Êdî serokê hereketa Qoçgirî zî siyasetê xo bedilnenê û wazenê dewletêka xoser a Kurdistanî ronê. Ena armanca xo zî dost û dişmenî rê aşkira kenê.

Qadro û serokê Hereketê Qoçgirî, heme zî endamê Cemiyeta Tealîya Kurdistanî bî. Nûrî Dêrsimî, Heyderê Mustafapaşezadî û birayê ey Elişan Beg bi namedê Cemiyeta Tealîya Kurdistanî yenê wezîfedarkerdiş ke dorûnorê Sîwazî de dest bi xebate bik-

Elişêrê Qoçgirî û Zarîfe Xanim li çiyayên Dêrsimê ye

erê. Nahîyandê Sîwazî de; Ûmraniye, Beypinar, Celallî, Sîncan, Hamo, Zmara û Domurca de şubey Cemiyeta Tealîya Kurdistanî abenê. Elişan, ay wext midurê nahiya Ûmraniya yo. Elişêr zî, sekreterê Elişan Begî bî. Wezîfey ey zî, bi paştgêriya Seyid Rizay eşîranê Dêrsimî mîyan de karûbarê rêxistinkerdîşê bî.

Şorişger û welatperwerê kurdan Qoçgirî de, di serrî sey şêr û pilingan xo vero da. Ge darba mergî danê dijminî ro û ge zî în bi xo darbanê giranan gênê. Peynî de, pênegirewtîşê eşîran, şertê siyasî yê navbeyna dewle-

tan û bêwext dest bidekerişê hereketî benê sebebê esasî yê vinîkerdişî.

Qoçgiri de sernêkewtişê kurdan, bawerî û moralê şoreşger û serokandê kurdan zaf nêşikneno. Nûrî Dêrsimî Vîrardişandê xo de vano:

"Şerê xoserbîyayîşêya kurdandê Qoçgiri, qonaxêka şerê xoserbîyayîşêya Kurdistanî bi. Ena qonax de ma tena şerêk meydan de vinîkerdo. Feqet şer nêqedîya yo. Ma bawerî pê kenê, ke peynî de ma ko şer qezenc bikerê. Ena bawerîya ma qet zayîf nêbîya."³

Wexto ke Hereketê Qoçgiri ser nêgirewt, serok û çekdarê înan verê xo danê Dêrsim. Xo ra verê zî têkiliya înan bînê. Xebata Cemiyeta Tealî ya Kurdistanî pêra beste bî, hem Qoçgiri de û hem zî Dêrsim de pêwa xebityaynê. Dr. Nûrî Dêrsimî, Mehmûd Beg, Elîşan Beg bi mêrdimandê xo ra raşte raşt şinê Axdad Seyid Rizay hete. Çend rojî ra pey serok û rêberê hereketê Qoçgiri û serokeşîrê kurdandê Dêrsimî key Seyid Rizay de pêser benê, ke xêz û sîyaseta xo ya ewroy ra pey diyar bikê.

Xora Elîşêrî sere ra Dêrsim de amebî wezîfedarkerdiş. Elîşêrî qirargaha xo Owaciq de ronay bî. Eşîrê Dêrsimî zanê ke Elîşêr mêrdimêko kurdperwer o. Qandê enî rê timo şinê ziyaretêya ey û vanê ma hazirî ke ganê xo fedayê xosereya Kurdistanî bikê. Elîşêr zî tena Owacix de nêmendo, min-tîqa Xozat û Çemişkezek de zî xebat

kerda û kurdanê ewcay rey de zî têkilî ronaya û bi serokeşîranê enî mintiqan pawe civînêk girêdaya. Pêrine soz dayo vato: mesela xilasîya neteweyî de vatey ma yew o, qabê îlankerdişeya xosereya Kurdistanî ma amadey. Endamê ke ena civîne de ca girewto, qabê ke bawerî bidê Elîşêrî, adetandê xo gore Zulfîqar û Murtazay sero suwend wenê. Enî îti-faqî ra pey, nota cêrêne danê hikumetê Anqara:

"1- Gelo Hikumetê Mistefa Kemalî zî sey Hikumetê Seltenat ê Îstenbolî qirarê Îdarey Otonomîya Kurdistanî qebûl keno yan nê?

2- Lazimo ke Hikumetê Mistefa Kemalî gamî aver derheqê Îdarey Otonomîya Kurdistanî de ciwab bido Dêrsimîjan.

3- Hepsiyê kurdan ê ke hepisxanan-dê Elazîz, Meletya, Sîwaz û Ezirganî de amey hepiskerdîş, lazimo ke gamî aver bêrê serbestkerdiş.

4- Mintiqey ke tede kurdî vêşî, lazimo memurê îdarî ê tirkên ewca caverdê û cadê înan de memurê kurdan bica bê.

5- Mûfrezey eskerî ê ke erşawiyay mintîqa Qoçgiri, lazimo pêro derhal peyser biaçarnî. (15/11/1920)"⁴

Hikumetê Mistefa Kemalî, qabê ke zeman qezenc biko, heyetêdo şîretkerdoxan Elezîz ra erşaweno hetê kurdan. Kurdî heyetê tirkên qewirnenê û bi wesîtey walîdê Elazîzî têlgirafo cêrên erşawenê hikumetê Anqera rê:

"Bi Wesîtey Wilayetê Elazîzî
Qabê Reyîsê Meclîsê Millî yê Anqera rê,

³ Dr. Nûrî Dêrsimî, *Hatiratim(Vîrardişê Mi)*, t. 102, weşanxana Doz, 1997-Îstenbol

⁴ Dr. Nûrî Dêrsimî, *Kurdistan Tarihinde Dersim/ Dêrsim Tarîxê Kurdistanî de*, r. 129, Dilan yay. 1992

Gora Peymana Sewrî lazimo ke wîlayetandê Diyarbekir, Elezîz, Wan û Bidlîs de Kurdistanêk xoser teşekûl bibo. Ma etya ra beyan kenê ke eger eno waztîş qebûl nêbo, ma mecbur manenê ke heqê xo bi zorê sîlehe bigîrê.

25ê Teşrîna Sanî 1336(1920)

Îmza
Serokê Eşîranê Rojawayê
Dêrsimî"⁵

Hereketê Dêrsimî de programê kurdan:

"Verê Dêrsim de îlankedişê xosereya Kurdistanî û Xozat de leqnayîşê beyraxa Kurdistanî bî. Tira pey zeftkerdişê xeta Ezirgan, Elezîz, Meletya Sîwazî ameynê. Wexto ke enî min-tiqey amey girewtîş, tirkî mecbur manê ke îstîqlaleya Kurdistanî qebûl bikê."⁶

Malesef wexto ke şerî(lejî) dest bide kerd û wûrdî teraîfî pê sûr bî, qorî eşîran sozê xo nêard ca. Paştî nêday qewdê xo û lejkeranê Hereketê Dêrsimî. Qorî eşîrî ne ke tena sozdê xo sero nêvindertî, bêbextey zî bi qewdê xo kerd, xo da terefê dewleta tirkî û vera Seyîd Rizay înan lej kerd. Vateyêk ma yê verênan esto vanê: karmê dare dare ra nêbo, dare pûç nêbena. Hereketê Dêrsimî zî, darba girane qorî eşîrandê kurdan ra gêno.

⁵ Dr. Nûrî Dêrsimî, *Kurdistan Tarihinde Dersim/ Dêrsim Tarîxê Kurdistanî de*, r. 129, Dilan yay. 1992

⁶ Dr. Nûrî Dêrsimî, *Kurdistan Tarihinde Dersim/ Dêrsim Tarîxê Kurdistanî de*, r. 130, Dilan yay. 1992

Coka Elişêr şîrêk xo de bêbexteya qorî eşîrandê kurdan bi enî vateyan ano ziwan:

*"Ovacîğın aşireti
Zapt eyledi memleketi,
Geriden imdat gelmedi,
Hozat çekmedi gayreti.*

*Dilo yeman, yeman, yeman
Çiya girto berf û duman
Me ra bişîn Şahê Merdan
Ew e dermanê hemû derdan.*

.....
*Yemin edenler elmaya,
Zülükari Murtezaya
Geriden teller çektiler,
Biz uymayız eşkiyaya.*

*Dilo yeman, yeman, yeman
Çiya girto berf û duman
Me ra bişîn Şahê Merdan
Ew e dermanê hemû derdan.
...." ⁷*

Seyîd Riza û Hereketê Dêrsimî

Vateyan gore Seyîd Riza, serra 1862-63 de mintîqa Lîrtik û dewa Derî Arî ya Dêrsimî de marda xo ra beno. Pîyê ey Seyîd Îbrahîm, rojaway Dêrsimî de serokê eşîra Hesenan bî. Seyîd Îbrahîm tehsîlê xo Colikzade Mihemed Elî Efendî hete keno. Mihemed Elî Efendî bi xo Fikrê kurdayetî dano Seyîd Îbrahîmî. Seyîd Îbrahîmî mêrdimêko zanaye, namdar û rêberê mintîqa xo bî. Riza, çar gedandê keyî ra ê peyin û lajo wûrdî bi. Wexto

⁷ Dr. Nûrî Dêrsimî, *Kurdistan Tarihinde Dersim/ Dêrsim Tarîxê Kurdistanî de*, r. 155, Dilan yay. 1992

ke yeno serrandê wendişî, pîyê ey, Rizay zî bi eynî mefkura Mihemed Efendî terbiye keno. Mihemed Efendî, hem ulemayêk dinî û hem jî mêrimêdo kurdperwer bî. Qabê xohesnayîşê mileta kurdî gelek xizmet kerdê. Riza zî, bi şagirtê şagirtê Mihemed Efendî, tealîm û per-werdeyîya xo ey fahmî ra girewt.

Wexto ke pîyê ey Seyîd Îbrahîm şîno rehmet, wesiyet keno ke herunda ey lajo wûrdî Riza bigîro. Wesîyeta pî yena ca û Riza wesfê "Seyîdê" gêno û qeza Axdadî de ca beno ke paştîya lewey Tûjikî da. Derheqê Seyîd Rizay de agadareya raşt û vêşî Nûrî Dêrsimî dano ma. Nûrî Dêrsimî hem xortaneyaya xo de ey şînaseno û hem zî pîyê ey û Seyîd Rizay dostê yewbinê. Bi vatedê Nûrî Dêrsimî gore Seyîd Riza:

“Mêrdimêko latîfeweş, henekkar, bi merhemet, xebatkar û fedekar bî. Ey bi heme kesandê eşîre rey de henekî kerdê, û hetana gedanê (domananê) zî xizmet kerdiş de teksîr nêkerdê. Kam kesê ke biameynê ziyaretêya ey, şînê înan vera, derd û waztişê înan goşdarî kerdê. Paştgêrîya feqîran û muhtacan kerdê û hetê madî ra hal û wextê ey bi xo zî baş nêbî. Wextê werî, bi heme kesen rey de sifîr sero ronîştê, henekî kerdê û bi înan rey de wîyaynê. Pîlanê pîl û şînikanê zî şînik bi. Heme cematandê xo de vatê “kurdî pêro biray cê.”

Seyîd Riza, hem kurdêko pîl (gewre) û hem zî mêrdimêko ruhberz bi. Ey kibîr û azamet ra qet hes nêkerdê, cil û xemlê ey zî sey ê heme şarê eşîre bî. O, yewêdo elîcenab bî, hîrs û kîn û edavet dûrê ey bî. Seyîd Rizay heme civînan de vatê; kurdî heme yew ocax û yew aîle ra amey, heme

birayê yewbinê, pêwa rojê baş û xirabî dî û vînenê.

Ey çî qirar bigrewtê û çî kar bikerdê, mitleqa verê efradandê eşîre pêwa mişawer û mûzakerey xo kerdênê, bê erêkerdişê înan qet teşebûsêk nêkerdê. Ey ehmiyet daynê fikir û mutalaya her kurdî.”⁸

Wexto ke hereketê Qoçgirî tepisya û rêberanê ey verê xo da Dêrsimî, bî meymanê Seyîd Rizay û dest bi xebatêka newa kerd, Seyîd Riza ay wext 59 serre bi. Raşt dere Hereketê Dêrsimî û Hereketê Qoçgirî pê ra bestey. Heta ma şênê vajê ke Hereketê Dêrsimî verê ê Qoçgirî dest bide kerdo. Axdad de beyraqa Kurdistanî verê Qoçgirî amey bî leqnayîş, feqet sebebo ke Seyîd Rizay bawerey bi eşîrandê Xozatî nêkerdê, nêwaşt bi aşkera û tena paştî bidero Hereketê Qoçgirî, labelê bi limîtikî paştî daynê înan. Gama ke hikumetê Kemalî vera eşîrandê Qoçgirî sozê xo nêard ca, Seyîd Riza bi mêrdimandê xo ra yenê zerrey sûka Dêrsimî û qabê paştgêrîya înan têlgirafêk erşaweno hikumetî rê.

Dewleta tirkî qabê ke qewetê kurdan parçe biko û bişikno, vernî de yew bi yew eşîran xo rê kena hedef û wazena înan sero operasyonan bikê. Ena çarçova de, serra 1926 de finena eşîra Qoçan ser. Seyîd Riza zî, qabê ke dewlete nêbişêno armanca xo bero serî, xebityeno ke eşîrê bînî paştî nêdê dewlete. Dewleta tirkî ewniyena ke Seyîd Riza gurey înan xeripneno,

⁸ Dr. Nûrî Dêrsimî, *Kurdistan Tarihinde Dersim/ Dêrsim Tarîxê Kurdistanî de*, r. 292, Dilan yay. 1992

Mifetîşê ûmumî Îbrahîm Talî, Seyîd Rizay û Nûrê Dêrsimî dawetê Diyarbekir keno ke înan reyde qisey bikero. Eno pêvînayîşê de, Îbrahîm Talî Seyîd Rizay ra vano: Lazîmo Dêrsimîjî sîlehanê xo teslîmê hikumetî bikê, ay mintîqa de viraştîşê qîşle û qeraqolan qebûl bikê, koçberanê Hereketê Qoçgiri peyser bîaçarnê û teslîmê ma bikê.

Seyîd Riza niyetê dewleta tirkî baş fahm keno û wexto ke Diyarbekir ra agêreno, wazeno dakera û esasê pêvînayîşê xo û Îbrahîm Talî serok-eşîranê bînan ra zî vajo. Qabê ena xaye rê, key Cemîl Axay ê serokê eşîra Ferhadan de pêser benê. Seyîd Riza bi aşkera tehdîdanê dewleta tirkî heme şerokeşîran rê îzah keno, labelê nişêno îtîfaqê înan virazo. Gize giza beyn-tarêdê kurdan û dewleta tirkî dewam kena. Enî wextî mîyan de dewleta tirkî roj bi roj hem xo mîyan de û hem zî tebera qewtê xo vêşî kena û gam bi game dorûnorê Dêrsimî teng kena.

Sera 1936 de dewleta tirkî wazena ke Dêrsim de qerargahanê newan virazo û ay mintîqa bi temamî bigîro binê kontroldê xo. Vera ena politîka û teşwîkandê tirkî, eşîrê kurdan pêser bî û bi rojan minaqeşe kerd. Seyîd Riza sey temsîlkarê eşîranê ke nêwaştênê qerargah û qerakolî newey virazî, bi general Abdullah Alpdoganî rey de pê vînenê. Seyîd Riza wazeno ke eno qîrar peyser bigîryo, feqet nişênê Alpdoganî rey de mutebeqatêk virazê. Seyîd Riza wexto ke agîra, eyamo xirab heme eşîran rê aşkera kerd. Alpdoganî qîmê xo bi enî taleban zî nêard, kurdan ra va gerek şîma 80 hinzar sîlehe bîyarê teslîm bikerê.

Ena qonax ra pey êdî heme çî tîzîkî sero bi. Kurdan niyetê Alpdoganî baş fahm kerd bi û Seyîd Rizay ca de ciwabê Alpdoganî da, va: Qerarê xo peyser bigîrênê, heq û hîquqê ma yê mîlî nas bikerê û qebûl bikerê ke mintîqa de hikumetêko newe virazyo.

Vera enî talebanê mazlumane ê Seyîd Rizay, hikumetê tirkî ca de esker sewqê mintîqa Dêrsimî kerd û mintîqa pêro girewte abluqa. Sebebo ke zimistan ame bi, hereket vindert feqet abluqa dewam kerd. Wesarê serra 1937î de senî ke vewre heliyay, hereketê tirkî dest bide kerd. Şerêko tûnd mîyandê tirkî û kurdan de qewmîya, bi des henzeran şarê dewan koçber bî û bi henzeran şerkerê kurdan û tirkî amey kîştîş. Muha- rebeya Qozlîca de, ke ewca de bîlîl Seyîd Rizay bi xo îştiraqê lejî kerd, eno lej de cenîya ey a şîneke Besê, lajê ey o pîl Şêx Hesen, hîrê torînê ey û nîzdî henzar kes şehîd beno.

Sey heme wextan, şerê(lejê) Dêrsimî de zî, tirkî rayna hunerê xo yê hovane û qirker îspat kerd. Ay gede û cinîyê ke tersandê tirkî vera remay-bî koy Tûjîkî, dekwetîbî şikevtandê Îksore. Wexto ke eskerê tirkî finenê ewcay ser û înan ay şikevta mîyan de vînenê, fekî ay şikevtan pêrin beton kenê û ay mêrdimî pêro tede ganî ganî fetisyenê. Ay ke re- menê teber zî yew bi yew yenê kîştîş.

Aşma amananî ya vernî ya serra 1937 de bi dawetîya tirkî sero Seyîd Riza şîno Ezirgan ke pê bivînê. Hikumetê tirkî etya de bêbextey bide kenê û ey tebişenê, kenê hepis-xane. Etya ra zî qabê mahkemekerdişî rê erşawenê Elezîz (Xarpête).

Wexto ke Seyîd Rizay û hemazê xo Elezîz de mahkema benê, Ataturk zî şîno Diyarbekir û ewca ra zî wazeno 18ê aşma peyin a Payîzî de bêro Elezîz. Qîrar amebî girewtîş ke verê ameyîşê Ataturkî, mesela mahkemakerdişê Seyid Rizayî û hemazanê ey xelas bibo. Midûrê Emniyeta Ûmumî ê ay wextî Şukrî Sokmensuer vano: "Peyniya Hereketê Dêrsimî amey. Şeş henzarî kurdê tumansipî amey Elezîz pîrkerdo. Wazenê ke Ataturk heyatê Seyid Rizay û hemazanê ey bexş bikero. Lazimo ke ma vernî bi waztişandê înan bigîrê." Sawcî bi xo teklîfa Îhsan Sabrî qebûl nekeno. Ay wext walî Elezîzî Şefîq Beg, sawcî Hatemî Senîhî û midurê emniyetî zî Îbrahîmê Serezî bi. Cagirewtoxê sawcî zî mekteb ra hembazê Îhsan Sabrî Çağliyangilî yo. Îhsan Sebrî şîno cagirewtoxê sawcî hete ke mesela hal bikerê. Cagirewtoxê sawcî Îhsan Sabrî ra vano: "Ti walî ra vaje, wa sawcî rapor bigîro şîro, ez bi vatey to kena." Îhsan Sebrî vano ma waştênê ke verê ameyîşê Ataturkî, mahkema peyniya hewtî de qîrarê xo bido û înfaz bikero. Ke Sawcî rapor girewt, hembazê Îhsan Sebrî herunda ey de bi sawciyê dawa. Hakimê mahkema qîrar key xo de hedirna. Abdurahman Alpdogan Paşa zî ay wext ewca de kumandarê ûrfî îdarî bi. Heqê temyîz kerdîşê qîraran çînî bi. Qîrarê anasarênî Abdurahman Paşay bi xo tesdîq kerdênê. Ena mahkemoka tîrkan de zî verê nûstîşê qîrarî, Abdurahman Paşay qaxizêko saye binê ye îmza keno vano: "Qîraro corên hetê mi ra tesdîq bîyo." Bi eno hawa qîrarê dawa Seyîd Rizay û hembazandê ey gêryeno.

Ay şerker û rêberê ke bi Seyîd

Rizay ra pîya ameybî tebîştîş û hepiskerdîş 72 tenî bî. Mahkema înan di hewtan mîyan de tamam bena. Sawciyê mahkema qabê 27 tenan rê ceza îdamkerdişî taleb keno. Peynî de qîrarê mahkemoka(!) tîrkan dîyar beno û qabê yewndest(11) tenan rê ceza îdamkerdişî danê ke Seyîd Riza, lajê ey û biray ey zî enînan mîyan de bî, qismêk zî ceza giran a hepiskerdîşî danê bide û tayn zî berat benê.

Îhsan Sebrî vano wexto ke qîrarê mahkema belî bî, ma Seyîd Rizayî bi temafila xo berd meydanê xeniknayîşî. Seyîd Riza navbeyna min û Îbrahîmî (midurê polîsan) de ronîşt bi. Wexto ke ma qeraqolî hete de vindertî ey mi ra va: "Ti Anqera ra amey ke mi bixeniknê?" Ay game ma wûrdî zî pê rî ra ewniyay. Seyîd Riza mi ra ewniya, wîya. Sawcî ey ra va "ti do îbadet bikerê?" Ey va "nê." Ma qîsa ey a peyên pers kerd, va: "çawres panot û seetê mi esto, bidê lajdê mi." Vernî de ma Findîq Hafîz îdam kerd û ti ra pey zî Seyîd Riza berd sêhpa ver.

Wexto ke ma Seyid Rizay berd meydanê dardekerîşî ke bixeniknê, dorûnor xewle û hewa zimme bî. Labelê Seyid Rizayî, verê xo da ver bi meydanê vikûvalay û heze ke dorûnorê ey pîrrê mêrdimî(însanî) bî û xîtabê înan bikero va: "Ma ewladê Kerbela yî, bê gune yî, ayib o, eno zulm o, qetil o." Ay game mûy mi bî heze telûy. Eno kalemê ray kewt û rep-rep şî darda xeniknayîşî ver, celadê xo nûskî da yewkinare, helqa resnî dekerde xo mil û paşkulêke da kûrsî ro û bi xo înfazê xo kerd.⁹

Derheqê mahkemakerdiş û xeniknayîşê Seyîd Rizay înan de Nûrî Dêrsimî vano:

Seyîd Rizay îfadeyê xo de vato; ez qabê armancêka neteweyî xebityena, her kar kerdiş de mi goş nayo wij-dandê xo, menfeet û hurriyetê milleta mi ra teber ti armacêka mi çinya, emrê mi hewtay serrana vêşêrî yo û eno emrdê de qabê qewmê xo merdiş şerefêko berz û wezîfeyêko neteweyî yo. Hereketê ma fitney ejnebî û teberî nîyo, qabê heskerdişeya welatê ma yo, feqet ma anka muwafaq nêbî.

Wexto ke Seyîd Riza şino sêhpa îdamî ver vano:

Ez 75 serre yo, şehîd bena û şina hetê şehîdanê Kurdistanî. Dêrsim Mexlub bî, feqet kurd û Kurdistan ciwiyeno, xortê kurdan ko heyfê ma bigîrê. Wa zalimî bimirê! wa zûriker û bêbextî bimirê!”¹⁰

Sey heme ray, tirkî tena bi yew ray merdişê serokandê kurdan razî nêbenê. Wazenê înan çend ray pêsero bimiraynê; ay sebeb ra verê gedey înan vera çimandê înan xeniknenê û badîna zî înan bi xo xeniknenê ke hîna vêşî dej bidê ruhtê înan. Resik Huseynê lajê Seyîd Rizay zî, vera çimandê babê ey qeniknenê. Resik wexto ke şino sêhpa îdamî ver, agêreno bawê xo ra vano: “Bawo, bila ganê mileta kurdî weş bo!”¹¹

⁹ Ihsan Sabri Çağlayangil, *Anılar(Vîrardişi)*.

¹⁰ Dr. Nûrî Dêrsimî, *Kurdistan Tarihinde Dersim/ Dêrsim Tarîxê Kurdistanî de*, r. 290, Dilan yay. 1992

¹¹ Dr. Nûrî Dêrsimî, *Kurdistan Tarihinde Dersim/ Dêrsim Tarîxê Kurdistanî de*, r. 290, Dilan yay. 1992

Şêx Ubeydullahê Nehrî

Ayhan Meretowar

120 sal di pey hereketa wî de, amadekirina biyografiya Şêx Ubeydullahê Nehrî, heyecaneke xerîb dide mirovan.

Ubeydullahê Nehrî, li hêla Hekariyê, - dibe ku li Nehrê be- hatiye dinyayê. Tarîxa wî ya hatina dinyayê, di derdora salên 1820î de ye.

Di hin çavkaniyên ansiklopedî¹ de, navê Ubeydullahê Nehrî, bi awayê Ubeydullahê Hekarî hatiye nivîsandin.

Binemala Wî

Ubeydullahê Nehrî, kurê Seyyîd Tahayê Hekarî ye. Seyyîd Taha, di serdema xwe de, navdarekî ilm û terîqetê bûye.

Li gor rîwayetan, neseba binemala wan, seyyîd e. Ji nesla Şêx Ebdulqadirê

Şêx Ubeydullahê Nehrî

Geylanî tên hesibandin.² Dibe ku rast

¹Di berhema bi navê "Evliyalar Ansiklopedisi", Wş. İhlas Gazetecilik, cild: 12, rûper: 66 de, navê Ubeydullahê Nehrî, Ubeydullahê Hakkarî ye.

²Yuksel Mufid, Kovara Nûbihar, hej:65 sal: 1998

be; çi heye ku ev seyyîdî, ne ji aliyê bavan ve tê. Lewre ji her milletî seyyîd hene. Kî bi keçeke ku reha ehlê beyta Hezretî Pêxember pê re hebe bizewice, demarê seyyîdiyê digihîjê.

Ji ber ku malbata Ubeydullahê Nehrî, ji berê ve, hema hema hemû ehlê ilm û terîqetê bûne, zarokatiya wî jî, di nav alim û murşîdan de teşe girtiye. Bi pîr û edebên ehlê ilmê tekiya û medreseyan mezin bûye. Jiyana wî bi pîr û pergalê alim û zanayên malmezînan reng girtiye. Ji bav û kalan ve, mela bûne.³

Dîsan em ji çavkaniyan hîn dibin, -kovara *Nûbihar*, h.: 65- ku peywendiya Binemala Nehriyan, bi Binemala Bedirxaniyan re gelek baş bûye.

Tehsîla Wî

Ubeydullahê Nehrî, serê ewil li cem bavê xwe dest bi tehsîla ilmê medreseyan kiriye. Peyre li cem Seyyîd Ebdullah xwendîye. Seyyîd Edulah jî, mamê Ubeydullahê Nehrî ye û di ilmê dînî û hêla tesewwufê de nav û deng daye. Ubeydullahê Nehrî, li ba Seyyîd Ebdullahê mamê xwe, piştî ders, ked û sohbetên dûvedirêj, gihîştîye kemalê.

Ubeydullahê Nehrî û Edebiyat

Heke em bifikirin ku Ubeydullah, li cem melayên wan medreseyan Kurdistanê tehsîla xwe ya îlmî kiriye, teqez em dikarin ji kîsî aqilê xwe bawer bikin ku vî camêrî, dersa xwe ya

doza azadiya welat û serxwebûna gelê xwe, ji seydayê mezin, Şêx Ehmedê Xanî girtiye. Ku ne wisan bûya, ka wî çawan karibûye siyaseteke wisan mezin a di navbera dewletan û împêratoriyan de, bida meşandin?

Hay û baya Ubeydullahê Nehrî, bi awayekî têrbaş, ji siyaseta cihanê jî hebûye. Îca wî ev perwerdehî jî kê derê, bi çi awayî jî kê girtiye, bi rastî hêjayî mereqê ye.

Ku Seyyîd Ebdullahê mamê wî, sala 1864an wefat dike, îca Ubeydullahê Nehrî, ji nû ve dest bi rêberiyê dike. Ciyê ku Ubeydullahê Nehrî, lê wezîfeya îrşad û rêberiyê dike, navçeya Colemêrga Nehrê û derdora wê ye.

Dem û Dewrana Ubeydullahê Nehrî

Hiyama Ubeydullahê Nehrî, dema gur û geş a terîqetan e. Di nav civaka kurdan de, qedr û qîmeta ehlê ilm û terîqetê, gelek mezin e. Ne tenê li welatê kurdan, her wisan li hemû welatên Rojhilata Navîn, li Îran û Iraqê û heta li nav axa dewleta Osmaniyan jî, ol, pir bi bandor e. Di serdemeke weha de, Ubeydullahê Nehrî, bûye şêxê terîqetê. Tevî şêxêtiyê, mîrîtiya wî jî heye. Nifûz û tesîra wî, wê hingê têra xwe mezin e. Bi qasî çend gundakî, di destê wî de, av û axa bav û kalên wî jî heye.

Rewşa Împêratoriya Osmanî

Împêratoriya Osmanî, ketiye serdemeke xerîb. Sedsala 19an, sedsaleke wisan e ku mişt bi bûyerên ecêb dagirtî ye.

³ Kovara *Nûbihar*, hj: 65, Şecereya Nehriyan

Serdema Mehmûdê 2. e. Dewleta Osmanî, ji bêgavî, di dîroka xwe de cara ewil bi Ayanan re "Seneda Îttîfaqê" îmze dike ku bi vê peymanê, cara pêşî hin serdariyên padişêh hatine bisînorkirin.

Bi Peymana Edîrneyê, gelê yûnan digihîje serxwebûna xwe (1829).

Ew meseleya mezin a Misirê derdikeve (1833).

Bi Peymana Bazirganiya Balta Lîmanî (1838), axa Dewleta Osmanî, dibe ciyê bazara servekirî ya Ewrûpiyan.

Vê serdemê, gelek kirinên dewletî yên kultura Ewrûpî, ketine jiyana tebayên osmanî. Weke cara pêşî derxistina rojnameyê, vekirina dibistanên modern û şandina xwendekaran bo Ewrûpayê.

Padişah dibe Ebdulmecîd. Salek bi şûn de (1839), Fermana Tenzîmatê tê îlankirin. Ev sererastkirinên qanûnî, destpêka huqûqîbûna dewletê ye di dîroka Osmaniyan de.

Herbên li ser Qirimê dest pê dikin (1853-1856).

Binemala mezin, Malbata Bedirxaniyan, şoreşeke mezin kiriye û pozê Împeretoriya Osmaniyan firikandiye.

Cara pêşî, dewlet ji derve deyn digre(balkêş e, ev deyn ji dewleta Îngîltêre hatiye girtin)."

Fermana Islehetê tê îlankirin. Êdî dewletên Ewrûpî, têkilî karûbarên hundir ên dewleta Osmanî dibin. Tevî Îngîltêre, ji dewleta Fransayê jî deyn tê girtin.

Ku Ebdulezîz dibe padişah, cara pêşî, li welatên Ewrûpayê digere, seya-

het dike û di dîroka dewleta Osmanî de, cara ewil darulfunûn/unîversîte vedike(1870).

Dişa cara pêşî yasaya medenî, bi navê Mecelle, bi komisyonan dide amadekirin (1876).

Ha van salan, êdî Jon Turk rabûne û bi qewet bûne. Heta tîn wê dereceyê ku ew bi xwe cara pêşî padişah Ebdulezîz ji ser textê dewletê tînin xwarê.

Serhildanên gelên Balkanê gur û geş dibin.

Piştî ku padişah Muradê 5an jî, hîna di sala wî ya yekê de ji ser text dadixînin, Ebdulhemîdê Duduyan tê ser hukum. Ew jî heman salê (1876) Meşrûtiyetê îlan dike. Qanûna Esasî, dide amadekirin. Cara pêşî pergala parlementerî dikeve mer'îyetê; mixa- bin herba ku bi Rûsyayê re dest pê dike (1877), dibe sedem ku dawî li Meşrûtiyetê were.

Cara pêşî, meseleya ermaniyan dest pê dike.

Misir, Tûnûs û Qibris, ji destê Osmaniyan derdikeve.

Ha di van rojên giran û kelegermî de, Şêx Ubeydullahê Nehrî, doza Kurdistana gewre dike.

Aliyê derve yê Dewleta Osmanî, pir xedar e di dewra Şêx Ubeydullahê Nehrî de. Dewleta Îngîlîz, dewleta Fransîz û dewleta Rûsya, bi çar çavan li bendê ne ku dewleta Osmanî hilweşe û ew her yek ji aliyekî ve, weke guran pê bigrin û di nav xwe de parçe wesle bikin. Jixwe osmanî bûne deyndarê îngîlîz û fransîzan. Ha di geremoleke weha têrxerîb de, Şêx Ubeydullahê Nehrî, radibe dewleta Îranê jî dixê nav vê herbê.

Bi qeweta mezhebê sunnet û cemaetê û terîqeta Neqşebendî, rêya xwe li dewleta Îranê ku li ser mezhebê Şîî ye, dibîne.

Jixwe Ş. Ubeydullah jî, xelîfeyê terîqeta Mawlana Xalîdê Kurdî ye.⁴ Mawlana Xalîd jî, di tanga xwe de, şêxekî zaf mezin e. Seyyîd Ebdullah bi xwe -kalê bavê Ş. Ubeydullah e- li Bexdayê, xelîfetiya Neqşebendiyê, ji Mawlana girtiye û hatiye li Nehrê bi cî bûye.

⁴ Mawlana Xalîdê, li gor salnameya mîladî, di navbera salên 1779 û 1827an de jiyaye. Li gor berhema wî ya bi navê *Şemsuş Şumûs, (Roja Rojan)* -li zimanê turkî hatiye wergerandin- li qezaya Qeredaxê ku 8 km. nêzî bajarê Şehrâzor/Silêmaniye ye hatiye dinyayê. Li wê derê mezin bûye. Navê eşîra wî, "Caî" e. Ev eşîr, eşîreke kurd e.

Li gor berhema *Emîrdag Lahikası*, navê Mawlana Xalîd, Ebul Beha Ziyaeddîn Xelîl b. Ehmed b. Huseyn eş - Şehrezûrî el -Kurdî ye. Hîna di ciwaniya xwe de di ilmê şer-î de dibe pîspor. Li medreseya Silêmaniye, 7 salan muderrîsî kiriye. Wextê ku diçe hecê, bi navgîna heciyekî Hindistanî, bala wî diçe ser tesewwûfê. Çendakî peyre qesda wê derê dike.

Bi jîriya xwe ketiye nava alimên belaxetê. Li gor tarîxa hicrî, sala 1224an, çûye bajarê Cîhanabada Hindistanê. Li wê derê, li bajarê Delhê, xwe dispêre şêxê Neqşebendî, Şêx Ebdullahê Dehlewî. Ew jî jê re murşîdiyê kiriye. Li vê derê ketiye terîqeta Neqşebendiyê. Piştî salekê gihîştîye kemalê. Şêx Ebdullahê Dehlewî îcazeta îrsadê dayêye. Peyre dereceya herî bilind a xelîfetiye didê. Di pênc terîqan de dibe xelîfe. "Xîlafeta Tamme" digre. Navê van her pênc terîqan weha ye: Neqşebendî, Qadîrî, Suhrewerdî, Kubrewî û Çeştî.

Mawlana Xalîdê Bexdadî, jî vê demrê dagigere tê Şehrâzor ku navê wê yê niha Silêmaniye ye. Piştî du salan diçe li bajarê Bexdayê bi cî dibe. Deh salan bi şûn de diçe Şamê. Li wê derê di serî de ji bajarên kurdan, gelek mirîdên wî li nav dewleta Osmanîyan çê dibin. Dixwaze biçe hecê. Li bajarê Qudsê, bi nexweşîna webayê dikeve û sala 1827an (Mîladî) li ciyekî nêzî Şamê diçe rehmetê. Meqbera wî li Salihîyeyê ye.

Ji Quds, Heleb, Iraq, Kerkuk, Cezîre, Diyarbekir, Hindistan, Afganistan û Misîrê, mirîdên wî hebûne. Mawlana Xalîdê Bexdadî kiriye ku binemala malmezînen Barzaniyan jî ji terîqeta Qadîrî derkevin û bikevin terîqeta Neqşebendiyê. Jêder: Nûrsî Bedîuzzaman Seîd, *Îçtîmaî Dersler*, Wş. Zehra

Feqî Huseyn, di gotara xwe ya *Nûbiharê* ya hejmara 65an de diyar dike ku malbata Nehriyan, di nav kurdan de, ciyekî zaf biqedr girtine.

Tiştê Ku Tesîr Lê Kiriye

Em ji hemû belgeyên ser vî zatê mezin fam dikin ku doza Şêx Ubeydullah, ew bûye ku her çar hêlên welatê Kurdistanê, bi temamî bigihîne hev û din. Wî zatê mezin, eynî mîna malbata mezin a Bedîrxanî û mîna binemala malmezîna Barzaniyan, bi malbatî, tevî hemû lawên xwe yên şêx û seresker, xwe di rêka azadiya vî welatî de kiriye fedayî.

Xwestiye ku li herêma! Kurdistanê, hukûmetekê damezrîne ku hemû xebatkarên wê, xelkê deverê bin.

Ji bo vê armanca xwe, karibûye gelek şêx, alim, murşîd û serokeşîrên kurd li dor vê dozê bigihîne hev. Heta ji eşîra Barzaniyan, bi xwe jî mîrxas gihîştine eskerên wî.

Em ji belgeyên ku Nazîrê Herbiye Hasan Huseyîn, sala 1880 / 19ê Cotmehê, ji padîşah Ebdulhemîdê Duduyan re şandiye de pê dihisin ku armanc û meqseda Şêx Ubeydulla ew bûye ku Dewleta Kurdistanê pêk bîne. Piştî ku li Kurdistana Îranê û li hêla welatê Azerbêcanê bi qewet dibe, çavê wî lê bûye ku serxwebûn û îstîqlaliyeta xwe îlan bike.

Ji bo ku serhildana Şêx Ubeydullah têkbibin, Dewleta Îran û Dewleta Osmanî, bi hev re peyman danîne. Van her du dewletan bi hev re alîkarî kirine û bi vî awayî li hember vê serhildanê, karîne li ber xwe bidin. (23 Adar 1881, Munîr)

Hemdemîtiya Şêxê Nehrî

Ubeydullahê Nehrî, bi Seyyîd Fehîm Arwasî re, çûye hecê. Di vê sefera hecê de, rastî gelek tiştên ku tesîr li kesayetîya wî kirine, hatiye. Ji ber ku murşîdekî pir mezin e û emîr e, hay û bala wî diçe ser rêveberîya dewleta Osmanî û dewleta Îranê. Çavê xwe li mezinahiyeke dewletî ku rê li ber murşîdî û emîrtîyeke zaf mezin veke, digêrîne. Digel ku rojnameyên osmanî yên mîna "*Weqîr*"ê, dijberîya tevgera Şêx kirine jî, karîbûye bike ku rojnameyên Brîtanya, Rûsya û Ermenistanê, nûçeyên baş, li ser hereketa Nehrîyan bidin.

Navbera Şêx û Gelên Din ên Kurdistanê

Şêx Ubeydullah, bi zanatiyeke gelek hêja, neketîye xeletîya Bedirxaniyan û tîkîliyeke baş û aştiyane bi gelên Kurdistanê re datîne. Navbera xwe û gelê nestûrî/asûrî û gelê ermen jî xweş kiriye. Heta jê hatiye, dostaniya gelê ereb jî, li ber çavan girtiye. Xwestîye ku tevî mîletê kurd, mîletên mîna asûrî, ermenî û ereb jî, bixşîne nav tîkoşînê. Gava lê bûye pêsîrtengî, 5000 erebên Musûl û Bexdayê, bi serê zivîstana 1881ê re hatine ketine ber xîzmeta Şêx Ubeydullah.⁵

Nemaze bi gelê ermen re gelek jidil bûye. Ev gotinên wî, ku ji keşîşê ermîniyê Eleşgirtê re şandiye, vê rastiya radixe ber çavan.

"Ez dişan ji fars û tirkên zêdetir, bawerîya xwe didim ser ermaniyan. Ciyê ku em dê bi fars û tirkên re îttîfaqê/ yekîtiyê pê binin, em bi ermaniyan re yekîti çê bikin, baştir e. Çimkî fars, ji me nefret dikin, tirk jî, dixwazin me bikin aletê polîtîkayên xwe. Birayê min, ez ji te rica dikim ku tu bawerîya xwe bi ermaniyan binî û bi çavê ne baş li wan nenihêrî. Em kurd, bi ermaniyan re dijîn. Bihêle bila ew çawan dixwazin li hember hukûmeta turk çê bikin, serbest in. Lewre bûyerên dawî nîşan dan ku em di destê tirkên de, ji xeynî pêlêstikê, ne tu tiştêkî din in."⁶

Ev fikrên Şêx, fikrên Seîdê Kurdî ku beriya Herba Mezin a Pêşî ku li cîhanê qewimî, ji kurdan re, li ser ermaniyan di kitêba xwe ya bi navê "*Reçeteyî Kurdan/munazerat*" ê de beyan kiriye, tîne bîra mirovan.

Bi ser de jî heta jê hatiye, navbera xwe û van her sê dewletên ku çavê xwe kutane mal û milkê Împeratoriya Osmanî, - Brîtanya, Emerîka û Rûsya-baş kiriye. Heta jî hin mezinên Îranî re jî, name şandiye da ku alîkarî bidinê.⁷

Xusûsiyeteke zaf mezin a Ubeydullahê Nehrî ya din jî ew e ku di doza azadkirina welatê xwe de, li rê û dirban geriyaye ku bi Osmaniyan re jî di nav aşti û dostaniyê de be. Ji ber vê yekê jî, serê pêşî, -çend pevçûnên herêmî ne tê de- tenê ji bo av û axa kurdên Îranê herb kiriye.

⁶ Prof. Dr. Celîlê Celîl, 1880 *Şeyh Ubeydullah Nehrî Kürt Ayaklanması*, Wş. Pêrî, 1998 İstanbul, r: 110

⁷ Jêdera berê r. 93

⁵ Prof. Dr. Celîlê Celîl, 1880 *Şeyh Ubeydullah Nehrî Kürt Ayaklanması*, Wş. Pêrî, 1998 İstanbul, r: 110

Axirkî tevî şênîyên derdora Gola Urmiyeyê û deverên din ên Kurdistanê, sala 1880an, serî hildide. Tevgerê gelek mezin çê dike.

Ji ber ku ne li gor berjewendiyên Brîtanyayê ye, serê pêşî ew dikevin metirsiyê û heta ji wan tê, rê li ber bis-erketina vê tevgerê digrin. Heta birî-taniyan, tevî serbazên Awusturyayî jî, fiilen alîkariya artêşa Îranê kirine.⁸

Wekî din, dewleta Êrus jî, heta jê tê, neyartî li hember Şêx Ubeydullah dike. Yê wê jî, kîn heye li hember bine-mala Nehriyan. Çimkî, di herbên navbera osmanî û êrusan de, -sala 1877- malbata Nehriyan, alîkariyên gelek mezin bi osmaniyan re kirine.

Nefî/Sirgûn/Ferman

Bi xêra alîkariya dewletên emper-yalist û hin qewmên derdora Îranê, eskerên Ubeydullah, li Îranê têkdiçin. Xayinên kurd jî bela û qezaya ser ul û derdan e. Tevger belav dibe.

Peyre ji aliyê dewleta Osmanî ve, Şêxê şerpeze, pêşî li Stenbolê, peyre li Medîneya Munewwer, peyre li Taîfê mecbûrî îqametê tê kirin.

Ubeydullahê Nehrî, dike nake nikare li Stenbolê debar bike û bi pin-hanî vedigere welatê xwe. Careke din zor didinê û wî dişînin Erebiştanê.

Pênc lawên/gezeyên Ubeydullahê Nehrî, hebûne. Reşîd, Elaeddîn, Mezher, Ebdulqadir û Muhemmed Siddîq.

Wefata Wî

Piştî çendakî, diçe Mekkeyê. Li wê derê diçe tewafa Beytê. Kabeyê tawaf dike, radibe nimêj dike, du rekaet nimêja xwe diqedîne û li ser nimêjê, li ber Kabeyê, li ser secdeyê wefat dike. Sal 1883 ye.

Şêx Ubeydullahê Nehrî, li bajarê Mekkeyê, li goristana Muella hatiye definkirin.

Encam:

Binamala Ş. U. Nehrî jî, mîna wan binemalên malmezîna mîna Mala Bedirxan Begê Botan, Binemala Barzaniyan, Cemîl Paşazadeyên Dîyarbekirî, Xalid Begê Cibrî yê Serhedê, Mala Eliyê Ênusê Xerzanî, Mala Êsuvê Seydo, Mala Şêx Seîdê Paloyî, Mala Ezîzên Farqînê û Mala Fewziyên Bidlîsê, Mala Berzenciyan û Şêx Mehmûdan, ji berê berê ve, heta dawiyê, mirî û rihçûyîyê azadiya welat û gelê xwe bûye.

Prof. Îzady îddîa dike ku şexsiyeta Ubeydullah û Şêx Seîd, neyarê kurdên elewî û wan kurdên ku ne sunnî bûne. Baş e, bila ev tişt rast be, gelo heqê Xwedê ye ku mirov wan bi şert û mercên îro rexne bike. Şerê dewletan, wê hingê hema hema bi temamî, li ser bingeha ol û mezheban e. Qoce dewleta Împeretoriya Osmanî bi xwe jî, qeweta xwe ji nixrên dînî digre û pê welatan fetih dike. Îca ev pêşengên bêpişt û bêal ên vî gelê bêxwedî, li hember wan dewletên sedsalaneyî, ka gelo dê bi çi darî xwe bigre û karibe doza azadiyê bike? Gelo heq tune ye ku mirov vê pirsê ji xwe bike?

⁸ Jêdera berê, r: 102, 105, 106

Bi ser de jî, jixwe carekê, ew neyar-tî û dijminahiya navbera kurdan, ji ber şer û herb û cengên bidehşet ku ji rûyê desthilatdarên Kurdistanê ve qewimîne, tu şîûreke neteweyî nehiştiye bi wan serok û rêber û xuyaniyên welat re.

Îrşada alimekî mîna Ehmedê Xanî û Melayê Cizîrî jî, wisan bi rehetî negihîştiye her deverê welat.

Heke em gazinan ji van binemalên mezin ên mîna Ş. Ubeydullah û Ş. Seîd bikin, divê em bi Seyîd Riza û rewşa tevgerên mîna yên wî jî, baş bizanibin.

Tevgera Nehriyan û Hêmanên Neteweyî

Tevgera Nehriyan, di dema xwe de, li nav gelê kurd, ew tevger e ku reng û rûyê neteweyîtiya kurd, bi awayê herî baş, têr, xurt û mezin derketiye pêş.

Girîngiya tevgera Şêx Ubeydullah, gelek e. Lewre, wî cara ewil karibûye civîneke neteweyî di navbera gelê Kurdistanê de çê bike.

Ş.U. Nehrî, dizane ku xwe bi darê sunnîtiyê ve nebigre, nikare li hember osmaniyan xwe ragre. Qeweta wî, terîqetên gelê wî, gişt sunnî ne. dewleta osmanî jî sunnî ye. Ê wî gotiye jixwe Mala Bedirxaniyan jî, ji ber van yekan, nekariyan xwe ragrin. Ez jî rabim ew qas ked û emek bidim û miletê xwe telef bikim, dîsan beredayî ye. A baş ew e ku ez herba xwe li ser bingeha neyartiya bi mezhebê Şîa bikim da ku Dewleta Osmanî, nikaribe sunniyên ku qeweta min in, ji min re bike neyar û nikaribe pê piştî min bişkêne. Ev teza wî rast dertê jî. Heke ne bi alîkariya

dewletên din ên ewrûpî û Rûsyayê be, dê bi ser bikeve jî...

Neyartiya Şêş Dewletan

Jixwe piştî ku lawê Şêx, Seyyîd Ebdulqadir, li Îranê neçar dimîne vedikşe û Şêx jî sirgûnî Stenbolê dikin û ew jî ji wê derê derdikeve tê welat, êdî helwesta hemû dewletan li hember tevgera wî, aşkera û zelal dibe. Ji xeynî Îranê, îca cî bi cî eskerên osmanî bi xwe jî, derbên mezin li eskerên Şêx didin. Serê pêşî hewl didin ku hevgirtina Şêx û gelê ermen, ereb û asûrî xera bike.

Ciyê heyret û ecêba giran e ku Dewleta Osmanî, bi vê jî nasekine, heta ku jê tê, zorê dide eşîrên kurd bi xwe jî, da ku bi hev re nekevin yekîtiyê. Bi hemû hêza xwe, bi dewletên gawir re, li hember Şêxê misilman, dijminahiyeke kesî nedîtî nebî-nayî dike.

Wekî din dewleta Brîtanya, Rûsya û Ewusturya, rasterast pê dikutin ser Osmaniyan ku wî bisekinînin. Emerîka jî, hevkarîya ingilîzan dike.

Bi vî awayî, Emerîka jî, hevkarîya ingilîzan dike.

Bi vî awayî, tevî dewleta Îranê, şêş dewletên biqewet, hemû bi hev re li hember doza azadî ya Ubeydullah dibin yek.

Xîreta Şêx Ubeydullah

Bi qaydeyê ku mirov ji kirin û gotinên Nehrî fehm dike, zatekî wisan bûye ku êdî xîreta wî qebûl nekiriye ku îranî, ji aliyekî ve kurdên belengaz li hember osmaniyan telef bikin û li hem-

ber gelên din bide kuştin û îca osmanî jî, kurdên hejar, li hember ûrus û îraniyan û neyarên xwe yên din bidin kuştin.

Heta ku jê hatiye, nehiştiye ku tu kes li gelê reben ên bin maîyeta wî, zilm û zordestî bikin. Bi gotina Mînorskî, tevgera Ubeydullahê Nehrî, tevgereke hemdem a rizgariya neteweyî ye û Şêx bi xwe jî, li hember gelê xwe, zatekî gelek nefsbîçûk bûye. Rojê bi hindikî, 200-300 kesî girtiye huzûra xwe.⁹

Heke ev malmezînen me, bi rastî jî ne dildarên azadiya vî welatî bûna, gelo çima qedera zarok û neviyên wan bi xwe jî, heta mirinê, heyata xwe dane ser rizgarkirina vî welatî?

Seyîd Ebdulqadir (1865-1925), Cemiyeta Tealî ya Kurdistanê dadi-mezrîne. Gava tevgera Ş. Seîd serî dide, ew jî xwe jê dîr nagre. Dîsan, di pey têkçûna vê tevgerê de, ew jî dibe şehîdekî dardakirî.

Seyîd Taha, neviyê Ş. Ubeydullah e, sala 1908an, îdareya Şemzînanê, digre destê xwe. Heta ku Sultan Reşad wî dajo Stenbolê. Ji wê derê direve diçe Rûsyayê. Careke din xwe digihîne Şemzînanê û li hember desthilatdariya Împeretoriya Osmanî têdikoşe.

Du sal di pey tevgera Ş. Seîd de, - sala 1927an - bi Şêx Elî Rizayê ku kurê Ş. Seîd e re, îca radibe Cemiyeta Tealî ya Kurdistanê ava dike.

Piştî ku 70 sal bi ser Tevgera Nehriyan re derbas dibe, li Îranê, Komara Kurd a Mehabadê hatiye damezrandin, gelo tesîra tevgera Nehrî,

di amadekirina zemîna wê de tune ye?

Malbata Nehriyan jî Malbata Paloyiyan jî, mîna malbatên pêşeng ên vî gelî, ji zemanê berê ve serî dane ser rêka azadiya vî gelî.

Nameya Şêx Ubeydullah Ku Ji Dr. Kohran Re Şandiye:

Gelê kurd ku zêdetirî 500 000 malbatî ye, neteweyeke cihê ye. Ola wan cihê, edet û kevneşopiyên wan xweserî wan in. Lewre ji aliyê gelên din ve, bi awayekî nebaş tên naskirin. Kurdistanê weha lanse dikan. Heke ji nav me, yekî nebaşiyek kiribe, unwana nebaş, li bi hezaran mirovên me datînin. Gelo hûn dizanin ku ev hemû, pêkanînen canîyane yên îqtîdarên tirk û îranî ne? Çimkî Kurdistan, di navbera van her du dewletan de ye û ev her du dewlet jî, bi behaneyên xwe, naxwazin ku baş û nebaşan ji hev cihê bikin...¹⁰

⁹ Pirtûka Pof. Dr. Celîlê Celîl, r: 80

¹⁰ Prof. Dr. Celîlê Celîl, *1880 Şeyh Ubeydullah Nehrî Kürt Ayaklanması*, Wş. Pêrî, 1998 İstanbul, r: 129

Şêx Evdirehmanê Garisî*

Celadet Alî Bedir Xan

*Hişyarîya me ji her sê şêran
Xanî û Seîd û Evdirehman
Hurmiz wekî hevriyan çu caran
Nakit te di nav gunehkaran*

B. Ferîdûn

Şîn ... şîn ... şîn... her der reş ne ma heşîn, dil bikul, can bikeser; çav bi girîn.

Bang dan, Şêx Evdirehmanê Garisî ne ma, hatibû xêre, çû rehmetê ...

Herê Şêx Evdirehmanê Garisî, ruhniya çavên Kurdistanê, germiya dilên kurdên qenc, bi du berikên bêbext dest ji me kişand û çû. Bû şehîdê dîn û miletê xwe, qurbana armanca xwe.

Herê bi bêbextî hate kuştin. Ji xwe wekî din kuştina wî nîn bû. Bi mêranî ne dihate kuştin. Li pey wî gelek gериha bûn. Ew mêrên qenc peyda ne dibûn, ne dihatin dîtin ko bikevin pêşîya wî, dor lê bigirin, pê biberizin û wî bikujin.

Herê, ji kuştina wî re an bêbextî an berikekî xêlkî divîya bû.

An ne wek mirovekî adetî di nav nivîna xwe de dê bimiriyaya.

Mirina di nav cihan, ne mirina wî bû. Heyfa xwedê jî jê re dihat, pê qaîl ne dibû ko ev mêrê bi her tiştê xwe bi dîn, bi zanîn, bi destê xwe qenc, di nav cihan de wek mirovekî adetî bi bayê an bi tayê biêşînit û di pey re qasidê xwe verêkit û emanetê xwe jê bistînit. Evdirehman ne stelih bû.

Jê re qatilek ji nav malê, golikê malê divîya bû ko bê tirs û lerz bikeve bin paşila wî, here destên wî û welê wî bide ber tifîng û xencerê.

Heke dar xirab dibe kurmê wê jê ye. Ji xwe kurmê darê ji darê mebit dar tu car xirab nabit.

Welê jî bû. Dinya li Şêxê me bû hêvar. Roj çûbû ava, hevalên wî jê dūrketibûn, ew bi xulamekî xwe ve di nîzingî gundekî de li hêvîya qasidekî dima.

* HAWAR, hejmar: 11, pêncşema 10ê Çirîya Paşin 1932

Hingûra şevê dest bi ketinê kiribû. Dema nimêjî jî hatî bû. Di ber wan re avekî diherikî. Şêxê delal xwe vemalt, tîfinga xwe da xulamê xwe, ket pêşiyê ber bi avê ve diçû.

Xulamê wî jî par re, ew da ber tîfingê. Derb lê ket, Şêx li xencera xwe xebitî û lê zivirî, derbeke din singa wî qul kir.

Xulam, yekî Sêrtî bi navê Necmo, serê Şêxê xwe bi xencera wî jêkir û bir dijminan. Herê bi xencera Şêxê xwe, jî ber ko ya xwe di singa wî ra kiribû.

Necmo hate xelatkirin, em jî pê re. Hewranîyekî reş bû xelata me.

* * *

Herê bang dan Şêx Evdirehamn ne ma, ji bona xidmeta miletê xwe za bû, ji bona wê jî mir.

Nizanim ezê çawan bikarim wesf û û pesnê wî bidim.

Şêx Evdirehman jî wan mirovan bû ko dèyên dinyayê kêr di zikên xwe de gerandine.

Şêx bû, mela bû, seyda bû, mêr û mêrxas bû.

Şêx bû, xwedan terîqet, mirîdên wî lê wek pêxemberekî dinihêrtin.

Mela û seyda bû. Di mezhebê Şafiyê de zanakî zor bû. Îslamiyet weke xwe nas dikir û dida nas kirin. Jê ne mûwek kêr dike, ne jî wek mela-yên din, ji bona veşartina nezaniyên xwe û şêlandina xelkî, lê zêde dikir.

Her çend mirovê axîretê bû, ew çend jî mirovê dinyayê, mirovê nûwînî û pêşkevî bû. Nav di xelkî dida ko bixwînî, her tiştî hîn bibin. Piraniya feqehên wî bi herfên latînî jî dizanî bûn.

Carkê min jê pirsî bû, heke ji nivîsandina zimanê me bi herfên latînî jî alîyê şerîetê ve tu manî heye. Rûwê wî yê delal û bi nûr, bi devkenekê zelal bû û li min vegehand;

- Ma çîre hebît, xwedê emr û nehyên xwe jî me re ne bi herf û şiklan, lê bi qiseyê daye zanîn. Ji xwe şiklên herfên Qurana pêşîn ne ji şiklên îro bûn. Ji lewra mîrê min, te ko xwendîye û dinya dîtîye, seh bike û jî me re herfinên welê bibijêre ko miletê me zûka hînê xwen-dînê bibît. Fetwa bi min re ye.

Min got mêr û mêrxas bû, Herçî mesela Berwarê seh kirine qenc dizanin, ew Şêxê delal çî mîrekî zor bû. Bi deh û panzdeh xulamên xwe ve qeza Berwarî rakiribû. Wekê xwe dida ber kevîrê, sed zilamên qenc nikarî bûn çepera wî rakin.

Berî sê salan gava me dabû çîyayên Hevêrkan, li xwe ne danîbû suwar bibe, xwe vemalt, du rextên xwe havêtin stowê xwe, tîfing bi milê wî ve, bi pêncih û çend salên xwe, wek xortekî bîst salî dabû kaş û şeharan.

Peyayên sist pê xurt dibûn, xelk pê disekinîn.

Şêx Evdirehman kitêbek, kitêbeke mezin bipîvan bû. Lê sed heyf û mixabin, li ber nisxeyeke din nehate nivîsandin.

Li ser Kurdistanê te her çî jê bixwesta nik wî peyda dibûn. Dîroka eşîran, mîjvemayên miletê kurd...

Di nav Kurdistanê de zahf geriha bû. Nemaze halê welatê Botan ecêb dizanî bû. Dikarî bû bibêje ser û binê her berê Botan jî çî rengî ne. Ser hakim û mîrekên Botan çîroknên nebihîstî dizanî bûn.

* * *

Belê Şêxê min tu mirovekî holê bûyî, lê îro tu çûyî û destên me ji te bûne. Nizanim heyfa min ji kê re bêt. Ji te re an ji me re. Tu çûyî rehmêtê, em hiştin di nav derd û şînê de.

Xelk dê bibêjin: Şêx Evdirehman çû, kelaşê wî di çolê de ma. Herê mala xwe guhest, bê tirb û gorn, bê rêç û şop, warkor çû.....

No kurdino, ne kurdino! yarino! neyarino! dostino, dijaminino! Evdirehman bi tirb û gorn û xwedan war çû.

Lê veşartina wî jî wek mirin û kuştina wî ne bi awakî adetî, lê bi awakî din, bi awakî welê bû ko heta niho nenas û neçêkirî....

Belê Şêxê min, min ji te re reke-fenekî welê bijart ko hêj tu kelaş pê nehatiye pêçandin, min ji te re tirbeke welê koland ko hîn tu mirî ne ketin ê.

Min kefenê te kir: Sor, sipî û kesk û zer, ala te, û min tu veşartî nav rûpelên Hawarê û li serê wî kêla te daçikan.

Kefenê te kefenekî welê ye, rojkî bêt, ji te vebit û li ser kelat û bajarên welatê te re li pêl bibit.

Tirba te tirbeke welê ye ko ne kêla wê bi birûskên ezmanî dişike, ne cax û dîwarên wî bi ba û bagerê hildiweşe, ne axa wê bi baran û lehîyê kul dibe û ji hev dikeve.

Tirba te kitêbek e, ko nîfşên mîletê me destê-desta bikin û her nîfş ji nîfşê din re heta paşîyê, hinda roja qîya-metê, ji hevdu re dê bispêrîa.

Ew tirba te a abadîn e. Min eva ha ji bona te bijart û koland.

Lê te tirbeka din jî heye ko tu bi xwe bê hemdê xwe û bê hemdê min

hatî û ketî navê.

Ew jî dilê min, dilê min ê jar û biderd e. Lê bi hevîn û hejkirina te ew çend xurt e ko bikare laşê min û kelaşê te heya paşîya emrê min hilgire û me her du heta hingî bi xwedî bike....

* * *

Şêxê min bi pêncih û çend salên xwe ve wek zarokekî ko di paşila dêya xwe de dimirî, bê ax, bê nalîn û zarîn, bê teq û req û teşxele.

Belê tu diçûyî û bi te nedihesyane, bîr ne dibirin. Ji xwe bi te bihesyana kengê ew destê bêbext ê bêşerm li te radibû.

* * *

Bigrî Kurdistanê bigrî, bigrî Botan bigrî, bigrî Garisî bigrî, bigrî Gozgehê bigrî.

Keç û bûkên Kurdistanê gulîyên xwe kur bikin, xwelî li serê xwe bikin, reşa xwe girêdin, şîn.... şîn bikin, bi ax û zarîne bigirîn.

Tu jî mîro bigrî, bikeve pêşîya hemîyan bigrî û binal.

Şêx Evdirehman ji kîsê hemîyan çû, lê nemaze ji kîsê te çû. bîne bîra xwe, wekê bi Şêxê xwe re rûdiniştî çawan li te fedikirî, wusan çavên wî bi hej û hevînê tu himbêz dikirî...

* * *

Ey axa Kurdistanê, welatê Botan, eşîra Garisan halanan di xwe bidin, pesnê xwe bidin, fortan û zirtan bikin û bibêjin:

Evdirehman ji ax û toza min hatibû

pê....

Evdirehman ji heşînahîya çîyayên min belgih girtibû

Evdirehman di bin konê min da rabû bû....

Tu jî *Hawarê*, pesnê xwe bide û bêje:

Tirba Şêx Evdirehman di min da ye, min ew vaşartiye nav rûpelên xwe, kêla wî daçikandîye raserî xwe.

Ey erd ji min bidexise ko min ew şehîdê dîn û millet ji te re ne hişt û nekir para te....

* * *

Şîn... şîn şîn her der reş ne ma heşîn. Dil bikul, can bikeser, çav bigirîn.

Bang dan, Şêx Evdirehmanê Garisî ne ma, hatibû xêrê çû rehetê...

* * *

Şêxê min, welê dixuye, te bêriya me kiriye. Ji xwe me jî ... Emê hevdu bibînin jî... Lê nizanim kengê? Rêya te rêya me ye jî. Emê bigehîne te, di neqebê re ko tu çûyî. Heke em xwe nalezînin ne ji wê ye ko destê me ji dinyayê nabît. Destê me ji karê ko em bi hev re pê dixebitîn, nabit. Ji xwe xebata me bi sebata me pêş ve diçe.

Şêxê min tu ketî xewna Ferîdûn. Ferîdûn kurdekî hêja ye. Sezayî zîyareta te ye. Xwezî bi wî. Te jê re got, ji te re şînnamêyek binivîsînî, navê te hildit. Ewî jî kir, navê te hilda, wesfê te da, te ji bîra deranî, anî bîra. No, tu ne anî bîra, ji ber ku tu hergav dibîra de yî. Em nikarî te ji bîr bikin, me dil hebe jî.

Ji ber ko tu xwe bi xwe, xwe bi me didî hesandin, em bi kêmanîya te dihesin. Belê tu di laş û canê kurdaniyê de lebatek bûyî. laşê me, laşê her tiştî ji lebatên ji hev cihê hevedudanî ye. Û laş hewcedarî her lebatê xwe ye. Tu lebat jê re ne bêkêr in, û tu lebat nikare bikeve şûna lebatekî din. Ji lewra lebatê birî şûna xwe vala dihêle. Tu çûyî ji laşê me, ji laşê heyîna me hatî birîn. Laş hewcedarî te ye. Di mehcetê de destê xwe dibe şûna te, tu nînî. Bi neyîna te dihesê, liber te dikeve. Ji lewra Şêxê min, em nikarin te ji bîr bikin. Ji ber ko şûna te vala, şop û rêça te a bixwîn, weke xwe ye.

Şêxê min, em dibêjin tu mirîyî, tu mirî yî. Lê di rastiyê de tu bi xwe jîyîn î, jîyîn tu bi xwe yî. Tu ji bona Kurdistanê mirî. Kurdistan heyînek e. Ji payedarbûna heyînekê re jîyînek divêt. Jîyîn bi xwe, bi mirinê tête pê. Tu mirî, tu bûyî û tuyê ji Kurdistanê re bibî jîyîn. Jîyîneke welê ko tenê bi Kurdistanê, bi ax û dar û kevir û milletê wê re dê vemirît.

Şêxê min, heye ko te dil kiribe, em navê te di rûpelên *Hawarê* de hildin. Tu neketî xewa min. Lê ez bi vê daxwaza te hesiyam. Min şihra *Bêriya Botan* berê du salan nivîsand û pêşkêşî gîyanê te kiribû. Gava şihra Ferîdûn gîhabû destê min, *Bêriya Botan*, digel navê te, ji xwe ketibû rûpelên *Hawarê*. Bi vê rasthatinê dilê min şa ye, xwedê gîyanê te ê bihuştin jî şa bikit.

“Şîna Şêx Evdirehmanê Garisî

Yaro tu here çîyayê jorîn
Pirsê bike kanî Şêxê şêrîn

Çilmisîne gul bi hêstirên zer
Geştir bigerîn ji rûyê dîlber
Çavê xwe bi ruhî ke ji bînê
Canê xwe xwedî bike bi bihnê
Zêrax e çiyayê tê de tabût
Kevirê wî ji xwînê bûne yaqût
Pûş û çilowên wî sade reyhan
Razaye li ser wî Evdirehman
Bi navê xweşîya dil û du çava
Roja me ji zû de çûye ava
Bê hêvî mebe Xwedê kerîm e
Azahîya kurd ne dûr e sihme
Her miletî bête xwîn rijandin
Nabit di cîhanê bê veşartin.

*

Ava ko tu şuştîye ne ez bîr
Belkî jî da çavê kurdê bêbîr
Qelqel ji te re pelê gula ye
Ronahîya hîv û pêlê ba ye
Gorîn ji te re dilê di xortan
Rûpelê Hawar kûhê Botan
Seyda yî li pêşberê te bilbil
Mîna wî bixwendî tu sorgul
Zarîn û fixan dike li kurdan
Evda vî egîtî ma li erda
Gerçî di çiyê de maye avî
Seyranê dikê l'samayê kovî
Ew cih de bibête rokê bajar
Pertalê wî duht û bûkê tatar
Wêrano çiyao! ev çi av in?
Ev darê bi xemil û xêz û rav in
.....”*

* Hawar, hejmar: 25, 19yê Tebaxa 1934

Ehmedê XANÎ û Herçar Berhemên Wî

Doç. Dr. Mamoste Qedrî

1. BI KURTASÎ JIYANA EHMEDÊ XANÎ Û SERDEMA

Navê wî Ehmed, navê bavê wî Îlyas, navê diya wî Gulnîgar e. Di sala 1650-51an de li Bayezîdê hatiye dinê û di sala 1707an anjî 1709an de li Bayezîdê wefat kiriye. Mexlesên "Xanî", "Mela", "Pepûk" û "Kurdî" bikar anîne. Lê mexlesa ku bêtir bikar aniye "Xanî" ye. Xan hem navê malbata wî ye hem jî navê gundê ku malbata wî lê bicî bûye.

Berîya hezar sal berê navê "Çukurca"yê, ku îro naçeya Hekariyê ye, "Çalê" bûye. Li Çalê jî bo karwanên ku ji hêla Azerbeycanê ve dihatin û bi aliyê Bexda û Şamê ve diçûn xanek hatiye avakirin û li deşta dora vê xanê navê "Deşta Xanê" hatiye dayîn. Paşê li vê deştê li nêzikê xana karwanan gundek bi navê "Xan" hatiye avakirin. Berê di vî gundî de malbata Xanî, paşê jî

Ehmedê XANÎ

eşîrên Pinyanişî û Ertûşî bicî bûne. Lê demek di pey re gund têra van hersê

malbetan nekiriye. Loma berê Pinyanişî û Ertûşî jê derketine, paşê jî malbata Xanî jê koç kirine. Qismek ji Xaniyan bi rêberiya Mîr Hesên çûne Xoşaba Wanê. Niha jî li herêma Xoşabê bi qasî 50 gund hene ku dewama wan in. Piştî wêfata Mîr Hesên, kurê wî Mîr Silêman kete şûna wî. Piştî mirina Mîr Silêman, kurê wî Mîr Ebdurezaq ketiye şûna wî. Piştî Mîr Ebdurezaq jî kurê wî Şêx Ebdurehman cihê wî girtiye.

Piştî ku di sedsala X/XVIan de Wan û Hawîdorê wê ji aliyê Sefewiyên Îranî ve hatiye îşxalkirin Şêx Ebdurehman digel malbata xwe çûye Bayezîdê û di nav qebîleya Mehmûdiyan de bicî bûye û bûye "Qadiyê Kela Sor". Piştî mirina Şêx Ebdurehman di sala 940/ 1534an de ev wezîfe ji kurê wî yê bi navê Mîr Rustem re hatiye dayîn. Piştî mirina Mîr Rustem, kurê wî Mela İyad bûye mezinê malbata Xaniyan. Piştî Mela İyad jî kurê wî Mela İlyas ketiye şûna wî ku ev zat bavê Ehmedê Xanî ye.

Çawa ku Ehmedê Xanî di dawîya "*Mem û Zîn*"ê de ji bal dikişîne ser, ew di sala 1061ê koçî (1650-51ê zayînî) de hatiye dinê:

*Lewra ku dema ji xeybê fek bû
Tarîx-î hezar û şêst û yek bû*

Xanî piştî wêfata bavê xwe li cem birayê xwe yê mezin Mela Qasim dest bi xwendinê kiriye û di Medreseya Muradiyeyê da bi tehsîla îlmê mijûl bûye. Li gor ku Eladîn Secadî dibêje Xanî piştî Bayezîdê ji bo xwendina medreseyê Xelatê, Bedlîsê û Rihayê. Paşê vegeriya Bayezîdê lê dîsa ji Bayezîdê derketiye çûye Cizîra Botan, ji wir jî derbas bûye çûye Bexdayê û

Misrê. Lê wî îcaze li Xoşabê di Medreseya Ataiyeyê de li cem seydayê xwe Mela Camî sendiye.

Xanî piştî temamkirina xwe vegeriya Bayezîdê, li wê derê mizgeft û medreseyek ava kiriye û di vê medreseyê de darsa feqîyan daye. Xanî ji aliyek ve bi dersdanê mijûl bûye ji aliyek ve jî di Dîwana Mîr Muhemmed de katibî kiriye.

Mezhebê Ehmedê Xanî yê fiqhî "Şafi'î", mezhebê wî yê baweriyê "Sunî-Eş'erî", terîqeta wî jî "Neqşbendî" bûye. Bi qasî ku tê zanîn Xanî jî wekî Melayê Cizîrî nezewiciye.

Di sedsala 17an de, ango di serdema Xanî de, şerên di navbera osmaniyan û Sefewiyan de ketibû qonaxek girîng. Van herdu dewletan jî di şerên navbera xwe de welatê kurdan wekî pîr û tampon bikar danîn û her tim kurdan zirarê didîtin. Xanî di "*Mem û Zîn*"ê de derbarê van şeran û zirardîtina kurdan de wiha dibêje:

*Ev Rom û Ecem bi wan hesar in
Kurmanc-î hemî li çar kenar in*

*Ev qulzemê Rom û behrê Tacik
Hindî ku bikin xurûc û tehrîk*

*Kurmanc-î dibin bi xwûn mulettex
Wan ji yek ve dikin mîsalê berzex*

Xanî di vê sedsalê de hesreta mîrek mezin ku yekîtiya kurdan pêk bîne kişandiye. Xanî vî mîrê han carina wekî "cîhanpenah", carina wekî "serfiraz", carina wekî "padîşah", carina jî wekî "xwedan" binav dike û hinek taybetmendiyên wî jî diyar dike. Li gor Xanî divê ev padîşahê kurdan xwediyê van taybetmendîyan be:

Sahibkerem (Cuwanmêr, qencîxwaz)
Suxwenewaz (Heskiroxê şêr û retorîkê)
Xwedîtac (Tac sembola serxwebûnê ye)
Xemxwar (Xwedî şifqet, derdmendê bi derdê gel)

Xanî li gor xwe sebebê neyekbûna kurdan û nehatina wan a cem hev di bin îdarekî de teşxîs kiriye ku ew jî hevne-girtina kurdan û bêtifaqiya wan e. Eger tifaqa wan hebûya ewê rewşa wan çawa bûya? Em bersiva vê pirsê ji Xanî bibi-hîsin:

Ger dê hebuwa me ittîfaqek
Vêkra bikra me îngiyadek

Tekmîl-î fikir me dîn û dewlet
Teshîl-î fikir me 'îlm û hîkmet

Rom û 'ereb û 'ecem temamî
Hemyan ji me ra fikir xulamî

2. HERÇAR BERHEMÊN EHMEDÊ XANÎ

Li ser hejmara berhemên Xanî hinek nîqaş hene. Lê çar hebên ku tu nîqaş tune ye ku ew xwemalê Xanî ne. Ew herçar berhem ev in: "*Nûbehara Biçûkan*", "*Eqîdeya Îmanê*", "*Mem û Zîn*", "*Dîwan*". Xanî digel ku 'erebî û farisî û tirkî jî baş zanibûye wî di nivîsandina berhemên xwe de zimanê xwe yê zikmakî tercîh kiriye. Ango çawa ku ew jî dibêje, wî di şûna zimanên 'erebî û tirkî û farisî yên ku mîna şeraba safî birûmet bûne de zimanê kurdî yê ku wekî telpa ser av û şerabê bûye bikar aniye. Belê Xanî wiha dibêje

Safî şemirand vexwarî durdî
Manendê durrê Lisanê kurdî

Înaye nîzam û întizamê
Kêşaye cefa ji bo 'amê

Çibkim ku qewî kesad e bazar
Nînin ji qumaş-î ra xerîdar

Li gor Xanî sebebê kesadbûna bazara ziman û edebiyata kurdî tune-bûna hukumdarek kurd ku xwedî li vî ziman û edebiyatê derkeve ye. Nexwe divê hukumdarek kurdan jî hebe, ev hukumdar xwedî li ziman û edebiyata kurdî derkeve, morek vî hukumdarî ya fermî hebe û ew bi vê mora xwe zimanê kurdî tesdîq bike. Heta ev hukumdar û ev mor tunebe ev ziman jî rûmet û piyaseyê nabîne. Belê, Xanî di vî warî de di du beytên *Mem û Zînê* de wiha dibêje:

Ger dê hebuwa me serfirazek
Sahibkeremek suxen newazek

Neqdê me dibû bi sîkke meskûk
Nedma wehe bêrewac û meşkûk

Piştî vê destpêka kurt em dikarin derbasê tehlîla herçar berhemên Xanî bibin û ji *Nûbehara Biçûkan* dest pê bikin.

2. 1. Nûbehara Biçûkan

Nûbehar wekî ferhengê 'erebî-kurdî tê naskirin. Lê di gelek cihan de bêje û term wekî kurdî-'erebî jî hatine rêzkirin. Loma em dikarin bibêjin ku ferheng di heman demê de kurdî-'erebî ye jî. Di sala 1683an de hatiye nivîsandin. Ji 13 beşan pêk tê. Tê de

kêm zêde 220 beyt û 1000 bêje hene. Destpêk, beşa yekem û beşa dawîn li gor sîstema "mesnewî"yê; beşên din jî li gor sîstema "xezel"ê hatine qafiyekirin. Ji 19 behrên weznê 7 heb hatine xebitandin. Çimkî ji bo helbesta kurdî ya kilasîk bêtir heft heb bikêr tên ku ew jî ev in: Hezec, recez, remel, mudarî, besît, serî, muteqarib. Xanî di destpêkê de amanca nivîsandina vê berhemê wiha tîne ziman:

*Vêk êxistin Ehmedê Xanî
Navê Nûbehara Biçûkan danî
Ne ji bo sahibrewacan
Belkî ji bo biçûkê Kurmancan*

(Van kelîmeyên han civandin Ehmedê Xanî

Navê ferhenga xwe Nûbehara Biçûkan danî

*Wî ev berhem ji bo kesên taybet çê nekir
Belkî ji bo tevê zarokên kurmancan çêkir)*

Eger em bi bergehêk perwerdehî li Nûbeharê binêrin, emê bibînin ku bêjeyên ku di malikên wê de wekî 'erebî-kurdî yan jî kurdî-'erebî hatine pêşberkirin ne bi hawakî rasthatî û bêrêbaz, belkî li gorî rêbazên "ji nêz ber bi dûr ve"; "ji tiştên hêsan ber bi tiştên zor ve"; "ji tiştên ku tên zanîn ber bi tiştên ku nayên zanîn ve" û "ji bitûn ber bi perçeyan ve" hatine hîlbijartin û pêşberkirin. Xanî di çarçoveya van rêbazan de bergehêk pedagojîk/ perwerdekariyî pêşan daye. Hinek ji mijarên ku Xanî ew li gorî rêbazên navborî girtine dest ev in:

1) Navên kesên ku di heman malbatê

de ne yan jî merivên hev in.

- 2) Wesleyên canê mirovan
- 3) Sîfetên însanan yên xwezayî
- 4) Flora (nebatên welatê kurdan)
- 5) Fauna (heywanên welatê kurdan)
- 6) Hejmarên bîngeh
- 7) Rewşa hewayê
- 8) Çar demsal
- 9) Hinek sîleh û aletên seretayî
- 10) Bêje û termên dijawê û hemwate
- 11) Bêje û termên dengnêz
- 12) Lêker û demên bîngeh

Taybetmendiyek Nûbeharê ya girîng û balkêş jî ev e ku Xanî di serê her beşek wê de beytek pend û nesîhetê wekî wecîze bi kar anîye û bi van beytan rasterast xîtabê zarokan kiriye. Li gor beşan ev beytên nesîhetê yên wecîzeyî ev in:

Beş Wecîze

1	Heta tu dewr û dersan nekî
tekrar û mesrûf
Li dinyayê tu nabî ne meşhûr û ne me'rûf
2	Perde ku rabin ji ber 'aridê dilistan e xweş
Dil ji xeman ku bête der bulbulê gulistan e xweş
3	'Arifê ku bi qencî me'rûf-î bit
Dê helîm û sabir û mewqûf-î bit
4	Ger dê te meqsûdek hebî lazîm
divê lêbî bilez
Xasma te me'bûdek hebî daîm di emrê wî bîbez
5	Her çi bi îlmê cehl kir mubeddel
Sîfrê xwe wî kir bi zêr mukellel
6	Ey ku te kîbrê daîm kirye ji bo xwe merkeb

- Ewwel tu "bê" bike "yê" paşê bigîre merke
- 7 Şêx û sofitî keramet, ilim, xwendin hem 'emel
Xilwet e hucre, terîqeta te şerî'et bê xelet
- 8 Ger te divêtin bibî mîr û ser û mu'teber
Kîzb û xîlafê mebêj, ger te bikin ker bi ker
- 9 Herçî ku ji dinyayê berîdaşte damen bû
Bê şubhe di nîv 'amê evraşîte gerden bû
- 10 Ger te divêtin ku beraber nebitin kes bi te ra
Îlim bixwun hem 'emel-i tu bike sin'et ji xwe ra
- 11 Herçî kesê îlmekî qenc xwendiyê Dewlet e ger wî biesl xwendiyê
- 12 Di fesla Nûbeharê da digel dîlber biçin geştê
Ji ew xweştir 'umur nabit li min ew hal qewî xweş tê
- 13 Mu'ellim bila dil wekî ber bitin Divêtin ku şagirt-î dîlber bitin

2. 2. 'Eqîdeya Îmanê

Îlm û kitêbên ku bi kurtasî û bê beranberîkirina fikrên jihevçuda behsa şeş bingehên îmanê dîkin, wekî 'eqîde tîn binavkirin. Eger behskirina ji van bingehan bi hawakî berfireh û bi beramberîkirina fikrên jihevçuda yên mezheb û firqeyan be di cihê 'eqîdeyê de bêtir "kelam" tê bikaranîn. Amanc ji şeş bingehên îmanê ev in: Baweriya bi

Xwedê; bi ferîşteyan; bi pirtûkên asî-manî; bi pêxemberên ku ev pirtûk ji wan re hatine şiyandin; bi roja axretê û bi qederê. Ji aliyê Şîyan ve bingehêk din jî hatiye zêdekirin ku ew jî bawerîya bi îmaman e.

Meseleyên ku di vê berhemê de cih digirin bêtir li gor rêbaza Sunnî/Es'eri hatine nixrandin.

'Eqîdeya Îmanê di sala 1687an de hatiye nivîsandin û li gor sîstema "mes-newî"yê hatiye qafîyekirin. Hejmara beytên wê li gor nusxeyan di navbera 70 û 73an de ye.

Di vê berhemê de ji aliyê weznê ve behra muteqarib hatiye xebitandin. Naverok û rêbaz û tesnîfa vê berhemê wiha ye:

1) *Îlahiyyat* (Meseleyên girêdayê bi Xwedê ve): Hinek meseleyên vê beşê ev in: Tewhîd (yekîtiya Xwedê); Mahiyeta îmanê; tîkiliyên di navbera îman û 'emel de; tenasux (reenkarnasyon); hulûl (enkarnasyon); îttîhad (yekbûna du tiştan); atom û heyûla; qeder û hurriyeta însan; rewşa kesên ku gunehên mezin kirine li axretê; tobe û îmanhanîna di dema bêhêvîbûn û dîtina 'ezab de.

2) *Nubuwwat* (Meseleyên girêdayê bi pêxemberiyê ve): Hinek ji mijarên vê beşê ev in: Resûl û nebî kî ne? Sîfetên pêxemberan û bi taybet bêrî- bûna wan ji gunehan; şertbûn û neşertbûna zîlamiyê di pêxemberiyê de, ango jin jî dibin pêxember yan ne?

3) *Sem'iyyat* (Tiştên ku hebûna wan hatiye bihîstin): Ango tiştên ku hebûna

wan ne li ber çavan e lê ji pêxemberan hatiye bihîstin ku ew hene. Hinek ji wan tiştan ev in: Hebûna melek û cin û şeytan; roja axretê; di gorê de pirsên ku Munker û Nekîr ji mirî dikin; saxbûn û rabûna ji gorê; ji bo hesabdayinê civîna li mehşerê; terazûya ku emelên qenc û xirab pê tîrî kêşandin; pira sîratê; bihişt û doj (ango cennet û cehennem); dîtina Xwedê.

Ev herdu berhemên Xanî (*Nûbehar û 'Eqîde*) menzûm, ango bi şiklê helbestê hatine amadekirin. Çimkî esasê perwerdeya medreseyê li ser jiberkirina metnan e û şagird metnên menzûm ji yêr nementzûm hêsantir û bizewqîr jiber dikin. Berya Xanî jî hinek 'aliman di warê ferheng û 'eqîdeyê de berhemên menzûm amade kirine û ev berhemên wan di medreseyên osmaniyan de wekî kitêbên dersê hatine xwendin û jiberkirin. Mamoste Tehsîn Îbrahîm Doskî di şerha xwe ya li ser Dîwana Xanî ya bi navê "*Cewheru'l-Me'ânî*" de û nivîskar Zeynelabîdîn Zinar jî di pêşgotina xwe ya li ser latînzekirina vê behremê de dibêjin ku cara yekem Nûbehar bi vî terzî menzûm hatiye amadekirin, berya wê kesê ferhengek wusa nenivî - sandiye. Lê gava em li dîroka ziman û edebiyatê Rojhilat dinêrin em dibînin ku berya Xanî jî hinek aliman hem ferhengên menzûm hem jî 'eqîdeyên menzûm nivîsandine. Mese- la beriya osmaniyan cara yekem nivîskarê Îranî Reşîduddîn Vatvat (mirin: 1182) ferhengek menzûm nivîsandiye Di dema osmaniyan de jî beriya Xanî hinek 'aliman ferhengên menzûm, hinekan jî eqîdeyên menzûm nivîsandine. Di warê

ferhengên menzûm de du, di warê 'eqîdeyên menzûm de jî du alimên ku berhemên wan di medreseyên osmaniyan de wekî kitêbên dersê hatine xwendin û jiberkirin ev in:

Di warê ferhengên menzûm de

1) Ferîşteoğlu/Ibnu Melek: Di dewra osmaniyan de di sala 1392an de ferhengek bi navê "*Luxat-î Ferîşteoğlu*" nivîsandiye. Ferheng 'erebî-tirkî ye.

2) Şahidî Îbrahîm Dede: Vî nivîskarî jî berya Xanî ferhengek menzûm bi navê "*Tuhfe-i Şahidî*" amade kiriye. Ferhenga wî farisî-tirkî ye.

Di warê 'eqîdeyên menzûm de

1) 'Eli b. Osman el-Ûşî (m.569/1173). Nivîskar jî tirkên Ferganayê ye; navê berhema wî: "*Bedu'l-Emalî*". Hejmara beytên wê: 68

2) Îbrahîm b. Harûn el-Lekkanî (m. 1041/1632). Navê berhema wî: "*Cevheretu't-Tevhîd*". Hejmara beytên wê: 144.

Îbrahîm Heqqiyê Erzeromî ku li ser bernamêyên perwerdehiya di medreseyên osmaniyan de û li ser kitêbên dersê yêr van medreseyan de berhemek bi navê "*Tertîb-î Ulûm*" nivîsandiye û tê de listeya kitêbên dersê jî daye ku herdu ferhengên navborî û 'eqîdeya Ûşî jî wekî kitêbên dersê di vê listeyê de cih digirin.

Jixwe tiştê balkêş ev e ku Xanî hem Nûbehara Biçûkan hem jî 'Eqîdeya Îmanê li hemberî van berhemên navborî wekî kitêbên dersê yêr bedîl/ alternatîf û wekî perwerdeyek bedîl/ alternatîf amade kirine. Ango çawa ku Ev ferheng û 'eqîdeyên menzûm yêr berya Xanî di medreseyên osmaniyan yêr fermî de

wekî kitêbên dersê hatine xwendin û jiberkirin, Xanî xwestiye ku ew jî hem di warê ferhengê de hem jî di warê 'eqîdeyê de kitêban binivîsîne ku ew kitêb jî di medreseyên kurdan yên fexrî de bîn xwendin û jiberkirin. Xanî bi vê amancê di sala 1683an de *Nûbeher*, di sala 1687an de jî *'Eqîdeya Îmanê* nivîsandiye. Wî bi nivîsandina *Nûbeharê zimanê kurdî* kiriye "*zimanê ziman*", bi *'Eqîdeya Îmanê* jî kiriye "*zimanê dîn*". Ji bo ku tirk ji %90 Maturîdî ne di medreseyên wan de 'eqîdeya *Ûşî* ya ku li gorî Maturîdiyan e dihat xwendin û jiberkirin. Lê ji bo ku alimên kurd ji %90 Eş'erî ne Xanî "*'Eqîdeya Îmanê*" ya xwe li gorî Eş'eriyan amade kiriye. Di çarçoveya ku zimanê kurdî bibe "*zimanê dîn*" jî em dibînin ku sîfetên *Xwedê* yên 'erebî ku heta dema Xanî û gelek piştî dema wî jî nehatine tirkîkirin û farisîkirin ji aliyê Xanî ve hatine kurdîkirin. Şeş heb ji wan sîfetên resen û berdêlên wan yên kurdî ku ji aliyê Xanî ve hatine xebitandin ev in: Heyat=xweşî; qudret=şîn; îlm= zanîn; îrade=vîn; sem'=bihîstin; beser=dîtin. Xanî van sîfetên ku di îlmê 'eqîde û kelimê de wekî "sîfetên subûti" tên zanîn di beytên 21 û 22wan de wiha tîne ziman:

*Sîfetê di seb'e ji bo Zulcelal
Bizan heft in ey 'alimê purkermal
Xweşî, şîn û zanîn û vîn û kelim
Bihîstin digel dîtinê bûn temam*

2. 3. Mem û Zîn

Gelek derd û kul û ramanên Xanî yên olî, felsefî, civakî û siyasî hebûne. Wî xwestiye ku ji van derd û êş û ramanên wî re tiştek bibe tercuman û hincet û behane; loma wî di sala

1694an de "*Mem û Zîn*" nivîsandiye. Jixwe ew bixwe jî wiha dibêje:

*Şerha xemê dil bikim fesane
Zînê û Memê bikim behane*

Çima bi kurdî nivîsandiye? Xanî digel ku zimanên 'erebî û farisî û tirkî jî biqasî zimanê xwe yê zikmakî zanibûye, lê wî dev ji van zimanên ku wekî şeraba xalis bi qedr û qîmet bûne berdaye û zimanê kurdî yê ku wekî telpa ser şerabê ye û kes pê 'emel nake tercîh kiriye. Çawa ku ew bixwe jî wiha dibêje:

*Safî şemirand vexwarî durdî
Manendê durrê lîsanê kurdî*

Nexwe çima kurdî? Çawa ku Xanî jî dibêje, wî ji bo du amancên girîng ev berhem bi kurdî nivîsandiye. Yek jê ji bo ku milletên din nebêjin kitêbên her kesê hene, hew yên kurdan tenê tunene, kurd bê kitêb in; ya din ji bo ku neyê gotin ku kurd ji eşqê bêpar in; ne ji eşqa heqîqî fêhmî dikin ne jî ji ya mecazî.

Belê, Xanî "*Mem û Zîn*" a xwe bi kurdî nivîsandiye lê cih daye zimanên 'erebî û farisî û tirkî jî. Bi vî hawayî di navbera zimanê me û zimanên cîranên me de biratî pêk haniye. Mesela kêmezêde ji 26560 kelîmeyên "*Mem û Zîn*"ê 6015 heb 'erebî; 918 heb farisî; 26 heb jî tirkî ne. Em hêvî dikin ku xwediyê van zimanan jî di çarçoveya edalet û wekhevîyê de rojek bibin bira û çawa ku Xanî cih daye zimanên wan, ew jî di helbest û nivîsên xwe de cih bidin zimanê Xanî û zimanê wî nas bikin.

Belê, Xanî di beyta 2478an de wiha dibêje:

*Kurdî, erebî, derî û tazî
Terkîb-i kirin bi hezî û bazi*

(Min digel kurdî ji zimanên 'erebî û

farisî jî kelîme hanîn
Ji bo hunerê nezmê û lîstika peyvan
min ew bi heve danîn)

Di vê beyta Xanî de peyvên "hezl" û "bazî" derbaz dibin. Me'na "hezl"ê ya ferhengî "henek" e û ya "bazî"yê jî "lîstik" e. Loma min li kîja şerha "Mem û Zîn"ê nêrî min dît ku şîroveker dibêje "Xanî ji bo henek û lîstinê kelîmeyên vê berhemê bi he ve danîn". Lê ev herdu peyv di me'neyên xwe yên ferhengî de nehatine bikaranîn. Belkî wekî du termên wêjeyî û hunerî hatine xebitandin. Çimkî çawa ku Ferîst Develioğlu jî di ferhenga xwe ya osmanî de dibêje, "hezl" hunerê nezmê ye. Bazî jî di vir de ne me'na lîstika ku em dizanin e. Belkî lîstika peyvan ê ku di tirkî de jê re tê gotin "kelime oyunu" ku ev jî hunerek edebî ye. Nexwe divê em ji van herdu terman ne wateyên wan ên ferhengî, belkî wateyên wan ên edebî fêr bikin.

Xanî çawa ku li hemberî zimanên din jî zimanên xwe pir hezkiriyê lê nijadperestîya wî nekiriye, Wusa jî di navbera devokên Kurmancî de jî nijadperestîya devokê nekiriye. Heta karibûye ji tevê devokan îstîfade kiriye. Mesela hinek ji van devokên ku wî ji wan îstîfade kiriye ew bixwe jî 2470an de wiha tîne ziman:

*Bohtî û Mehmedî û Silîvî
Hin le'l û hink ji zêr û zîvî*

Xanî bikaranîna van devokan xwestîye ku devokên lehçeya Kurmancî nêzikê hev bike û ji wan zimanek standard pêk bîne ku jixwe rê û rêbaza zanistî jî ev e. Nexwe îro çima di navbera Seydayê Varlî û hinek nivîskar û lêkolînerên din de şer û ceng li ser devoka "Mem û Zîn"ê tê kirin. Hinek dibêjin Xanî devoka Bohtî bikar aniye, Seydayê

Varlî dibêje devoka Mehmedî bikar aniye û li ser vê meseleyê şerê devokan dikin. Ma ne waye Xanî bixwe dibêje min ji devoka Bohtî jî, Mehmedî jî Silîvî jî îstîfade kiriye. Mirov dibê qey Xanî zanibûye ku ewê li ser devoka "Mem û Zîn"ê şer derkeve loma wî vê beyta xwe gotiye û tê de navê bohtî jî Mehmedî jî qeyd kiriye. Lê ez dinêrim ku çavên hinekan ji me Bohtî tenê dibînin, çavên hinekan ji me jî Mehmedî tenê dibînin. Lê bila li qusûra min nenêrin, çavên min herduyan jî dibînin.

Hinek lêkolînerên me jî Xanî rexne dikin û dibêjin çima Xanî kurdiyêk xwe rû bikar naniye ku em tev jê fêr bikin. Bi qasî ku min di gotarek nivîskarê me yê hêja Remezan Alan de xwend ew jî tiştêk wusa dibêje. Ez dixwazim li vê derê tiştêk bibêjim. Hûn tev Mustefa Kemal Atatürk nas dikin. Di navbera mirina Xanî û mirina wî de li gorî îro 228 yan jî 231 sal heye. We navê axaftîna wî ya bi navê "Gençliğe Hitabe" yanî "Xîtaba ji Cuwanan re" jî bihiştîye. Hûn xebatên wî yên derbarê xwerûkirina zimanê tirkî de jî dizanin. Ez dixwazim ji vê xîtabeya wî ji we re sê mînakên pêşkêş bikim, ka çend heb ên ku 'erebî nizanin ewê ji van mînakên fêr bike?

Mînak 1: Dahilî ve Haricî bedhahların olacaktır.

Mînak 2: Bu imkan ve şerait çok namusait bir mahiyette tezahür edebilir.

Mînak 3: İktidar sahipleri şahsî menfaatlerini mustevlilerin siyasî emelleriyle tevhid edebilirler.

Nexwe divê em her nivîskarî û zimanê wî li gorî dem û esra wî binirxînin, ne li gorî dema me. Ka em çawa bikin, eger rojnameya "Azadiya Welat"

di dema Xanî de bi vî şiklê derketa ewê zimanê wî jî xwerû biba. Lê wezîfeya "Azadiya Welat" wî bixwe kiriye. Çawa ku Xanî di "Eqîdeya Îmanê" de sîfetên Xwedê kirine kurdî. Êdî ji viya xwerûtir ewê kuda here?

Ji bo ku Xanî "Mem û Zîn" a xwe li gor terza "mesnevî" yê amade kiriye, divê em jî wê li vê gorê tesnîf bikin: Çawa ku tê zanîn, mesnewî jî sê beşên bingeh pêk tên ku ew jî "destpêk", "mijara eslî" û "encam" e. Van beşan jî di nav xwe de dibin çend binbeş.

Destpêk:

Di bin vê beşê de binbeşên "besmele" (navê Xwedê), "tewhîd" (yekîtiya Xwedê), "munacat" (pesnê Xwedê û lavahiyên jê re), "nat" (pesnê Pêxember), "pesnê çar xelîfeyên mezin", "xwestina şefa'etê", "pesnê kesê ku berhem jê re hatiye hediye kirin"; "sebebê nivîsandina berhemê". Ev binbeş di "Mem û Zîn"ê de bi kurtasî wiha cih digirin:

a) **Besmele û tewhîd** (navê Xwedê û yekîtiya wî): Ev beş ji 36 beytan pêk tê û bi vê beytê dest pê dike:

*Sernameê name namê Ellah
Bê namê wî natemam e Wellah*
(Her kitêb di serî de divê bi navê Xwedê bê destpêkirin
Wallahî kitêb kêma dimîne eger bê navê wî bê destpêkirin.)

b) **Munacat** (pensê Xwedê û lavahiyên jê re): Ev binbeş ji beytên navbera 37-93an pêk tê û bi vê beytê dest pê dike:

Ey şukrê te cewhera zebanî

Wey zikrê te seygela cenanî
(Ey Xwedayê ku şukrê te cewherê ziman e.
Û ey Xwedayê ku zikrê te jî cîlaya dilan e.)

c) **Na't** (pesnê Cenabê Pêxember): Ev binbeş ji beytên navbera 94-160an pêk tê. Xanî di beytek jî vê beşê de Cenabê Pêxember wekî şexsiyetek ku de'wa xwe hem bi ziman û Qur'anê, hem jî bi dest û şûr dimeşîne dide nas-kirin. Ango li gor şert û mercan carina ziman û Qur'an, carina jî dest û şûr:

*De'wa xwu dikit bi dest û ezman
Destê wî bi seyf û dev bi Qur'an*
(De'wa xwe hem bi dest dimeşand hem jî bi ziman
Di destek wî de şûr hebû, di destê din de jî Qur'an)

d) **Mirac** (çûyîna Pêxember a asîmana): Ev binbeş ji beytên navbera 161-188an pêk tên. Beytek ji wan ev e:

*Hadîr ji te ra Buraq û Refref
Şatîr bi te ra firîşte ref ref*
(Ji bo suwarbûna te hazîr in Boraq û Refref
Melek jî hazîr in ku bi te ra werin ref bi ref)

e) **Pesnê kesê ku berhem jê re hatiye îthaf kirin**: Ev binbeş ji beytên navbera 189-234an pêk tê û li gor me beşa herî balkêş ev e. Çimkî di vê beşê de berhem ji bo kê hatibe nivîsandin navê wî tê gotin, pesnê wî tê dayîn û berhem ji wî re tê hediye kirin. Lê em dibînin ku Xanî di vê beşê de bi giştî pesnê kurdan daye û berhema xwe ji tevê kurdan re hediye kiriye. Ji xwe ev tişt jî sernavê vê beşê jî tê fêmkirin ku sernava wê ya resen ev e: "Îş'ara medîheta tewafî de kurdan e bi şeca'et û xîretê û îzhara

bedbextî û bêtalî'îya wan e, digel hinde semahet û hemîyyetê" (Ev beş der barê civakên kurdan de ye. Ev civakên han digel ku xwedî cesaret û xîret û cuwamêrî û hemîyetê ne jî, dîsa tim bê talih û bê si'ûd in; talihê wan tune ye). Hinek ji beytên vê binbeşê ev in:

*Ez mame di hîkmeta Xwedê da
Kurmanc-î di dewleta dinê da*

*Aya bi çi wechî mane mehrûm?
Bîlcumle ji bo çi bûne mehkûm?*

*Her mîrekî wan bi bezlê Hatem
Her mîrekî wan bi rezmê Rustem*

*Goya ku li ser heddan kilîd in
Her taîfe seddek in sedîd in*

*Ev qulzemê Rom û Behrê Tacîk
Hindî ku bikin xurûc û tehrîk*

*Kurmanc-î dibin bi xûn mulettex
Wan ji yek ve dikin mîsalê berzex*

*Cuwamêrî û himmet û sexawet
Mîrînî û xîret û celadet*

*Ew xetm e ji bo qebîlê Ekrad
Wan daye bi şîrê himmetê dad*

*Ger dê hebuwa me îttîfaqek
Vêk ra bikra me înqiyadek*

*Tekmîl-î dikir me dîn û dewlet
Teshîl-î dikir me îlm û hîkmet*

Ji van beytan ya ku bala min pir dik-
işîne beyta ku derbarê kurdan de dibê-
je:

*Goya ku li ser heddan kilîd in
Her taîfe seddek in sedîd in*

Min di şerhên "*Mem û Zîn*"ê de rast

nehatim, lê ez ji vê beytê wiha fêm
dikim: Di tespîtîkirina sînoran de kilît
kurd in. Ango dewletên ku welatê kur-
dan di nav xwe de parê kirine sînorên
xwe li gorî kurdan tespît dikin. Sêsed
sal berê jî wiha bû ye û niha jî wiha ye.
kurd her tim kilît in.

f) *Sebebê nivîsandina behremê*: Ev
binbeş ji beytên navbera 235-285an pêk
tê. Hinek ji van beytan ev in:

*Hasil ji înad eger ji bêdad
Ev bîd'ete kir xîlafê mu'tad*

*Safî şemirand vexwarî durdî
Manendê durrê lisanê kurdî*

*Înaye nîzam û întîzamê
Kêşaye cefa ji bo 'amê*

*Da xelq-î nebêjîtin ku Ekrad
Bê me'rîfet in, bê esl û binyad*

*Enwa'ê millet xudan kitêb in
Kurmanc-i tenê di bê hesêb in*

*Hem ehlê nezer nebên ku Kurmanc
Îşqê nekirin ji bo xwe amanc*

*Bêbehre ne ew ji îşqibazî
Farix ji heqîqî û mecazî*

Mijara eslî

Mijara eslî ya "*Mem û Zîn*"ê bûyera
eşqa ku di sala 1393an de li Cizîra
Botan di navbera cuwanê bi navê Mem
û cuwana bi navê Zîn derbaz dibe ye.
Mem kurê katibê dîwanê ye, Zîn jî
xwuşka Mîrê Cizîra Botan e. Vê eşqa
han berê bi hawakî mecazî dest pê
kiriye, paşê bûye heqîqî û ilahî.
Qehremanên din yên ku di "*Mem û
Zîn*"ê de rol girtine ev in:

-Tacdîn: Destbirakê Memê ye, kurê wezîrê dîwanê ye, sembola başiyê ye.
-Sîtî: Heskiriya Tacdî ne, xwuşka Zînê ye.

-Arif û Çeko: Birayên Tacdîn in

-Zeynedîn: Mîrê Cizîra Botan e, birayê Zînê û Sitiyê ye.

-Beko: Dergehvanê Mîr e, sembola nebaşiyê ye.

-Heyzebûn: Dadoka Zîn û Sitiyê ye.

-Şêx/Pîr: Yê ku Beko piştî mirina wî di cennetê de dîtê ye ye.

Encam

Ev beş ji beytên navbera 2599-2656an pêk tê. Nivîskarên Mesnewiyan ji bo vê beşê bêtir sernavê "xatîme" (dawî) bi kar tînin û di bin vî sernavî de cih didin binbeşên "dua", "pesinîn", "navê berhemê", "dîroka nivîsandina berhemê", "daxwaza du'ayan ji xwendevanan" û "dîroka temambûna berhemê". Mesela Xanî di beyta 2654an de dide fêmkirin ku gava wî ev berhem temam kiriye temenê wî 44 bûye:

Lewra ku dema ji xeybê fek bû

Tarîx-î hezar û şêst û yek bû

Îsal gehîşte çil û çaran

Wî pêşrewê gunahikaran

2. 4. Dîwan

Çawa ku tê zanîn, ji kitêbên ku temamê helbestên şa'iran di wan de hatibin civandin re tê gotin "dîwan". Bêjeya dîwanê di zimanê erebî yê kîlasîk de bi wateya "deftera qeyd û sicîlan" jî hatiye bikaranîn. Mesela Xelîfeyê duyemîn Hezretî Omer di gotinek xwe de gotiye "*eş-Şi'ru dîwanu'l-'ereb*" (*Şê'r dîwana 'ereban e*). Yanê şê'rên 'ereban ji

wan re wekî deftera qeyd û sicîlan e. Erebiyên di wê defterê de derd û kulên xwe, civak û siyasetên xwe, tore û dînen xwe, çand û hunerên xwe qeyd dikin.

Di eslê xwe de ne helbestên 'ereban tenê wusa ne, belkî helbestên temamê mîletan xwediyên van teybetiyan in. Helbestên temamê mîletan neynika derd û kulên wan e, bi kurtahî neynika dîn û dunyaya wan e. Aha ji we re *Dîwana Xanî*! Bi rastî *Dîwana* wî behrek kûr e; xezîneyek veşartî ye; bîrek bêbînî ye. Ji bo lêkolînerên ziman û wêjeya kurdî mijarên dewlemend tê de hene. Tê de ziman heye, civak heye, siyaset heye, felsefe heye, muzîk heye, tesewwuf heye, evîn heye; ...heye û heye. Xanî di *Dîwana* xwe de wiha dibêje:

Zînhar ey dostan weqtê dikim ez hîcretê.

Van du misra'an kîtabet kin li Pergê kaxetê.

(Eman ha gelî dostan, piştî ku ez ji dinê koç bûm hûn zû bikin!)

Van çend risteyên ku min gotine hun binivîsînin û qeyd bikin!)

Bi qasî ku em ji vê beytê fêm dikin Xanî xwestiye ku helbestên wî piştî mirina wî bîrê nivîsandin û qeydkirin. Mala wan ava be ku 'alimên kurdan wesiyeta Xanî hanîne cî û hin bi hin helbestên wî civandine û kirine dîwan. Çawa ku Xanî jî dibêje, helbestên wî digel ku wekî dur û cewheran in lê bazara ziman û edebiyatê ketiye dest Turkmen û Tataran, ziman û edebiyata wan di bazara cîhanê de pere dikin, helbestên wî ji bo ku bi kurdî ne kes bi wan 'emel nake. Belê Xanî di vî warî de jî derdê xwe wiha tîne ziman:

Durdane ji dev me dibarin dem û satan.

Kes nîne bibit wan bifroşit li welatan.
(Dem û sa'et ji devê me dibarin helbestên mîna duran.
Lê kes tune ye ku wan bibe bifiroşe sendoxan li welatan.)

Qet gewherekî cewheriyek nîne buha ket.
Bazarê cîhan maye bi van Turkmen û Tataran.
Cewhernasek nîne ku rûmetek bide van şê'rên mîna cewheran
Çimkî bazara dunyayê îro ketiye destê van Turkmen û Tataran)

Dilê Xanî eger çî Genc û xan e
Belê qet kes nego: "Xanî bi çendan?"
(Gerçî dilê Xanî her wekî xezîneyan tijî hîkmete.
Lê qet kesê nego ku "Xanî! Çiqas e buhayê te?"

Di *Dîwanê* de Xanî bal kişandiye ser hinek tiştên dîrokî jî. Mesela di şerên navbera îranî û osmaniyan de rewşa mîrên kurdan ku li Hemedanê alîkariya sefewiyên Îranî kirine wiha diyar dike:

Mîrê Hemedanê xwu di dînê de xaîn.
Îsê ne li Mûsayê dixwûnin selewatan.
(Mîrên Hemedanê di dîn û dostaniya xwe de xaîn in.
Wekî insanên ku 'Îsewî bin lê li Mûsa selewatan binin.)

Ji vê beyta wî ya ku emê niha ji we re pêşkêş bikin jî tê fêmkirin ku hinek ji mîr û eşîrên Hekarî jî li dijî osmaniyan bi çek û aletên xwe alîkariya Şahê Îranê kirine:

Xelqê me Hekarî weh dibêjin ku ji bo şah.

Hîna seferan ew dişehînin edewatan.
(Bi qasî ku ji aliyê xelqê me yên Hekariyê ve tê gotin.
Dema şer û seferan ji Şah re çek û aletan dişeyînin.)

Dîwana Xanî ji aliyê bêje û termên kurdî yên resen ve jî gelek dewlemend e. Divê zimanzanên me di vî warî de serê xwe bi *Dîwanê* re bêşînin û ji aliyê ziman ve lêkolînên xurt li ser bikin. Wekî mînak em dixwazin çend beytên ku di wan de hinek bêje û termên balkêş derbaz dibin pêşkêş bikin:

Ten derve nebû, qet nedida bextê kuşadek.

Rû da me şukur, ke'beê tali' ku duşê hat.
(Yara min qet der nediket, bi aliyê min ve qet nedihat.
Şukur îro rû da me, zarê bext û talihe me îro duşê hat.)

Îlmê esma me jiber kir di dibistanê sîfat

Talibê zatî me lew min şemirand baxê bihişt
(Me îlmê naskirina sîfetên Xwedê jiber kir di dibistanê da.
Ez zatê wî dixwazim, loma min dev ji baxê cinetê jî berda.)

Sed mixabin çû ji bal min ew hebîba çavbelek,
Ah û efxanê dimin daîm diçin hetta felek,

Sewta hezar û qumriyan, dengê rebab û muxniyan,
Teşbihê bezma bengiyan, hevdengê hev bûn çeng û def.

1919-1923 Yılları Arasında Mustafa Kemal Atatürk'ün Kürt Meselesi Karşısındaki Tutumu ve 1922 Tarihli Kürt Otonomisi Kanunu'nun Metni*

SABAH GHALIB

(Soranice Kürtçesinden Türkçeye Çeviri: Agît Xorşîd Zaher)

I. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden ve Osmanlı İmparatorluğu'nun İtilaf Devletleri tarafından yenilgiye uğratılmasından sonra, imparatorluğun sona ermesinin yanında, Türk etnisitesinin bütün siyasi otoritesinin yok olması gibi bir durum da sözkonusu idi.

Çok sayıda Türk siyasetçi, yüksek rütbeli subay ve aydın, savaşın gerçek sonuçlarını ve bunun gelecekleri üzerinde meydana getireceği felaketi çabuk anlamıştı. Bundan dolayı, varolma ve yokolma tehlikesi karşısında, devrim ve mücadelenin dışında önlerinde başka hiçbir yol kalmamıştı. Bu Türklerin gözü önündeki bir başka

gerçek de, özgürlüğe ulaşmanın tek yolunun Türk milliyetçiliği düşüncesi olduğuydu. Bundan dolayı acil ve zekice kendilerini toparladılar ve geniş çaplı bir özgürlük hareketini örgütlediler.

4 yıl süren I. Dünya savaşında, Osmanlı Devleti'nde bulunan müslüman milletler arasında sadece Kürtler geleceklerini düşünmemişti. Kürtler sadece bununla da kalmayıp, Genç Türk Osmanlı'ların bahtını ve tahtını korumak adına tam bir samimiyet içinde, her taraftan çaba içindeydiler. Ancak, itilaf devletleri ile Osmanlı'lar arasında 30 Ekim 1918'de yapılan Mondros ateşkes anlaşması, Kürtleri uyandırmış ve onlara bir umut bahşetmişti. Kürt ulusalcıları arasında kendilerini ulusal düşüncenin mirasçısı bilen çok sayıda faal genç ortaya çıktı.

* Bu yazı, 2005 yılında, Süleymaniye Üniversitesinde düzenlenen bir seminerde sunuldu ve 2006 yılında da Koyê (Köysancak) ve Selahaddin Üniversiteleri'nde sunuldu.

Bunlar bir kaç kısımdan oluşuyordu. Bunlardan bir kısmı, Türk ve dinin bağlantı sebebi olduğu Pan-Islamist Türk Partisi taraftarıydı. Bir diğer kısmı, Sultan hükümetinde Türk görevlilerle çalışıyordu ve İngiltere'ye karşıydı. Üçüncü kısım her iki tarafa bağlıydı. Dördüncü kısım ise, hiçbir cihete bağlı değildi ve sadece Kürtlerin özgürlüğü hedefine sahipti. Bu derli toplu olmayan durum, en baştan Türk milliyetçileri, Kürtleri kendilerine destek ve Kürdistan'ı da kendilerine bir başvuru kalesi yapma düşüncesine götürdü. Çeşitli Türk milliyetçi grupları arasında, Mustafa Kemal'in hareketi hepsinden daha düzenli ve belirgindi. O, geçici bir süre için, Türk çıkarları için, Kürtlerle dostluk ve stratejik bir ilişki kurabildi.

Bu yazı, bir taraftan durumun başlıca esaslarından bahsederken, diğer taraftan da tarafları çözümlemeye ve en sonunda da Atatürk'ün Kürtler karşısındaki tutumunu ve Kürtlerin kendi kaderlerini belirleme hakkını gözler önüne koymaya çalışıyor. Atatürk'ün mirasından anlamak, Türkiye'yle muamelede yer bulma konusunda Kürt siyasetçilere tam bir yardım verecektir.

1914'te, I. Dünya Savaşı başlamadan önce, yukarı Afrika'nın tamamı, Balkan ülkelerinin tamamı, Ak Deniz ve Ege'de bulunan çok sayıda ada Osmanlı İmparatorluğu'nun elinden çıkmıştı. Bununla beraber İngiltere, zorbalığını Fars Körfezine dayatmıştı. Bütün bunlara ek olarak Osmanlı Devleti, Avrupa'lı devletlere olan ağır borcun altında inliyordu ve

Mali-Ekonomik sistem 23 Aralık 1881'den itibaren Uluslararası Borç Komisyonu tarafından yürütülüyordu.¹ Osmanlı'nın bu kötü durumu Osmanlı'yı bir kere daha savaş meydanına gitmeyi -özellikle de Avrupa'lı güçlere karşı- düşünemeyecek duruma getirmişti. Osmanlı'nın durumu, destek almaksızın kendi ayakları üzerinde duramayacağı bir seviyeye ulaştı. Bu amaçla Avrupa'lı bütün güçlü devletlerin kapısını çalıyordu. Ta ki Genç Türkler hükümetinin en üst düzey üç sorumlusu Talat Paşa, Enver Paşa ve Cemal Paşa gizlice, ümitsizce ve Bakanlar Kurulu'ndan habersiz bir şekilde Almanya'ya tenezülde bulunana kadar, onlardan hiçbiri kapısını açmadı. Bu da onları büyük dünya savaşının cehennemine çekti. 4 yıl savaş, Osmanlı Devletini parçalayıp Osmanlı'yı ayakları üzerinde duramayacak hale getirdi. Osmanlı'ların Basra, Bağdat, Musul, Filistin, Şam ve Halep cephelerindeki yenilgisi, beyaz bezle teslim olmalarını, ümitsiz ve yenilgiye uğramış bir halde 30 Ekim 1918'de ateşkes anlaşmasını imzalamalarını beraberinde getirdi.

I. Dünya Savaşının sonunda, Genç Türkler iktidarı sona erdi ve bu aşama devleti, Itilaf güçlerinin bütün şartlarını kabul etmeye mecbur duruma getirdi. Bu açıdan ateşkes anlaşması, savaşta yenilen Türk için çok sert bir

¹ Show, Stanford J. and Show, Ezel K., history of Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume 2, The Rise of Modern Turkey 1808-1975, Cambridge University Press, Cambridge, Reprinted in 2002, p.223.

tehdit ve çok ağır bir anlaşmaydı. Bu anlaşmanın yedinci maddesi, "İtilaf Devletlerine, güvenliklerini tehdit edecek bir durumun ortaya çıkması halinde herhangi bir stratejik yeri işgal etme hakkı vermişti"²

Savaşın sona ermesi barışı temin etmedi. Savaştan sonraki felaket, siyasi otoritenin kalmaması ve Türk varlığının ortadan kaldırılması tehlikesi günden güne daha çok ortaya çıkarken bu durum, Hüseyin-Mc Mohan Mutabakatı, Sykes-Picot Anlaşması ve Belfor Sözleşmesi gibi gizli anlaşmaların uygulanmasının yolunu açtı. Elbette bu anlaşmalar, Osmanlı İmparatorluğu'nun yeniden tasfiye edilmesi ve paylaşılması için yapılmışlardı. Bu açıdan, Osmanlı subayları ve siyasi bürokratların zihnindeki başlıca kaygı, nasıl halk ve devlet olarak kalmaktı!? Bunun cevabı için çok sayıda düşünce ve inanç vardı. Bazıları o kadar ümitsizliğe düşmüşlerdi ki Amerika Başkanı Wilson'un 14 maddesinin sayesi altına girmeyi düşünüyordu. Türk-Wilson Topluluğu'nun iki önerisi vardı: Bunlardan ilki, Amerika'nın Türkleri kendi vesayeti altına almasını talep etmekte. Çoğu da Amerika'nın onları Avrupalı güçlerden korumasını talep ediyordu. Aşırı Türk milliyetçileri ise bunu kabul edemiyordu. Felaketler yavaş yavaş daha da yaklaşıyor ve daha da genişliyordu. İtalya, 1919'un Nisanı'nda, Antalya'dan ta Konya'ya kadar olan yerleri işgal etti. Yunanistan, aynı yılın Mayıs'ında

Paris'te, Yüksek Konsey'in teşviki ve kararı ile İngiltere, Fransa ve Amerikan savaş gemilerinin gözetimi ve koruması altında, İzmir'i işgal etti ve burayı kendi toprağı olarak ilan etti.

Mustafa Kemal, 17 Nisan 1919'da Padişah tarafından Osmanlı'nın doğu vilayetlerindeki güçlerinin müfettişliğine getirilir. Mustafa Kemal, burada aynı zamanda yerel halk ve diğer direnişçi cemiyetlerle ilişki kurdu.³

Şam ve Halep'in işgal edilmesinden sonra, ki Mustafa Kemal Osmanlı'nın oradaki güçlerinin başındaydı, Osmanlı Devleti'nin yıkılışının yakınlığını çok iyi biliyordu. Patrik Kruz'un dediği gibi, "Mustafa Kemal, günün yaklaştığını biliyordu. Kemal, Şam ve Halep cephelerindeki yenilgiden çok endişelenmedi zira bu sonucu bekliyordu. Yeni bir Türk ulusunun doğuşunun yolda olduğunu ve bunun köklerinin, İtilaf Devletleri tarafından yeni işgal edilen Suriye'de olmadığını biliyordu. Onun için önemli olan Anadolu'nun, yani Türkiye'nin merkezinin, selamette olması ve selamette kalmasıydı. Orası ve bu dağ silsilesinin arkası, eski günlerin beşiği ve Türk'ün geleceğinin devletidir."⁴ Mustafa Kemal'in yeni Türkiye hakkındaki düşüncesi, Kürdistan bölgelerini de içine alacağını gösteriyor ki ona göre, buralar yeni Türkiye Devletinin bir parçası olmalı.

³Lewis, B., *The Emergence of Modern Turkey*, 2ed Edition, Oxford University Press, London, 1968, p.246.

⁴Kinross, Patric, *Atatürk: The Rebirth of a Nation*, 4 th Impression, London, 1999, p.124.

² *British Documents on Foreign Affairs*, Part 2, Series H, Volume 4, The First World War 1914-1918, Diplomacy and War Aims, July-November 1918, p.403.

Mustafa Kemal, Türk olanlarla Türk olmayanlar arasındaki çizgiyi açık bir şekilde çizmişti. O, Türk için yaşıyordu. Türk olmayanlar için her hangi bir hesap yapılmıyordu. Ancak bu düşüncüyü, toplum içinde açık bir şekilde ifade etmiyordu. Başta Türk olmayanları, hepsinden önce Kürt ve ondan sonra da İslam'ı, kurulacak yeni Türk devleti için kullanmak istiyordu.

Atatürk, yorulmadan, doğuda ve Türkiye'nin diğer parçalarında Osmanlı güçlerinin yeniden örgütlenmesi gayreti içindeydi. Aynı zamanda, ortada olan diğer milli güçleri kendi amaçları etrafında toplamaya çalışıyordu. I. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan seçilmiş Türk heyetinin, Osmanlı sisteminin Türkleri kurtarabileceğine, müslümanların ve de müslüman olmayanların imparatorluğun hayatta kalmasını sağlayabileceğine dair inancı kalmamıştı. Bundan dolayı onlar, Türkiye'ye tek ulus olarak bakıyorlardı. Bu ulus da Türk ulusuydu. Türk ordusu ve halkının dışında, ilk adımdan itibaren, Mustafa Kemal, Kürt halkını kendi tarafına çekmek istiyor ve Kürd'ün gerekli olduğunu çok iyi anlamıştı.

Mustafa Kemal'in bilgisi ve becerikliliği, Osmanlı'ların Diyarbakır'daki ikinci orduya bağlı bir tugayın başına geldiği 1916'nın Nisan ayına dayanıyor. Daha sonra bu ordunun komutanı olur ve 1917'nin Temmuz'una kadar orada kalır. Bu süre içinde, Osmanlı'nın Kürdistan'daki ordusunun üst düzey komutanı Kolonel Litvan İzeddin, Kürtler hakkında tam bir uzmanlık edinir ve onların ulusal savaştaki

önemi kendisi için ortaya çıkar. Bu cesur halkın Türkiye topraklarının korunmasında öne çıkarılmadığını görür. Onların, aynı zamanda, aşiret reislerini dinlediklerini görür ve onları güvenilir bir müttefik olarak anlar. Bundan dolayı onlarla kuvvetli bir ilişki kurar ve onları Osmanlı ordusunun saflarında organize eder.⁵

Elbette Kürt, Osmanlı Devleti'nin 400 yılı boyunca bu devlete askerlik yapmamıştır ve resmi olarak Osmanlı ordusunun saflarına katılmamıştır. Ama belli ki bu durum, her zaman Osmanlı'ların hizmetinde olan az sayıdaki Kürt subayı içine almıyor. Ancak, I. Dünya Savaşı'nda, müslümanlık ruhu Kürtleri, Türklerin imdadına koşmasını sağlayarak ve orduya katılacak duruma getirdi. Kürt-Osmanlı ilişkileri işlerinin İngiliz uzmanlarından biri olan W. J. Childs, Sivas ve Iskenderun körfezini dolaşmış, 15 aydan fazla bir sürede 1500 mil ayakla gezmiş, Kürtler hakkında iyi bir uzmanlık edinmiş ve çok iyi bir bilgi toplamıştı. İngiltere'de, Kral Meclisi'nde, 12 Nisan 1916'da düzenlenen bir konferansta yaptığı konuşmada şöyle diyor: "Kürt halkı, nizami Osmanlı ordusuna katılmaz. Bunun açık sebebi, devletin kendisi için onları askerlik yapmaya mecbur bırakmamasıdır. Meselenin harcama ve parayla ilgisi yoktur. Türkiye Savaş Bakanlığı, Kürtleri kendi ordularının saflarına katmaktan mutlu olur. Ancak bunun için, bu işi yapsa o zaman bir iç savaşa bulaşır. Çünkü Kürtler, Türk

⁵ Mango, Andrew, *Ataturk and Kurds*, Middle Eastern Studies, Vol.35, No.4, 1999, p. 2.

otoritesi için öyle kolay bir şekilde öne çıkmazlar. Doğu Anadolu'da, çok sayıda Kürt topluluğu arasında, Sultan'ın yazılı emirleri uygulanmaz ve okunmaz. Bu bölgelere, yanında bir Türk memurun ya da yardımcının olması yerine yalnız olarak yolculuk yapman çok daha iyidir. Resmi Türk memurundan duydum ve şunu diyordu: "3-4 bin Dersim Kürdü'nün silahsızlandırılması planı vardı. Bunun için, bizim 50 bin askere ihtiyacımız vardı. Diğer Kürtler'den hiç bahsetme, onların istenen duruma getirilmesi çok daha zordur." Bundan dolayı Kürtler, gidip Osmanlı Devletinin resmi ordusuna katılmak için asla tenezzülde bulunmadı. Devlet, onları aşiretler yoluyla gayr-ı nizami süvari yapıyor. Bu da, her zaman istedikleri kolaylıkta başa gitmedi. Gayr-ı nizami oldukları zaman da çoğunlukla öyle bir hizmette de bulunmadılar"⁶

Izmir'in ve çevresinin Yunanlı'lar tarafından işgal edilişinden 4 gün sonra, 19 Mayıs 1919'da, Mustafa Kemal, Samsun limanında, Karadeniz'de⁷ demirler ve Türk milliyetçilik hareketini örgütlemeye başlar.

Mustafa Kemal'in verdiği mücadele, Türk'ün kurtuluşu ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması içindi. Atatürk, bu amacın gerçekleşmesi adına şöyle: "Dış siyasetin temeli dahili siyasi gücün üzerinde kuruldu.

Bu da, dahili idari güç ve dahili örgütlenmeyle gerçekleşir. Bu açıdan bakıldığında, dahili siyaset ile dış siyasetin her zaman birbirine bağlanması gerekiyor."⁸

Bu konuda, Mustafa Kemal'in hareketinin iç siyaseti, hareketle ilişki kurmaları ve Türkiye'nin kurtuluşu amacıyla beraber mücadele etmeleri için, Kürtlerle ilişkiye geçmeye başlar. Mustafa Kemal, yapacağı her çalışmadan önce, 28 Mayıs 1919'da 4 Kürt aşiret reisine, ki bunlardan biri Hacı Musa Mutki'ydi, bir telgraf çeker, kendisinin Sultan tarafından atandığını ve yakın bir zamanda Kürdistan'ı ziyaret etmek istediğinden bahseder ve aynı zamanda Türkiye'nin işgalci Avrupa'lıların elinden kurtuluşu için, Türkiye Kurtuluş Savaşı'nda onlardan destek ister.⁹ Ve yine aynı gün, Osmanlı Parlamentosu'nda Kürt üye olan ve Diyarbakır'daki Kürt Demeği'nin üyelerinden biri olan Kamil'e bir telgraf çeker. Mustafa Kemal, telgrafta, Kürt ve Türk arasındaki her nefret ve düşmanlığın felaketle sonuçlanacağı konusunda Kamil'i haberdar eder ve bundan dolayı da iki millet arasındaki birlik ve kardeşliğin korunmasını ister.¹⁰

⁸ Makovsk, *Alan and Sayari*, Sabri, edited by, Turkey's New World: Changing Dynamics in Turkish Foreign Policy, Published by The Washington Institute for Near East Policy, Washington DC, 2000, P.10.

⁹ Ghalib, Sabah, *The Kurds between Sevres and Lausanne: to what extent does the Treaty of Sevres justify the Kurds' nationalism aspiration?* University of London, History Department, MA in Near and Middle East Studies, p.26.

¹⁰ Ibid.

Bundan da fazlası, 11 Haziran 1919'da, Diyarbakırlı Cemil Paşazade'nin yoluyla Kürtlere bir mesaj gönderir ve onlara açıkça şunu yazar: "İngiltere, bağımsız Kürdistan haritasını Ermenilerin çıkarına kurban ediyor. Kürtler ve Türkler birbirlerinin gerçek kardeşleridir ve birbirlerinden ayrılmaları mümkün değildir. Bizim varlığımızın Kürtlerin, Türklerin ve bütün Müslümanların yardımına ihtiyacı var. Genel olarak hepimiz bağımsızlığımızı korumalıyız ve ülkemizin bölünmesine izin vermemeliyiz. Ben Kürtlere, Osmanlı Devletinin parçalanmaması şartı ile, onların gelişmesine ve ilerlemesine vesile olacak bütün hak ve ayrıcalığın (Hukuk ve İmtiyaz) verilmesinin yanındayım.¹¹

Mustafa Kemal'in bu mesajdan maksadı, bir taraftan İngiltere'nin Kürtleri etkilemesine yol vermemek ve onları İngiliz iktidarının elinin altından çıkarmak bir diğer taraftan da onları, Ermeni'lere destek vermeyecekleri bir hale getirmek ve en sonunda da onları Türk ulus devletinin kurulmasına destek vermeleri için kullanmaktır.

18'den ta 22 Haziran 1919'a kadar, Mustafa Kemal güvenilir dostlarıyla, mücadele hareketinden bahsetmek üzere Amasya'da toplanır. Orada, kendisi, Türkiye'nin kurtuluşu için baştan başa bir ayaklanmaya geçilmesi kararını yayar. Aynı zamanda, eğer gerekirse Ankara'da geçici bir hükümet kurmaya karar verirler. Ali Fuad'ın değişimiyle bu, kurtuluşun ve Türk devletinin kuruluşunun başlangıcıydı.¹²

1919'un kışında, Kemal'in hareketi, iç ve dış düzeyde çok yönlü bir ilişki kurmuştu. Hareketin gelişmesinin en önemli sebeplerinden biri Kemal ile Bolşevik'lerin dostluğunun kurulmasıydı. Sovyetler, Anadolu'da Ermenistan ve Kürdistan devletlerinin kurulmasına müsaade edilmemesi için müttefiklere karşı Türkiye'ye gizli bir söz vermişti. Kürtler, Bolşeviklerin ve Türklerin yardım etmesini bekleye dursun, bu durum, İngiliz'ler için bir korku meydana getirdi. Ve sonuçta her ikisi de Kürtlerin içinde yayıldı ve durum öyle bir hal aldı ki Nusaybin ve Nusaybin'in etrafındaki halk açıkça şunu diyordu: "Biz, Bolşevikiz ve biz kendi kendimizi yöneteceğiz. Yabancı güçler (İngiliz ve Fransa- S. G) burada hükümdarlık yapamaz"¹³

Türk-Kürt Ulusal Pakti

Mustafa Kemal, Kürtlerden 23 Temmuz 1919'da Erzurum'da yapılacak Doğu Vilayetleri Kongresi'ne hazır olmalarını ister. Bitlis, Van ve Erzurum'un birçok bölgesinden temsilciler gider ancak bunlar önemli insanlar değillerdi. Bunlar daha çok Osmanlı'lar tarafından oralara yerleştirilen molla ve memurlardı. Bir diğer anlamda, Kürtlerin gerçek temsilcileri değillerdi. Bu Kongre, başlıca iki görev üstlenmişti. Bunlardan biri temsilciler komisyonunun ve Mustafa Kemal'in rehberi olacağı başkanlık seçimiydi. İkincisi de, Ulusal Pakt'ın (National Pact) yayımlanmasıydı. Bu paktın ilk maddesi aşağıda geçtiği şekilde başlıyor:

¹¹ Ibid.

¹² Sonyel, Sabahi, Ramsdan, *Turkish Diplomacy 1918-1923*, SAGE studies in 20th Century History, Volume 3,

¹³ FO 371/5067 *Civil Commissioner to India Office*, Baghdad, 22 February 1920

"Erzurum, Trabzon, Samsun, Sivas, Diyarbakır, Mamuretulaziz, Van ve Bitlis vilayetleri tek parçadır ve hiçbir şekilde Osmanlı topraklarından ayrılmaz."¹⁴ Bundan daha fazlası Kongre, azınlıklara hiçbir özel hak verilmeyeceğini bundan dolayı Avrupa'lı ülkelerin Türkiye'nin bölünmesinden elini çekmesi gerektiğini bildirdi.¹⁵

Sözkonusu pakt, bazı haklar elde etme umudunda olan Kürtler için, kötümserliğe ve endişeye neden oldu. Bunun içinde, onlar için hiçbir şey yoktu. Bu Mustafa Kemal'in arzusuyla tam uyuşuyordu. Kuzey Kürdistan'ın bütün topraklarını Türk ulusu olarak kaydediyordu. Mustafa Kemal açısından önem verilmesi gereken, 30 Ekim 1918 yılında imzalanan ateşkes anlaşmasından önce Osmanlı'ların hükmü altında kalan Musul Vilayeti'yle beraber bütün bu bölgelerin korunmasıydı. Kürt siyasetinin başındakilerin kafası Atatürk'ün ve Avrupa ülkelerinin siyasetini almıyordu. Onlar daha çok onun-
bunun sözlü sözüyle yetiniyorlardı.

Mustafa Kemal'in en yakın yaveri İsmet İnönü bir zaman diyordu ki: "Türkiye'nin gelecekteki cumhuriyeti, Kürt-Türk ulusudur."¹⁶ Kürtler buna inanıyorlardı ve Türkiye'nin özgürlüğü için ellerinden geleni esirgemiyorlardı.

Hileyle karışık sözlerinin yanında Mustafa Kemal, Kürd'ün çıkarını etkisizleştirmek için hiçbir fırsatı elinden kaçırmıyordu. İngiltere, 1919'un yazında, Kürtlerin kapasitesi ve uygunluğundan uzmanlık edinmek niyetiyle, Kürt Lawrance olarak tanınan E.W.C. Noel'i Kürdistan'a gönderir, ki eğer mümkünse Kürtler için bir devlet kurulsun.¹⁷ Noel, Kürdistan Devleti'nin kurulması adına elinden geldiğince en fazla çalışan İngiliz subaylardan biriydi. 13 Haziran 1919'da, İngiltere'nin Bağdat'taki üst düzey yüksek temsilcisinin organizatörü Kolonel Wilson, Bağımsız bir Kürdistan Devleti'nin kurulması için İngiltere hükümetine bir öneride bulunur. Öneride bağımsız Kürdistan devleti Van, Bitlis, Diyarbakır ve Elazığ vilayetlerinden ibareti. Noel, Wilson'a danışarak İstanbul'a gitmeye karar verir, ki Bedirhanlar ailesiyle toplansın ve onlardan bir ikisi ve güç sahibi bazı Kürtlerle, Pan-Islamist Türklerin, Kürtleri İngiliz'lerin Ermeni'lere onların topraklarına el koyması için yardım ettiği bahanesiyle, İngiliz'lere karşı çıkmaya teşvik eden propagandalarına karşı çalışmak için beraberce Kürdistan'a gitsinler.¹⁸ Aynı bakış açısıyla Noel, Türklerin Diyarbakır, Van ve Bitlis'te oturanların

¹⁴ Sonyel, op.cit, p.15.

¹⁵ Knudsen, Erik Lance, *Great Britain, Constantinople, and the Turkish Peace Treaty 1919-1923*, Garland Publishing Inc, New York and London, 1987, p.112.

¹⁶ Gunter, Michael, *The Kurds and the Future of Turkey*, London, 1997, p.5.

¹⁷ Helmreich, Paul C., *From Paris to Sevres: The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920*, Ohio State University Press, Columbus, 1974, p.204.

¹⁸ Noel, Major Edward M., *Dairt of Major E. M. Noel, or Special Duty in Kurdistan, From June 14 th to September 21, 1919*, Printed and Engraved by Superintendent, Government Press, Basrah, 1920, p.1.

büyük bir çoğunluğunun Türk olduğu ile ilgili inancını takip etti. O ki Kürdistan'ın bütün bölgelerini dolaşmış ve kendinden emin bir şekilde Türklerin inancının yanlış olduğunu, bu bölgelerde tek bir tane Türk köynünün olmadığını ve şehirlerde bazı Türk memur ve bazı dükkan sahibi olanların dışında başka hiçbir yerde Türk olmadığını bildiriyordu. Noel, 1919'un Haziranı'nda, Osmanlı İmparatorluğunun geleceği konusunda iki öneride bulunur: Bunlardan biri şuydu: İngiltere'nin gölgesi altında Kürdistan devleti tanınsın ve bu devlete İngiltere tarafından yol gösterilsin.¹⁹ Başlangıçta Noel'in en öncelikli işi Kürtleri Kemalist'lere karşı yüreklendirmek, Mustafa Kemal ve yardımcılarını yakalamaya çalışmaktı.²⁰ Noel'in bu gezisi, Kemalist Türklerin sert şikayet ve yakınmalarına neden olur. Onlar açısından Kürt meselesi dahili bir meseledir ve Noel'i de Kürtler arasında ayrılık ruhunu yaymayı istemekle suçladılar.²¹ Noel'in, Kuzey Kürdistan'daki ziyaretine özellikle Celadet Bedirhan ve Kamran Bedirhan başta olmak üzere Bedirhaniler yardımcı olur. Bu haber Mustafa Kemal'e ulaştığında onlara çabucak hücum eder, bu girişimden birşey çıkmasına izin vermez ve bununla beraber Noel ve arkadaşlarının tutuklanması için emir çıkarır. Bu işte bazı Kürt aşiret reisleri de Mustafa

Kemal'e rehberlik ve yardım ederler. Onlar, emrin çıkmasından sonra Sivas'ta bulunan Mustafa Kemal'e bir destek mesajı gönderirler.²² Noel ve arkadaşları da her biri bir yerden geçerler.

Mustafa Kemal, 16 Haziran 1919'da, Osmanlı'ların Erzurum'da bulunan 15.Tugay Komutanı General Kazım Karabekir'e gönderdiği bir telgrafta Kürtlere karşı düşmanca tepkisini ifade eder ve şunu yazar: "İngiltere'nin desteği ile Kürdistan Devleti'ni kurmak isteyen Diyarbakırdaki Kürt Derneği kapatıldı. Kürt Derneği kaç tane serseri tarafından kuruldu ve Kürtleri temsil etmiyor." Mustafa Kemal daha da ileri gider ve Kürtlere gerçek bir kardeş olarak kucak açmaya ve hep beraber savunma saflarında ve ulusal hak için çalışmaya karar verdiğini söyler.²³ İki gün sonra, Edirne'de bulunan 1. Milli Tugay Komutanı Cafer Tayyar'a bir telgraf yollar ve mesajında şöyle yazar: "İngiltere'nin sayesinde, Bağımsız Kürdistan'ın kurulması propagandası ve bu projeye destek tam olarak ortadan kalktı ve Kürtler de tamamıyla Türk güçlerine bağlandılar."²⁴ Mustafa Kemal, 23 Haziran'da da, İstanbul'da bulunan Osmanlı güçlerinin Genelkurmay Başkanı Cevat Çobanlı'ya bir telgraf yollar ve bu telgrafta, İngiltere gözetiminde kurulacak Bağımsız Kürdistan projesinin bozulduğu müjdesini verir.²⁵ Burada çok açıkça görülüyor ki

¹⁹ *Kurdistan: Policy and Future 1918-1920*, File 36 /1919, parts 1 & 2, Noel, Major E. W. C., Aleppo, 24th June 1919, L/PS/10/781, p.367.

²⁰ Knudsen, op cit, p. 98.

²¹ Helmreich, op.cit, p. 98.

²² Mango, A., op. cit,p. 10.

²³ Ibid, p. 7.

²⁴ Ibid, p. 8.

²⁵ Ibid.

Mustafa Kemal, Türk Milletinin yükselişi için merkezi devletle ilişkilerini tamamiyle koparmamıştır.

1919'un 4 Eylülünde, Sivas Kongresi açıldı ve Kongre'de Mustafa Kemal ve arkadaşlarıyla beraber sadece 38 kişi hazır bulundu. Kongre'ye Osmanlı'lar döneminde eski bir yönetici olan Mezhar Mufti'nin dışında, ki o da Hakkari'yi temsilen katılmıştı, hiçbir Kürt temsilci katılmadı. Diyarbakır temsilcisi adına giden Ihsan Hamid de oraya yetiştiğinde Kongre sona ermişti. Ihsan Hamid, Sadullah Efendi ve Hacı Musa Mutki, 12 üyeden oluşan başkanlık konseyine üye oldular.²⁶ Mustafa Kemal, çok sayıda Kürt aşiret reisini kendi tarafına çekebildi. Aynı zamanda, orada burada cereyan eden Kürt hareketlerini de ortadan kaldırdı.

Mustafa Kemal, yerini güçlendirdikçe İstanbul'dan daha büyük taleplerde bulunuyordu. İstanbul Başbakanı Ali Rıza Paşa, 1919'un Ekimi'nde, Mustafa Kemal ve arkadaşlarını görmesi için Deniz Bakanı'nı Amasya'ya gönderdi. 20-22 Ekim'de yapılan görüşmelerin sonucunda, Amasya Protokolü olarak bilinen bir protokol imzalarlar. Buna göre, Merkezi hükümet Erzurum ve Sivas Kongreleri'nin bütün maddelerini kabul edecek.²⁷ Elbette bu iki Türk tarafın tutumu Kürtlere hiçbir umut bırakmadı. Her ikisi de Kürtlere karşı düşmanca bir düşünce içine girdiler. Kürtler de bu konudan habersizdi.

Değil sadece bu, belki Kemalist Türkler, Sultan hükümeti ve özellikle İngiltere ve Yunan başta olmak üzere müttefikler arasında da bölündüler. Bunlar birkaç taraftarlar ve hiçbir biriyle anlaşmıyordu.

Aralık 1919'da, Sultan'dan, İstanbul Parlamentosu için gerçek bir seçim yapılması talebinde bulundu. Sultan 6. Muhammed buna razı oldu. 1920'nin ilk ayında, en çok parlamento üyesi Mustafa Kemal'in taraftarlığını yapan ulusalcılardan çıktı. İlk iş olarak, Sivas ve Erzurum anlaşmalarını temel alan Ulusal Paktı çıkardılar. Kürtlerle doğrudan bağlantısı olan Pakt'ın ilk maddesi şöyle diyor: "Çoğunluğu Osmanlı müslümanlarının oturduğu bölgelerin beraberce kader birlikleri var. Ancak yabancıların işgali altında bulunan Arap bölgelerinin durumuna genel bir oylama ile karar verilecek."²⁸ Mustafa Kemal, bununla, Türkiye'nin bugünkü sınırlarını sabitleştirdi. Arap toprakları dışında, Kürtler dahil genel olarak müslümanların topraklarını gelecekteki Türk devletinin sınırları içine aldı. Mustafa Kemal, bu şekilde, Kürt meselesine büyük bir darbe vurabildi. Kürdistan topraklarını ve Osmanlı Kürdünü Türkiye ve Türk olarak kaydederken Kürtler için en zor ulusal sorunu meydana getirmeyi de başara bildi. Her ne kadar Kürdistan topraklarının hepsi Türkiye olmadıysa da ancak en büyük parçası Türkiye tarafından işgal edildi.

²⁶ Ibid, p. 9.

²⁷ Kili, Suna, Kemalizm, Mentes Matbaası, İstanbul, 1969, p. 16.

²⁸ Zurcher, Erik, Turkey: A Modern History, I. B. Tauris & Co Ltd, Revised Edition, London, 1997, p. 144.

Ve yine bu dolaylarda, yani 1919'da, Kürt Teali Cemiyeti, ki 12 Aralık 1918'de kurulmuştu, Kürdistan Devleti'nin kurulması için uluslararası destek bulmaya çalıştı. Damat Ferit Paşa hükümeti, onlara bir takvim sunmak için, bu organizasyonun temsilcileriyle toplanma isteğinde bulundu. 1919'un 10 Temmuz'unda, Osmanlı Devleti'nin temsilcileri Deniz Kuvvetleri Bakanı Avni Paşa, Önceki Şeyhulislam Haydar Efendi (İbrahim Efendi Heyderi-S.G) ve önceki Savaş Bakanı Ahmet Abuk Paşa, Kürdistan Teali Cemiyeti'nin üyelerinden Şeyh Abdulkadir Şemzini, Emin Ali Bedirhan, Mevlanazade Rafet, Yüzbaşı Emin ve Kolonel Avni ile toplandı. İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın bir belgesine göre, 21 Temmuz 1919'da cemiyetin İngiliz'lerle yaptığı bir toplantıda onlara, Osmanlı Devleti'nin izni olmadan onlarla nasıl toplandıkları soruluyor. Buna cevaben Mevlanazade Rafet şöyle diyor: "Wilson ilkelerine göre, bütün ulusların kendi mutlulukları için çalışmaya hakkı var... Kürt, sadece bir gücün Kürd'ün özgürlüğünü ve güvenliğini temin edebileceğini düşünüyor. İngiltere büyüktür. Bundan dolayı, bu niyet için İngiltere'ye talepte bulunmayı olumlu görüyor. Mevlanazade Rafet İngiliz'ler karşısında şunu soruyor: Türkiye hükümeti, kendi geleceğinden emin değilken Kürd'e nasıl otonomi verebilir" ²⁹

Mustafa Kemal, 20 Nisan 1920'de, Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nde

yapılan ilk toplantıda yaptığı konuşmada, düşüncesini genel bir çerçeve içine koyar ve orada Osmanlı'dan kalan, 30 Ekim 1918 yılında yapılan ateşkes anlaşmasından önceki bütün bölgeleri ve Musul'u da içine alan Türkiye sınırlarını yeniden belirler. Orada Kürd'ün ismini anmaz. Ancak 1 Mayıs 1920'deki Büyük Millet Meclis'inde şunu diyor: "Bizim toprağımızda Türk, Kürt ve Çerkez ortaktır. Musul Vilayeti'nde Kürt var. Türk de Kerkük'ün yukarısında var. Biz onların arasında farklılık gözetmeyiz." ³⁰

Elbette bağımsızlık savaşında Mustafa Kemal, Kürtlere çok dikkatli bir muamelede bulunuyordu ve her zaman "Kardeş" olarak isimiyle dile getiriyordu. Mustafa Kemal, 10 Ocak 1920'de, Şeyh Ziyadin Garzan'a gönderdiği bir telgrafta şunu yazıyor: "Türk ve Kürt birbirlerinin kan kardeşleridir ve aynı dinleri var. Elele vererek vatanı korumaya karar verdik" ³¹ Mustafa Kemal, aynı zamanda, Kürtler konusunda Cezire Cephesi komutanı Nihat Anılmış'a bazı tavsiyeler yollar ve bu tavsiyelerde şunu söyler: "Bizim iç siyasetimiz, bütün ülkede yavaş yavaş geniş düzeyde bütün oturanları içine alacak bölgesel idareler kurmaktır. Kürt bölgelerine gelince, dahili ve dış siyasetimizin ışığı altında onlar için bölgesel yönetim oluşturulmalı" ³²

²⁹ *Great Britain Foreign Office, {112773/ 3050/ 44A}, Letter from Mr Hohler to Sir Tilley, Constantinople, 21st July 1919, British Foreign Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, p.696.*

³⁰ Mango, op.cit, p. 12.

³¹ Mango, Andrew, *Ataturk*, John Murray, London, 2001, p. 622.

³² Mango, Ibid, Note. 26. p. 622.

İki Belge

Lozan Anlaşması imzalanmadan önce, Atatürk'ün Kürt meselesi konusundaki tutumunu daha da aydınlatan iki belge var. İkisinin tarihi ve siyasi değerinin olduğu ve bunların Mustafa Kemal'in Kürtler hakkındaki korku ve endişelerinin bir parçası olduğu malumdur.

Mustafa Kemal, 7 gazeteci ile yaptığı bir toplantıda, Kürtlerin bir tür otonom bölgelerinin olabileceği önerisinde bulunur. Bu toplantı 6 saat sürer ve Ocak 1923'de 16'yı 17 bağlayan gecede, İzmit'te gerçekleşir.³³ Toplantıya aşağıda belirtilen isimler katılırlar: Halide Edip ve kocası, Büyük Millet Meclisi'nin (Parlamento) İstanbul temsilcisi Adnan Bey, *Vakit*'in başyazarı Mehmet Emin Bey, *Tenkid-i Efkar*'ın başyazarı Velid Bey, *Ileri*'nin başyazarı Subhi Nuri Bey, *İkdam*'ın başyazarı Yakup Kadri Bey, *Tanin*'in başyazarı İsmail Müştak Bey, *Akşam*'ın başyazarı Falih Rıfkı Bey ve *Ileri* gazetesinin raportörü Kılıçzade Hakkı Bey. 4 din adamı da Ankara'dan gelip toplantıya katılmışlardı. Toplantıya, Atatürk'ün, not tutan bir yardımcısı da katılır.

Toplantıda konuşulanların ve bahsedilenlerin bir bölümü aşağıda yer aldığı gibidir:

Atatürk: Öncelikli olarak üzerinde konuşmak istediklerimizi belirleyelim.

³³ Olsen, Robert, *Kurds and Turks: Two Documents Concerning Kurdish Autonomy in 1922 and 1923*, Journal of South Asia and Middle Eastern Studies, Vol. XV, No.2, Winter 1991. p. 20.

Ahmet Emin Bey: (Yüzünü Atatürk'e çeviriyor) Öyle görünüyor ki Kürt meselesinden bahsetmek istiyorsunuz. Elbetteki daha iyi olan mesele için bir çerçeve belirlenmesidir. Bu meseleyle bir iç mesele olarak muamelede bulunmanız daha iyi bir iş olacak.

Atatürk: Kürt meselesinden sadece Türk'ün çıkarı açısından bahsedilemez. Bildiğiniz gibi Kürt, Türkiye'nin içinde çok yerde yerleşiktir ve çok yerde de Türklerle karışmışlar. Eğer biz bu bölgelerin Kürt oluşları için bir sınır koymak istersek o zaman bu bölgeleri Türk ve Türkiye olarak adlandırmalıyız. Örneğin: Kürt ulusunun sınırını çizmemiz için ta Erzurum, Erzincan ve Sivas'a kadar gitmeliyiz. Doğru, Konya'nın etrafındaki kırsal alanlarda bulunan Kürt aşiretlerini de unutmamalıyız. Bundan dolayı, Kürd'ün bağımsızlığından bahsedeceğimize, anayasamıza göre Kürd'ün otonomisinin olması mümkündür. Bu anlamda, içinde Kürd'ün olduğu her vilayetin otomatik olarak otonomileri olabilir ve kendilerini yönetebilirler. Bundan da fazlası, Türk halkından bahsedildiği her vakit, Kürt halkından da bahsedilmeli. Eğer bahsetmezsek, böylelikle Kürt meselesi her zaman doğrulacak ve bizim için sorun yaratacak. Şimdi, Büyük Millet Meclisi'nde Türk ve Kürt üyeler de var ve bu iki halkın kaderi birbirine bağlıdır. Türk ve Kürd'ün Türkiye'de ortak kardeş olduklarını da söyleyebiliriz. Bu yüzden onlar

için bağımsız bir devletin kurulması doğru değildir.³⁴

Atatürk'ün Kürtlerden bahsettiği durum, İzmir'in Eylül 1922'de kurtuluşundan 4 ay önce ve Türk devletinin oluşturulması düşüncesi aşamasındadır. Bununla bir taraftan Kürt ve Yunanlı'ları birbirinden uzaklaştırmak isterken bir diğer taraftan da bu tutumu, Lozan görüşmeleri ve anlaşmasının süresince Türk çıkarı için kullanmak istedi.

Bu konuyu yayınlayan 2000 *İkibin'e Doğru* gazetesi, sonda şunu soruyor: "Ne oldu? Otonomiden bahsedildiğinde ve içinde Kürd'e hiçbir işarette bulunmayan 20 Nisan 1924 Anayasası'na karar verildiği zaman, ne oldu da Kürt meselesi unutuldu? Gazete, bu soruyu cevapsız bırakıyor! Basın toplantısı ile Türkiye anayasası kararı arasında en büyük ve en tehlikeli olay öne çıktı ki o da Lozan Anlaşmasıydı. Mustafa Kemal, orada, hedeflerinin çoğuna ulaşır. Müttefikler ve dünya ülkeleri Türk devletini resmi olarak tanıdılar. Türk, endişeden kurtuldu ve Kürd'e gereksinimleri kalmadı.

Kürtler için otonomiden uzun uzadıya bahseden bir diğer belge daha var. Bu belge, araştırma ve 10 Şubat 1922'de Büyük Millet Meclisi'nde otonomi kanununun şekli meselesi bahsinden ibarettir.

Otonomi Kanunu taslağının metni İngiltere'nin İstanbul temsilcisi Horace Rumbold tarafında resmi bir yazıyla İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzoun'a gönderildi.

Kanun, 18 maddeden oluşuyor. 1. maddede, "Büyük Millet Meclisi, uluslarının örfüyle uyumlu olacak şekilde Kürt milleti için otonom bir yönetim kurmaya başlayacak" deniyor. 3.,4.,5.,6. ve 7. maddeler, başlıca idari birimlerin seçimi ve Kürt Ulusal Meclisi'nin (Kürt Parlamentosu) kurulmasından bahsediyor. 9. madde, Van, Bitlis, Diyarbakır vilayetlerini ve çok sayıda kaza ve nahiyesiyle beraber Dersim sancağı gibi bölgeleri içine alan Kürdistan sınırlarının belirlenmesinden ibarettir. 10., 11., 14. ve 17.maddeler adalet sistemi, gümrük ve vergiden bahsediyor. 12. ve 13. maddeler, Kürt jandarması oluşturmak ve Kürt subayları Türkiye ordusundan çıkarmak için koyuldu. 15. madde Kürt dilinin kullanılması yönünde çok sayıda şart koyar ve şunu söyler: "Türk dili, Kürt Ulusal Meclisi'nin tek dili olacak ve dairelerde de yine Türkçe kullanılmalı." Yani Kürt dili, okullarda eğitim için kullanılacak. Valiler, gelecekte hükümetin resmi dili olmasını talep etmemeleri şartı ile Kürt dilinin kullanılmasını teşvik edebilirler. 16. madde, bilimsel yerler, hukuk ve tıp fakültelerinin açılmasından bahsediyor. 18. madde, Kürt Ulusal Meclisi'nin hiçbir kararının, önceden Ankara Büyük Millet Meclisi'nin üzerinde onayı olmadan, kanun olmayacağı şartı getiriyor. (Bu yazının sonunda yer alan anlaşmanın metnine bakınız).

1922'de, Büyük Millet Meclisi'nin üye sayısı 438'di. Bunlardan 72'si Kürt'tü. Sir Horace Rumbold resmi mektubunda şunu der: "Kürt üyelerden 64'ü, kanun projesinden razı değildi.

³⁴ Ibid, p. 22.

Bunun dışında, bazı üyeler hiç bir tarafa oy vermemişti. Kürt üyelerin razı olmaması, projenin onların beledikleri ve istedikleri düzeyde çıkmasından kaynaklanıyordu.

Bundan dolayı, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde büyük bir kargaşa meydana geldi. Bu konu başka bir oturma ertelenir ve böylece oturum sona erer. Robert Olson'in dediği gibi: "Haberdar olduğum kadarıyla, Büyük Millet Meclisi'nde bir daha bu meseleden bahsedilmez."³⁵

Kürt meselesinin ve otonomi kanununun öne çıkarılması, Kürdistan Teali Cemiyeti'nin mücadelesi ve Dersim'de 1920'nin Ocak ayında başlayıp 1921'in Nisan'ında başarısızlığa uğratılan Koçgiri isyanının sonucuydu. Neticede, Ankara'daki Büyük Millet Meclisi, Kürtlerin hoşnutsuzluğunu araştırmak için bir komisyon oluşturur ki ayaklanmanın ve Kürtlerin isteklerinin sebeplerini bulsun ve bunları takip etsin.

Koçgiri Ayaklanması Üzerine Bir Özet

1919 Eylül'ünün başında, Harput vilayetinin valisi Ali Galip Bey, Osmanlı hükümetinin emriyle Kürt süvarilerden Sivas'a saldırılarını, Mustafa Kemal ve meclis üyelerini tutuklamalarını ister.³⁶ Bundan önce, İstanbul'un haberi dahilinde, İngiltere'nin bir planının uygulamaya

geçirilmesi niyetiyle Major Edward Noel Kürdistan'a gider.

İngiltere'nin İstanbul hükümeti ile planı, gayr-ı nizami Kürt güçlerinin Malatya'daki Sultan güçlerinin yardımıyla, Kemalist Türk milliyetçileri hareketten düşürmesi ve Türkiye'nin bütününde başarısızlığa uğratmasıydı.³⁷ 1919'un Ocak ayında, Major Noel, Malatya'da tesadüfen Ali Galip Bey'le karşılaşır. Bu ikisinin görüşmesi, Mustafa Kemal ve arkadaşlarını tutuklamaya çalışmakla hiçbir ilgisi olmaz. Ancak, temelde her iki tarafın çabası Kemalistlere karşıdır. Atatürk, bu meseleyi, kendi hareketinin maslahatı için kullanır. Atatürk, bundan sonra, birkaç tane Dersim ve etrafındaki Koçgiri aşiret reisiyle toplanır. Bunlardan biri Koçgiri'lerin aşiret reisi Mustafa Paşazade'nin oğlu Alişandır. Onlardan, Ali Galip Bey'e yardım etmemeleri isteğinde bulunur.³⁸

I. Dünya savaşının sonunda, Kürdistan Teali Cemiyeti İstanbul'da kurulur. Mustafa Paşazade, oğlu Alişan Bey ve Nuri Dersimi'den oluşan bazı Koçgiri aşiret reisi buna katılırlar. Büyük savaştan sonra Kürtlerin haklarının gerçekleşmesi için kendi bölgelerine dönerler ve mücadeleye devam ederler. Ali Galip Bey meselesinin sona ermesinden sonra, Alişan Bey ve Koçgiri'lerin bir kaç başkanı Mustafa Kemal'le toplanırlar. Mustafa Kemal onlara, Kürt ve Türk'ün tehlikede olduğunu çünkü müttefiklerin Kürdistan'ı Arap ve

³⁵ Ibid, p.24.

³⁶ Knudsen, po. Cit, p. 133.

³⁷ Ibid, p. 121.

³⁸ Hesretyan, M, *Türkiye'de Ulusal Mesele*, Kamışlo, 1991, s. 21.

Ermeni'ler arasında bölüştürmek istediğini bundan dolayı da her iki tarafın Türkiye Konfederasyon Birliği için çalışması gerektiğini bildirir. Mustafa Kemal, burada, onlara Kürtlerin çıkarı için her işi yapacağı sözünü verir ve beraber siyasi bir sözleşmeye varırlar.³⁹ Koçgirililer de Kemalist'lere yardım için her şeyi yaparlar.

Mustafa Kemal, 1920'nin Eylül'ünde, Ankara'daki Büyük Millet Meclisi'nde bulunan 72 Kürt üyeden, Amerika Başkanı Wilson ve Paris'te bulunan bütün Müttefik güçlerinin büyükelçilerine bir mektup göndermelerini ve onlara Kürtlerin Bağımsız Kürdistan talebinde bulunmadıklarına ve Türkiye'de Türk kardeşlerle beraber yaşamak istediklerine dair güven vermelerini ister.

1920'nin Aralık ayında, Kürdistan Teali Cemiyeti'nin kaç tane şubesi Alevi'lerin içinde açılır. Atatürk'ün, Millet Meclisi'ndeki tutumu ve Cemiyetin teşviki, Alişan Bey ve Koçgirilileri çok kızdırır. Buna tepki olarak, Kürdistan Teali Cemiyet ile beraber, İstanbul'da bulunan Avrupa ülkelerinin büyükelçilerine ve müttefikler konseyine bir telgraf yollarlar. Bu telgrafta, Atatürk'ü bu işi Kürt temsilcilerin haberi olmadan yapmakla suçlarlar. Elazığ, Diyarbakır, Bitlis, Van, Sivas ve Erzurum'da bulunan Kürt reisleri adına Kürdistan'ın bağımsızlığı talebinde bulunurlar ve Kürtlerin haklarına destek verme adına bütün çabaları vermeye söz verirler.⁴⁰

³⁹ Şaweys, İsmail Hakkı, *Koçgiri Savaşı*, Roji Nwe -Süleymaniye (Yeni Gün-Süleymaniye) Dergisi, Sayı 3, Yıl 2, Birinci Bölüm, Haziran 1961, s. 96.

⁴⁰ Aynı Kaynak

Bu şekilde, Koçgiri reisleri ayaklanmaya hazırlanırlar. Kürtler, Hasan Baba'nın mezarında, Türk milliyetçilerine karşı mücadele etmek için Imam Ali üzerine yemin ederler. Alevi, Sünni, Nakşibendi ve Kadiri'siyle bütün Kürtlerin birliği çağrısında bulunurlar. 25 Ekim 1920'de aşağıda geçen telgrafi Ankara'ya gönderirler.

"Sevr Anlaşmasına göre, Türk hükümeti ve hilafet, Erzurum ve Sivas kongreleri de Kürdistan'ın bağımsızlığını tanıdılar. Diyarbakır, Van, Elazığ, Bitlis, Sivas ve Erzurum bölgelerinde bağımsız bir Kürdistan kurulmalı."⁴¹ Ankara'daki Millet Meclisi'nde bulunan Kürt temsilciler yoluyla, Dersim'li Seyid Rıza'yı bütün Kürtlerin başkanı yapmaya ve Alişan Bey'e de iyi bir paye belirlemeye söz verir. Ancak her ikisi de bu öneriyi önemsemezler.

Ayaklanmacılar, büyük miktarda silah ve patlayıcı ele geçirirler. Erzincan-Sivas arasındaki yolu tutarlar. 1921'in Mart ayında, Koçgirililer ve Dersimli'ler biraz üstünlük elde ederler ve Ümraniye kenti Kürt ayaklanmacılar tarafından kurtarılır. Orada Kürt bayrağını dalgalandırırlar. Bu başarının sayesinde Sivas, Arapgir ve Erzincan'ın çevresindeki bölgeler Kürt otoritesinin kontrolü altına geçer ve Türk askerlere ancak Kürtçe kağıt ve belgelerle evlerine gitmelerine yol veriliyordu. Mustafa Kemal buna çok öfkelenir. Atatürk'ün isteği üzerine Sivas Valisi, 10 Mart'ta, Dersim Kürtlerine bir mektup yazar. İsteklerini göndermeleri ve yanlarındaki

⁴¹ Aynı Kaynak, İkinci Bölüm, Sayı 4, Yıl 2, Temmuz 1961, s. 5.

Ermeni'leri teslim etmeleri konusun da yardım etmeleri ricasında bulunur. Onlar da telgrafa şu şekilde cevap verir:

"Temiz bir kalple görüş ve düşüncelerimizi aşağıda geçtiği şekilde size sunuyoruz:

1- Savaş ve kan dökmek Kürt ve Türk'ün çıkarına değil.

2- Mustafa Paşa, Sivas ve de Erzurum kongrelerinin kararı üzerine Kürdistan'ın sınırlarının büyük bir ölçüde ayrılması gerekiyor.

3- Hükümetin kararıyla Kürdistan idari, ekonomik ve bilgi açılarından bağımsız olmalı ve Türkiye ile aynı olacak şekilde bakılmalı.

4- Osmanlı'nın eski siyaseti Kürdistan için canlandırılmamalı. Kürd'ün hakları tanınmalı. Türk nasılsa Kürde de o şekilde bakılmalı ve devlet işlerine katılmalı.

5- Koçgiri Kürtlerinin isteklerine karşı güç kullanmanın sonucu kötü olur. Değil sadece Koçgiri, ağır vergi yükü altında hepimizin hayatı zehir oldu. Biz, bütün Kürtler, okulsuz, hastahanesiz ve doktorsuzuz. Dünya savaşı evimizi viran etti. Bundan dolayı Kürdistan'ın yeniden yapılmaya ihtiyacı var.

6- Bütün mahkumlar serbest bırakılmalı. Türk askeri Kürd'e düşman gözüyle bakmamalı. Biz meşru olmadığımız sürece kan dökmeyiz.

7- Yanımızdaki Ermeni'lerin hepsi çocuk, kadın ve yaşlılardır. Silahsızlar ve bize sığındılar ve de masumdurlar. Bundan dolayı onları teslim etmeyiz.⁴²

Bu hassas aşamada, Mustafa Kemal, Kürtler karşısında hiçbir şey yapamaz. Koçgiri ve Dersimlilerin Kürdistan'ın bağımsızlığı için ortak mücadele içinde olduğunu bilir. Bundan dolayı, onları kandırmak için Kürdistan'a çok sayıda heyet gönderir. Onlar, Dersim ve çevresine ulaştıklarında Kürtlere Türklerin de onlar gibi Alevi olduğunu, Mustafa Kemal'in kendisinin de Alevi olduğunu Kürtleri de çok sevdiğini söylerler. Aynı zamanda, müttefikler Türkiye'den çıkarıldıktan ve Türkiye bağımsızlığını elde ettikten sonra, Kürd'ün de erteleme olmaksızın otonomisini alacağı sözünü verirler. Bu yüzden Türk-Kürt arasında hiç kargaşa olmasına gerek görülmez. Mustafa Kemal'in emri ve tavsiyesi üzerine özel bir heyet oluşturulur ve bu heyet Kürt reislerin yanına gidip onlara şunu der:

"Biz, Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle geldik. Onun size selamları var ve O, Kürt otonomisi hükmüne karar verdi. Savaşı durdurun. Kürt dili resmi olacak ve Kürdistan'ın ekonomisi ayrılacak. Tabii kaynaklar Kürdistan için harcanacak ve Kürdistan'ın yöneticilerinin hepsi Kürt olacak diyor."⁴³

Kürt ayaklanmacılar, 1921'in Mart ayında, Ankara'daki Büyük Millet Meclisi'ne başka bir telgraf daha yollarlar ve bir Kürt hükümdar'ın iktidarı altında bir Kürt otonomisi talebinde bulunurlar. Bu da, otonomi peşinde olan ve müttefiklerin yardımını bekle-

⁴² Aynı Kaynak, Üçüncü Bölüm, Sayı 5, Yıl 2, Ağustos 1961, s. 26.

⁴³ Aynı Kaynak, s. 28.

yen aşiret reislerinin yolunun tutulması içindir. Mustafa Kemal, cevabında, Kürt aşiret reislerini kendi tarafına daha fazla çeker ve kaç tanesini Ankara'da Büyük Millet Meclisi'ne üye yapar. Bir diğer taraftan da Alevi olan Koçgirililer, Sünni Kürtler arasın- da ayaklanma olmaması için çaba gösteriyordu. Koçgirililerin hükümetin isteği üzerine silah bırakmaya hazır olmadıkları bir zamanda, Merkezi Güçler Komutanı Nurettin Paşa komutasındaki süvari birlikler ve büyük sayıda gayr-ı nizami (caş) askerlerle Koçgiriye saldırır ve 23 Nisan 1921'de hareketleri dayanmaz ve sona erer.⁴⁴ Türk saldırısı o kadar acımasızcaydı ki bu konuda Büyük Millet Meclisi'nde büyük bir kargaşa meydana geldi. Üyelerden biri şunu der: "Dersimlilere karşı gerçekleştirilen vahşet "Afrika'lı barbarlar" tarafından da kabul edilemez." Büyük Millet Meclisi, bir heyet gönderilmesine ve Nurettin Paşa'nın mahkemeye verilmesine karar verir. Daha sonra, 1921'in Kasım ayında, Nurettin görevinden alınır ve Mustafa Kemal bırakmaz bundan daha fazla cezalandırılınsın.⁴⁵

Lozan Konferansı'na Doğru

Paris'te 1919'un Ocak ayından ta 1920'nin Ağustos ayna kadar devam eden barış görüşmelerinin sonucunda Sevr Anlaşması meydana gelir. Bu anlaşma, 433 maddeden oluşuyor. 62. 63. ve 64. Maddeleri içine alan üçüncü

bölüm Kürdistan adı altındadır. Osmanlı Devleti adına bunu imzalayanlar General Hadi Paşa ve Rıza Tevfik Bey idiler, ki her ikisi de Bern'de Osmanlıların temsilcisi olan Reşad Bey'le beraber senatördüler.⁴⁶ Müttefik ülkelere nazaran diplomatik temsilcilikleri en alt düzeydeydi. Bu konu için önemli olan şu ki Osmanlı Devleti Parlamentosu, Kemalist hareketin baskısı altında, bu anlaşmayı asla kabul etmez ve bu konudaki onayını vermeye rıza göstermez. Sevr'in imzalanmasıyla Türkler, yorulmaksızın bu anlaşmanın etkisizleştirilmesi için çalıştılar. Bu plandan da akıllı bir şekilde başarıya ulaştılar.

Kemalist'lerin savaştığı bir diğer cephe de diplomasi cephesi idi. Bu günlerde Kemalist'ler için en önemli adım, 12 Mart 1921'de Sovyetler Birliği ile bir anlaşma imzalamalarıydı. Bu anlaşma, Kürt özgürlüğünün geleceğini iki yönden tehlikeye attı. Bir defa bununla, Kürtlerin bütün ulusal ve insani haklarını inkar eden Türk Ulusal Pakt'ını resmi olarak tanıttı. İki, Sevr Anlaşması'nı geriye atar ve Türkiye'nin de buna bağlı olması konusuna hiç bir önem verilmez. Anlaşmanın ilk maddesinde, iki taraf da yeni Türk hükümetinin uluslararası hiçbir anlaşmayı tanımayacağı konu- sunda anlaşacaklar. Yani yeni Türkiye Milli Hükümeti buna bağlı değil ve bunun uygulanması da mümkün değil.⁴⁷ Sovyetlerle Türkiye arasındaki anlaşma,

⁴⁶ Treaty of peace with Turkey. Signed at Sevres, August 10, 1920, Treaty Series, No. 11 (1920), Published by H.M.S.O., London, 1920, p.6.

⁴⁷ Anderson, M. S., *The Great Powers and The Near East 1774-1923*, Edward Arnold Publishers Ltd, London, 1970, p. 175.

⁴⁴ Mango, Andrew, *Atatürk*, John Murray Publisher Ltd, London, 2000, p.330.

⁴⁵ Ibid.

Kemalistler için büyük bir güç, daha büyük bir umut meydana getirdi ve Sevr Anlaşması'nın bozulması için oldukça tehlikeliydi. Bu aynı zamanda, Türk ulusal sorununun evrensel-leştirilmesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması için ilk sağlam temeldi.

11 Ocak 1921'de yapılan savaşta, Yunanlılar yenilir. Kemalistler bunda büyük bir askeri başarı kaydederler. Yunanlılar İzmir ve çevresinden tamamen çekildiler. Diplomatik düzeyde de Kemalistler, Sovyetler Birliği, İtalya, Fransa ve Amerika Birleşik Devlet'leri ile çok güçlü ilişkiler kurarlar. Bunların tümünde de yollarını Kürtlere bağlıyorlardı. Aynı zamanda, Sultan hükümetini de kenarda bırakabildiler. Kürtler, bu olaylardan haberdar olmuyor ve Kemalistler dikkatli ve güvenli bir şekilde hedeflerini elde edene kadar gözünün önünde sadece yüzeysel olan şeyler oluyordu. Sonuç olarak onlar, Lozan'da Türklerin tek temsilcisi oldular ve Sevr Anlaşması'nı uygulanamaz bir sayfa yapmaya ve dünya güçlerinin yaklaşık 18 aylık diplomatik çabalarını düşünme aşamasına koymayı başardılar. Onlar, içte de, 1921'in başından itibaren Türk gençlerinin, gelecekte yabancıların çağrısıyla Türkiye'ye karşı çalışan azınlıklara karşı durması için şimdiden hazırlanması gerektiğini tekrarlıyorlardı.⁴⁸ Kemalistler, burdan, Kürtlerin asimile edilmesi için planlarını tam olarak aşık hale getirdiler. Öyle aşık

hale getirdiler. Öyle görünüyor ki Kürtler, tüm bölgelerinde bütün taraflarıyla, hepsinden önce de Şeyh Mahmut, o kadar minnetsizdiler ki Kemalistlerin faaliyetleri ve niyetlerinden haberdar değillerdi. Şeyh Mahmud'un etrafı Türk yanlılarıyla örülmüştü. Kendisi de dostunu düşmanını tanımayanlardan biriydi ve Kürtlerden samimi ve uygun olanları kendisinden uzaklaştırmıştı. Bir vakit, Özdemir olarak adı yayılan Ali Şefik'in az bir gücü Revanduz'a gider. Şeyh Mahmut, güya Musul Vilayeti'nin Türkiye'ye bağlanacağı şeklinde ona inanır. Bundan dolayı elinden geldiğince ona yardım eder. Şeyh Mahmud'un en tehlikeli ve büyük hatalarından biri, Kemalist'lere tam bağlılık için Musul Vilayeti adına Millet Meclisine üye olmaları amacıyla Ankara'ya kaç tane temsilci göndermesiydi.⁴⁹ Kemalistler, bunu iyi bir fırsat olarak gördüler ve bunu, Lozan'da daha fazla başarı elde etmek için bir araç yaptılar. Öyle görünüyor ki İngiltere'nin Bağdat ve İngiltere hükümetindeki yüksek temsilcisi Şeyh Mahmud'un bütün bu ilişkilerinden haberdardı. Şeyh'in Kemalist'lerle ilişkileri ışığında, İngiltere hükümetinin Şeyh'e hiç güveni yoktu. Bundan olacak ki Yüksek Temsilci Şeyh için bir sınır belirler ve 2 Mart 1923'te Süleymaniye'yi uçaklarla bombalar.⁵⁰ Atatürk, bununla, Şeyh Mahmud'un ikinci hükümdarlığının çökmesi ve

⁴⁹ Taki, Ahmed, *Kürt Halkının Mücadelesi*, Salinan el-A'zam Matbaası, Bağdat, 1970, s. 82-83.

⁵⁰ *Report on Iraq Administration: April 1922-March 1923*, Published by H.M.S.O., London, 1924, p. 40.

⁴⁸ Oke, Mim Kemal, *The Armenian Question 1914-1923*, University Printing House, Oxford, 1988, p.200.

Güney Kürdistan'ın şu ana kadar da gerekli olduğu şekilde kendisini toparlamaması için büyük bir bahane meydana getirdi.

Mustafa Kemal'in çabası, müttefik güçlerin bölünmesi için tuttu. Başlangıçta, ikinci en önemli güç olan Fransa'yı Ankara'nın dostu yapar. Millet Meclisi'nin 1 Mart 1922'deki toplantısında Atatürk, Sevr Anlaşması'nı imzalayan en büyük güç olan Fransa Devleti'nin, ulusalcı Türklerle tamıyla farklı bir mutabakata vardığını ve Sevr Anlaşması'nın hiçbir öneminin olmadığını ve anlaşmanın üzerinde yazıldığı kağıdın hiçbir değerinin olmadığını bütün dünyaya kanıtladığını açıkça bildirir.⁵¹ Kısaca, Sevr ile Lozan arasında Atatürk, müttefik ülkeleri tek tek kendi dostu yapabildi. Sadece İngiltere kalmıştı. Onun da kapasitesi günden güne azalıyordu ve tek başına Sevr üzerinde hakim olamıyordu.

Milliyetçi Türk Hareketi'nin Lozan Konferansı'na İsmet İnönü başkanlığında katılacak heyet, 2 Kasım 1922'de seçildi. Sıkı bir görüşmenin ve isteklerin ardından, onlardan başlıca iki madde üzerinde ayak direktmeleri istendi. Bu iki madde de şunlardan ibaretti:

- 1- Türk çıkarlarının hesabı üzerinden ulusal bir Ermeni Devleti'nin kurulması için hiçbir önerinin kabul edilmemesi.

- 2- Süleymaniye, Kerkük ve Musul. Aynı zamanda, Türkiye'nin isteklerine destek vermesi karşılığında İngiltere'ye petrole has ekonomik çıkarların korunması sözünün verilmesine çalışılması.⁵²

Bu yukarıdaki maddeler, Kemalist'lerin bütün Osmanlı Kürdistanı'nın işgali için vurdukları en ağır darbeydi. Ancak, Musul Vilayetini ellerine alamadılar. Elbette eğer Türkler, bütün Osmanlı Kürdistanı'nı korusaydılar, böylelikle bu, uzak yada yakın Kürt stratejisinin çıkarı yönünde sonlanacaktı.

Lozan görüşmesinde Kürt meselesi, azınlıklar meselesi ile beraber gündeme geldi. Bundan bahsedildiğinde Türk heyeti, Türkiye'deki bütün müslüman azınlıkların Türk olarak hesaba katılması üzerinde ayak diretti. Onlar, azınlık statüsünün sadece müslüman olmayan dinleri içine aldığı konusunda ısrarlıydılar. Müttefikler açısından bu tutum, acayip ve garipti. Çünkü onlar azınlığın ırk, dil ve dini içine aldığını bundan dolayı da Kürt, Arap ve Çerkez'lerin azınlık olarak sayılması gerektiğini düşünüyorlardı. Türklere bunu hiçbir şekilde kabul ettiremediler. Yani, şunu kanıtlayabildiler: Türkiye'de yaşayan herkes, ırk açısından Türk'tür. Sonunda Müttefikler, bunun üzerinde fazla durmanın önemli olmadığını düşündüler. Bu şekilde, mesele, Türklerin üstünlüğüyle sonuçlandı.⁵³

Lozan Anlaşması, Ulusal Türk Devletini tanıdı. Öyle bir devlet ki,

⁵¹ Inclosure in Doc 35, Soeach by Mustapha Kemal in the Grand National Assembly, Angora, March 1st, 1922, British Documents on Foreign Affairs, Part. II, Series B, Turkey, Iran, and the Middle East, 1918-1939, Vol.3, The Turkish Revival 1921-1923, University Publication of America, London, 1985, p.45.

⁵² Sonyel, Salahi Ramsdan, op. cit, p. 187-8.

⁵³ Ghalib, Sabah, op. cit, p. 74.

içinde tek millet ve tek dilin dışında başka hiçbir şeyin varlığı yok. Bu ölçüyle, Türkiye'nin yapacağı her hüküm, Kemalist'lerin Lozan'da planını kurdukları siyaset ve düşünce çerçevesinin bir parçasıdır. Elbetteki bu düşünce ve program tasfiye olmadıkça, Türkiye'de Kürt meselesinin çözümü zordur. Bu mesele, islami, laik yada başka bir partinin orda iktidarda olması meselesi değil, önemli olan, Atatürk'ün yolunu uygulamasıdır.

Lozan'da Kürt için büyük sorun, orda temsilcisinin olmamasıydı. Orada, insan haklarına inanan ve onları savunan kimse de yoktu. Müttefikler, aynı zamanda, Atatürk'ün çabası ile kendi aralarında uyuşmuyorlardı. Bu üç sebep, Türkiye'nin işini kolaylaştırmıştı. İsmet İnönü'nün yavaşlığı, kendine güveni ve sabrı Türklerin görüşmelerde öne çıkmasının bir başka sebebiydi. Ulusal Türk Devleti'nin kurulmasının dışında başka hiçbir şeye razı olmuyorlardı. 16 Ocak 1923'de gazetecilerle yaptığı toplantı Müttefik'lerin, gelecekteki Türkiye Cumhuriyeti'nde Kürd'ün otonomi elde edebileceğini bilmeleri açısından cesaret vericiydi. Türkiye'nin belirlenen sınırlarının korunması için heyetleri, Musul meselesinin Milletler Cemiyeti ve ilgili yerlere götürülmesine ve de kendilerinin bunun üzerinde görüşmeler yapmalarına razıydı. Uzun süren bir görüşmenin sonucunda, Millet'ler Cemiyeti'ne bağlı Musul Özel Komisyon'u, Musul'un Irak'a verilmesi ve Kürtlerin istek ve arzularının göz önünde bulundurulması şartı ile 25 yıl

için İngiltere'nin gözetimi altına bırakılması önerisinde bulundu. İngiltere, 1925'in Eylül ayında, bu şartlara razı oldu.⁵⁴ Daha sonra, 1925'in Aralık ayında Musul, Irak'a bağlandı.⁵⁵ Güney Kürdistan, O zaman, Arap milletine ait bir devletin parçası yapıldı.

Sonuç

19 Mayıs 1919'dan 23 Temmuz 1923'te Lozan Anlaşması'nın imzalanmasına kadar olan bu aradaki süre tarihinde, Türk milletinin oluşumunun en önemli, en temel ve en zor aşamasıdır. Ancak bu, yeni bir anlayışla ve insan haklarını tanımayla değil damardan bir milli hisle, büyükleme ve şoven bir ruhlaydı.

Bu sürede Atatürk, iç siyasi çıkarlar için, vakı bir dış siyaseti göz önünde bulunduruyordu. Hareketin dış siyasetini uluslararası değişikliğe göre yürütüyordu. Türkiye topraklarının bağımsızlığı ve egemenliği gerçekleştirmek için dünya güçlerinin ortak sorunuyla çok dikkatli bir şekilde muamele ediyordu. Öyle görünüyor ki hepsinden daha çok Kürdü dar bir çerçeveye koyuyordu.

Atatürk için Kürdün gerekliliğinin önemini başlıca iki sebepten dolayı öne çıkarmıştı. Bunlardan biri: Mustafa Kemal'i destekleyen Osmanlı'nın başlıca askeri gücü Kürdistan'daydı. Elbette orada başka bir mücadele cephesi açmak istemiyordu. Gerçi

⁵⁴ Evans, Stephen F., *The Slow Rapprochement: Britain and Turkey in the Age of Kemal Atatürk 1919-38*, Eothen, London, 1982, p. 89.

⁵⁵ Ibid, p. 75.

o zaman Koçgiri hareketi başlamış ve Kürdistan Teali Cemiyeti de mücadele ediyordu ancak Atatürk'ün becerikli siyaseti ve Kürtlerin saflığından dolayı silahlı hareket sonuç alınamadan bozuldu. İki: Yeni Türk devletinin kurulması sürecinde, işgalci Müttefik'lere karşı kullanmak üzere cesur ve savaşçı Kürtlerin katılımına ve desteğine ihtiyaç duyuyordu. Atatürk, güç ve becerikliliğinden dolayı Arapların topraklarını Türkiye'nin bir parçası yapamayacağını erken anlamıştı. Daha önce de Kürdün siyasi oyundan başarı ile çıkamayacağı onun yanında sabit hale gelmişti. Bundan dolayı, Kürdistan topraklarının çoğundan vazgeçmeye mecbur olduğunu ve işgal edemeyeceğini biliyordu. İktidara geldiğinde Kürtlerin önündeki bütün yolları tuttu.

Sevr Anlaşmasının bozulmasının esas sebebi Atatürk'tü. O, bundan önce siyasi hacmi olmayan tek siyasetçidir. Uluslararası siyasetle mücadele edebildi ve bu siyaseti bozabilirdi. Bununla Türkü otoritesinin kalmaması tehlikesinden koruyabildi. Lozan'da, İsmet İnönü aracılığıyla maddelerde Kürdün yer almasını bırakmayan da yine o idi. Sonuç olarak, Kürd ulus sorunu, Kürdistan'ı işgal eden ülkelerin bir iç meselesi oldu.

Mustafa Kemal 1927'de, Türkiye Millet Meclisi'nde, Lozan Anlaşması'nın Türkiye için öneminden bir defa daha bahseder ve şunu der: Artık, Lozan Barış Anlaşma'sını başlıca ilkelerini bundan önceki önerilerle karşılaştırmamıza gerek olmadığını sanıyorum. Bu anlaşma, yani bu belge, Sevr Anlaşması'nda Türk milletini yıkmak

isteyen bütün çaba, düşünce ve önceden yapılan hazırlıkları boşa çıkardı. Öyle bir diploması ki buna bütün Osmanlı tarihinde yol verilmedi.⁵⁶ Mustafa Kemal, Burada, Türk tarihini kendisinin eliyle kurulan Türk Ulusal Devletinin tarihine bağladığını tam bir açıklıkla gösteriyor. Bir başka anlamda, çok uluslu olan Osmanlı İmparatorluğu'nun kaç yüz yıllık tarihinin onun yanında öyle bir önemi yoktu. Türkiye'de Türk için milli devlet'in oluşması, Irak ve Suriye'de Araplar için milli devletlerin oluşmasıyla-Iran için de böyle bir durum oluştu- Kürt meselesi 20.yy'daki en karışık ulusal meselelerden biri oldu.

Kemalizm inancı üzerinde kurulan Türkiye Cumhuriyetine bakıldığında, ömrü boyunca, bir taraftan Kürt meselesi, bu devletin varlığı için büyük engel olurken, bir diğer taraftan da bu Cumhuriyet, Kürt için başlıca bir tehlike ve Kürdistan'ın bütün parçalarındaki Kürt hareketi için korku verici bir tehditti. Türkiye, Kürdün yok edilmesi ve ilerlememesi amacıyla gerek bölgede olsun ve gerek dünyada olsun fark etmez, her yerde çok yoğun bir çalışma içindedir.

Kürtler, Atatürk ve milliyetçi Türk hareketinin diğer liderlerinin gerçek olmayan sözlerinden hiçbir şey öğrenemedi. Bunun dışında da organizasyonun, ulusal bir Kürt hareketinin olmayışı, işi iyi bilen ve becerikli olan ve de birlik içinde bir liderliğin olma-

⁵⁶ Atatürk, M. Kemal, The Great Speech, www.mfa.gov.tr/grupe/ed/eda/default/htm., p. 1.

yısı Kürdün yükünü bir o kadar daha ağırlaştırmıştı. Kaç kişi ve kaç tane farklı cemiyet lider ve liderlik adına ortaya çıktı. Birbirleriyle ilişkileri, fikirleri ve planları olmaksızın her birinin yüzü başka bir yerdeydi. Elbetteki bu, Atatürk ve Arapların kendi arzularına ulaşmaları ve her bir tarafın Kürdistan'ın bir parçasını işgal etmesi şeklinde, Kürt düşmanlarının işini daha da kolaylaştırdı.

Kürt tarihinde birbirine benzeyen ve birden fazla tekrar eden çok sayıda tutum ve tablo vardır. Eski ve yeni olayların karşılaştırılmasıyla, Kürt hareketinin ulusal hareket bakımından, Fars, Türk ve Arap uluslarının hareketlerinin hepsinden daha geri ve daha güçsüz olduğu ortaya çıkıyor. Değil sadece bu, belki karşılaştırılmaz bile.

Türkiye Cumhuriyeti, Türkiye'de Türk olmayan Müslüman ırkı inkar ediyor. Her ne kadar laik bir ülke olsa da, ancak oradaki bütün Müslümanları Türk sayıyor ve haklarını vermiyor. Tek devlet, tek dil ve tek millet temeli üzerinde kurulmuş bir cumhuriyettir. Atatürk'ün devlet konusundaki bu görüşü, Türkiye için en tehlikeli sorunu meydana getirmiştir. Bu devletin 82 yıldır var olduğu doğrudur ancak, dış ve iç siyaset düzeyinde karışık ve belirsiz bir tanım var. Ne İslami ne Asyalı ne Avrupalı, ne demokratik ne de liberal... Var olan şey şu: Bu kadar yıllık boyunca sert askeri otorite ve şoven ruhu yürütüyor. Bölge ve dünya düzeyindeki önemli olaylar yöneticilere, değişiklikliği gerçekten düşünceleri için öyle bir cesaret bahsetmedi. Bu anlamamazlıktan gelme, herkesten

daha önce bildikleri korkularına dayanıyor ki bu korku da ne kadar tanımsız ve çağdaş ruhla uygunluk göstermeyen bir zorlama birlik oluşturdıklarıdır. Bu açıdan Kürt Ulusal Hareketi'nin gücü, kendinde olan bir halk hareketi, becerikli ve içten bir liderlik, Kemalizm'in kökünün çürütülmesi için en değerli sebeptir. Emin bir şekilde Müslümanlar da çok büyük iş yapabilir ve Kemalizm'in direğini kırabilirler. O zaman da Kürtler kendilerinde olmalı. Milliyetçi Türk Müslüman kardeşlerinin ya da Türkiye'yi yöneten başka her gücün elinde kurban yapılmamalı ve olmalı da.

**"1922 TARİHLİ KÜRT
OTONOMİSİ KANUNUNUN
METNİ"**

12068/82
42. BELGE
E65/96/3553
SAYI /308
İSTANBUL, 29 MART 1922

Sir Rumbold'dan Lord Curzoun'a
(3 Nisan'da ulaştı)

Lord'um

1- Kürtler hakkında, geçen 12 Ocak'taki 53/ sayılı yazı ve önceki mektuplarıma işaretir. Güvenilir bir kaynağın raporundan, araştırma ve otonom bir Kürt yönetiminin kurulması için "Türk Kemalistlerin" Büyük Millet Meclisinin bir heyeti-

* Dışişleri'nin İngiliz Belgeleri: *Dışişleri Bakanlığı'ndan Rapor ve Evraklar*, Gizli Matbua: Bölüm 2, Sıra B, Cilt 3, Türk Dirilişi 1921-1923, Editör Robin Bidwell. S.62-64.

nin oluştuğu konusunda sizi haberdar etmekten bahtiyarım. Bu yakınlarda, bir raporla bereber bir kanun projesi hazırlığını Meclis'e sundular. Kanun Meclis'te görüşül- meye ve araştır- maya aılılır aılılmaz birden, Salih Efendi (Erzurum Temsilcisi), Yusuf Izzettin Paşa (Bolu Temsilcisi), Rakip Bey (Amasya Temsilcisi), Hakkı Hamid Bey(Sinop Temsilcisi) ve Selahaddin Bey'den (Mersin Temsilcisi) oluşan düşman ve kızgın bir taraf meydana geldi.

2- Yusuf Izzettin Paşa, Rakip Bey, Hakkı Hamid Bey, Koçgiri Kürtlerinin hareketini araştırma için gönderilen heyetin temsilcileriydiler.

3- Düşman tarafın görüşü, çoğun- luğun oyuyla alındı. Toplantının 10 şubat'a ertelenmesine ve üzerinde gizlice görüşme yapılmasına karar verildi. Hazırlanan bu plana göre iş yürüdü. Ulusal Savunma Partisi'nin çok sayıda üyesi buna karşı durdu. Kanun taslağına karşı olan üye sayısı 74 idi. Bazı üyeler de ne tarafa oy vereceklerinden emin değildiler. Ulusal Savunma Parti'si lideri, bütün üyelere acil olağanüştü bir nota gön- dererek hepsinin oylamada hazır bulunmalarını ister.

4- Salih Efendi oturumu açtı ve konuşmasında sert bir şekilde, öner- ilen kanunda istendiği gibi Kürt meselesinin bu basitlikte çözüle- meyeceğini ifade etti. Bu da, bazı kârlı tarafların gerçekleri perde arkasında saklamaları konusunda üyelerin çoğu için şaşırtıcı değil. Eğer istekler Kürtler tarafından tahrik edilmişse o zaman iyi olan Mustafa Paşa'nın onlarla (Atatürk- S.G) ses- siz bir şekilde muamelede bulun-

masıdır. Koçgiri isyanı sebebiyle hapsedilenlerin hepsinin serbest bırakılması gerekiyor. Ülkenin çıkar- ları hatırına, İnceleme Komisyonu'nun yaptığı önerilere kanunda tam bir önem verilmesi gerekiyor. Öyle görünüyor ki Cevdet Paşa, Koçgiri Kürtlerine karşı her türlü düşmanlığı yaptı. Bizim, Yunanlılara karşı savaşta olduğumuz bir zamanda bu meselenin bu şekilde çözülmesi mümkün değil. Hareket, İngiltere Devlet'nin yönetimi ve tutu- munun zorbalığına tepki olarak Hilafet karşısında meydana geldi. şiddetin kullanılması, meseleyi sadece daha da karışık hale getirir. Kürdistan'da isyan olduğunun bilin- memesi bilgisizliktir. Artı yeter bu kadar köyün yakılması! Hareket, Emir Faysal ve İngiliz'ler tarafından destekleniyor. Ülkenin çıkarları için bu mesele, şiddetin kullanılmasından uzak bir şekilde çözüme kavuşturul- malı.

5- Salih Efendi'nin konuşmaları anın- da Ulusal Savunma Partisi üyeleri, konuşmalarını ifade ediyorlardı ancak, diğer üyeler tarafından destek- leniyorlardı. Bunlardan bazı- ları şun- lardı: Lafit Bey (Malatya), Haydar Bey (Van), Abdulgaffur Bey (Kars), Emin Paşa (Sivas) ve Rasim Bey. Bunların konuşmaları bezginlik yaratmaktan öteye gitmedi ve bu, Erzurum temsil- cisi Durek Bey'in hoşnutsuzluğuna neden oldu ve şunu der: "Meclis, tam olarak çocuk okuluna benziyor."

6- Gürültünün sona erdirilmesi için bazı üyeler, Salih Efendi'nin görüşleri üzerindeki görüş ve inançları değiştirme ve Cevdet Paşa'dan daha fazla rapor ulaşana dek toplantının

ertelenmesi önerisinde bulundular.

7- Öneri alındı ve oturum sona erdi.

8- Aşağıda gelen, 1922 tarihli Kürt otonomisi kanunu taslağının özetidir.

(1) Türkiye Büyük Millet Meclisi, medeni isteklere göre Türk ulusunun ilerlemesinden emin olmak maksadıyla, Kürt ulusu için kendi çıkarları, adap ve duygularıyla uyuşacak otonom bir yönetim kurmayı kendi görevi bilir.

(2) İkamet edenlerin çoğunluğunun Kürt olduğu bölgelerde, bu ulustan olan uygun şahsiyetler tarafından genel bir otoritenin seçilmesi mümkündür. Genel Vali'nin yardımcısıyla beraber, Büyük Millet Meclisi tarafından Türk ya da Kürt olması mümkün olan bir müfettişe karar verilmesi.

(3) Büyük Millet Meclisi'nin, idari işlerde becerikli, toplumda ismi duyulan ve genel olarak Kürt ulusu tarafından saygı gösterilen biri olması şartıyla Genel Vali'yi seçme yetkisi var.

(4) Genel Vali, 3 yıl için seçilir. Bu üç yılın sonunda, ya ölüm ya görevden alınmasıyla Kürt Ulusal Meclisi tarafından yeni bir Genel Vali belirlenir. Eğer Kürtlerin çoğunluğu önceki Genel Vali'nin kalmasını isterse aynı kişi görevinde kalabilir.

(5) Ve yine Büyük Millet Meclisi, Genel Vali yardımcısı (Türk ya Kürt olabilir) belirler. Bununla beraber bu, doğrudan Kürt Ulusal Meclisi tarafından da seçilebilir. Genel Vali, Genel Vali Yardımcısı ve de müfettişin onayı için Ankara hükmetine verilmesi gerekiyor.

(6) Ulusal Kürt Meclisi, Doğu Vilayetleri'nde genel seçimle oluştu-

rulur. Meclis, üç yıllık bir süre için görevde olacak. Her yıl 1 Mart'ta açılacak ve toplantıları 4 ay boyunca devam edecek. Eğer Meclis, bu süre içinde işlerini tamamlayamazsa, bu süre üyelerin çoğunluğu ve Genel Vali'nin isteği üzerine uzatılır.

(7) Büyük Millet Meclisi'nin, sivil ve idari kurumların görevlileri tarafından haksızlık yapılmaması için doğu bölgelerinin idari gelir ve harcama bütçesine bakma hakkı vardır. Meclis, ülkede gelişme ve ilerleme konusunda tam bir karar verme hakkına sahiptir. Bütün bu kararlar, Büyük Millet Meclisi'nin haberdar olması için Ankara hükümetine verilmeli.

(8) Genel Vali ile Kürt Ulusal Meclisi arasındaki anlaşmazlık ve farklılıkta, Büyük Millet Meclisi son kararını verir ve her iki taraf bunu uygulamalı.

(9) Sınırlara, ortak bir komisyon tarafından karar verilecek. Kürdistan Bölge Yönetimi Van, Bitlis, Diyarbakır vilayeteri, Dersim Sancağı ve kaç tane daha kaza ve nahiyeden oluşacak.

(10) Kürdistan İdaresi için, bölgelerin adap ve örf özellikleriyle uygunluk gösterecek bir adalet sistemi kurulacak. Bu sistem şimdiden resmi uzmanlardan oluşacak. Bunun yarısı Türk yarısı Kürt olacak. Türklerden birinin emekliliği durumunda bir Kürt bunun yerini alabilir.

(11) Bu kanunun uygulandığı günden, savaş yardımı adına ya da ne şekilde olursa olsun hiçbir vergi yüklenmeyecek. Bölge halkının üzerindeki bütün resmi vergiler, bugünden itibaren yasaklanacak ve vergi, yılda bir defa toplanacak. Büyük Millet

Meclisi ve Ulusal Kürt Meclisi'nden ortak bir komisyon tarafından belirlenen gelirin bir bölümü Ankara hükümetine verilecek.

(12) Doğu vilayetlerinde, kanun ve anayasanın uygulanması için bir jandarma tugayı oluşturulacak. Kürt Ulusal Meclisi, bu kurumun idaresi kanununu koyacak. Ancak jandarma idare başkanlığı yüksek rütbeli Türk subayların elinde olması gerekiyor ta ki hizmetlerine ihtiyaç olacak vakte kadar.

(13) Türk ordusundaki Kürt ve Türk subay ve askerler, barış gerçekleşene kadar yerlerinde kalacaklar. Bundan sonra isteyen herkes kendi bölgesine ve yerine dönebilir.

(14) Barış gerçekleştikten sonra, savaş zamanında ve savaştan sonra el koyulan çiftlik hayvanları ve malzemeler, değerine göre, vergisi alınacak ve vergi, 12 aylık süre içinde verilmeli.

(15) Türk dili, Kürt Ulusal Meclisi, Genel Valilik ve hükümetin idaresinde kullanılacak tek dil olacak. Her halükarda, Kürt dili okullarda kullanılması mümkün. Genel Vali, gelecekte Kürt idaresinin resmi dili olarak tanınması konusunda bunun bir temel olmasını talep etmemeleri şartıyla Kürt dilinin kullanılmasını teşvik edebilir.

(16) Kürt Ulusal Meclisi'nin üyeleri bilim yerleri, hukuk ve tıp fakülteleri kurabilirler.

(17) Kürt Ulusal Meclisi, Genel Vali'nin onayı olmadan hiçbir vergi şeklini uygulayamaz.

(18) Ankara'daki Büyük Millet Meclisi'ne danışılmadan ve oranın onayı olmadan önce hiçbir kanun

çıkarılamaz ve hiçbir karar verilemez.

Bu özetle, Kürt temsilcilerin kanun projesini niye olağan dışı bir şekilde geriye attıklarını ve bu projenin karşısında durduklarını anlıyoruz.

Saygılarımla...

Horace Rumbold

Yüksek Temsilci"

Londra- Mart 2005

Azınlıkların Sınıflandırılması ve Azınlık Haklarında Farklılaşma*

Asbjørn Eide

Norveç İnsan Hakları Merkezi Eski Direktörü,
Birleşmiş Milletler Azınlıklar Çalışma Grubu Eski Başkanı (1995-2004)

İng. çeviren: Zeri İNANÇ

ÖZET: Bu çalışmada tanımlama sorunları ve sınıflandırma gereği üzerinde durulmaktadır. Azınlık haklarının, her azınlığın özgün doğasına ve durumuna bağlı olduğu ve bu durumun haklarda farklılaşmayı gerektirdiği (A, paragraf 1-6) ileri sürülmektedir; bunu, 1992 tarihli Azınlık Bildirgesi incelenerek azınlık haklarında bu tür bir farklılaşmaya gitmenin hukuksal temelleri (B, paragraf 7-13) izlemektedir; daha sonra bir haklar merdiveni sunulmakta (C, paragraf 14-19) ve bu haklar merdiveninin, azınlık ve grup olma durum-

larının sınıflandırılmasında kullanılması (D, paragraf 20-37) anlatılmaktadır. Amaç, soyut bir tanımlamanın zorluğuna takılıp kalmaktan ziyade, bu alandaki tartışmaların teşvik edilmesi ve farklı ihtiyaçlara ve azınlık durumlarına ilişkin yapıcı yaklaşımların benimsenmesidir.

A. Tanım Sorunları ve Sınıflandırma İhtiyacı

1. Birleşmiş Milletler'in ve BM Ayrımcılığın Önlenmesi ve Azınlıkların Korunması Alt Komisyonu'nun azınlıkları tanımlama çabaları uzun sürmüş ve sonuçsuz kalmıştır. Tek bir tanım üzerinde uzlaşma sağlanmasında zorluklar yaşanmasının bazı geçerli nedenleri vardır. Azınlık sorunları, özgün koşulları ve gereksinimleri

* Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu'na bağlı Ayrımcılığın Önlenmesi ve Azınlıkların Korunması Alt Komisyonu altında faaliyet gösteren Azınlıklar Çalışma Grubu toplantısına sunulan rapor. E/CN.4/Sub.2/AC.5/1996/ WP.2, 6 MART 1996

bakımından büyük ölçüde farklılıklar gösterir. Eğer seçilmiş bir tanım çerçevesine giren tüm gruplara aynı hakların uygulanmasını ve bu tanım dışında kalanların bu haklara sahip olmamasını kabul edersek, yapılmış olan tanım bir ihtilaf kaynağı haline gelir. BM Genel Kurulu, azınlık olma durumlarının çeşitliliğini uzun süre önce kabul etmiştir. Genel Kurul, azınlıklar konusunda almış olduğu ilk kararlardan birinde -İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 10 Aralık 1948'de kabul edilmesiyle bağlantılı olarak alınmış bir karar- (BM Genel Kurul Kararı 217(c) (III)) şöyle demektedir:

"Birleşmiş Milletler'in azınlıkların geleceği konusunda kayıtsız kalamayacağı göz önünde bulundurulur. Her ülkede farklı biçimlerde ortaya çıkan bu karmaşık ve son derece hassas soruna ilişkin tek bir çözüm bulmanın zorluğu göz önünde bulundurulur."

2. Böylece, BM Genel Kurulu, azınlık sorunlarını, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nde özel bir maddeyle ele almamaya karar vermiş ancak bu konuda kendisine sunulmuş belgeleri Ekonomik ve Sosyal Konsey'e havale etmiştir ve "BM'nin ırksal, ulusal, dinsel ve dilsel azınlıkların korunması için etkili önlemler alabilmesi için, İnsan Hakları Komisyonu ile Ayrımcılığın Önlenmesi ve Azınlıkların Korunması Alt Komisyonu'nun azınlık sorunları hususunda kapsamlı bir çalışma yapması"nı talep etmiştir.

3. Genel Kurul, Aralık 1992'de kabul edilen Ulusal veya Etnik, Dinsel veya Dilsel Azınlıklara Mensup Kişilerin Hakları Bildirgesi'yle, hangi azınlık sorunlarının ele alınacağını çerçevesini belirlemiştir. Yapılması gereken, farklı koşullar altındaki farklı grupların, Bildirge'de yer alan çok genel hükümler kapsamında yararlanacakları hakların en uygun anlamını ve özünü ortaya koymaktır.

4. Tanımlar ve Sınıflandırma

Sınıflandırma iki farklı amaca hizmet edebilir: birincisi, hangi kategorilerin kapsam dahilinde hangilerinin dışında kalacağını açıklığa kavuşturulmasına yardımcı olmak suretiyle tanımları kolaylaştırmaktır. Bu, haklar bakımından temel bir dikotominin varlığına işaret eder: tanım dahilinde olan herkes aynı haklara sahiptir, tanım dışında kalanların bu hakları yoktur. Oysa bir ihtimal daha var: makul bir farklılaşmayı haklı kılan objektif kriterlere dayanarak, farklı nitelikteki gruplar için farklı bir haklar dizisi tasarlamak. Sınıflandırma, farklı haklar dizisinden yararlanması gereken farklı kategorideki grupların netleşmesini sağlayabilir. Böylesi bir derecelendirilmiş farklılaşmanın en yapıcı yaklaşım olduğunu ve Birleşmiş Milletler'de gelişmekte olan pratiğe uygun olduğunu ileri sürüyorum. Bu raporda ayrıntılı olarak bu konu üzerinde duracağım. Sınıflandırma, özel bazı sorunlar doğuran ve özel önlemler alınmasını gerektiren durumların tespit edilmesine de yardımcı ola-

bilir. Sadece grupların haklarıyla ilgilenmemeliyiz; uluslararası barışın korunması ve dolayısıyla azınlıkların yaşadıkları ev sahibi devletin içişlerine, akraba bir devletin dış müdahalesinin önlenmesi de dahil olmak üzere, Birleşmiş Milletler'in diğer hedefleri üzerinde de durmalıyız.

5. "Azınlıklar" ve "Azınlık Konumunda Olma"

Sayısal bakımdan azınlık, bir ülkenin toplam nüfusunun yarısından daha az sayıda bir grubu ifade eder. Yine de bu demek değildir ki bu durumdaki bir grup her zaman azınlık konumundadır. Bazı hallerde, bir azınlık başka bir azınlıkla koalisyon oluşturup üçüncü bir azınlık üzerinde hakimiyet kurabilir. Bu durumda, üçüncü azınlık kendini azınlık konumunda bulur diğer iki azınlık ise azınlık konumunda değildir. Bu nedenle "azınlıklar" ile "azınlık konumunda olma"yı birbirinden ayırmak gerekir. Belirli bir azınlık konumunda olan gruplara en uygun hakların neler olduğunu ancak birbirinden farklı azınlık konumlarını yakından inceleyerek belirleyebiliriz. Bu, sadece tanımlamayı değil sınıflandırmayı da gerektirir.

6. Birbirinden farklı azınlık olma durumlarının farklı nitelikte haklar gerektirdiğini kabul etmeliyiz. Bu nedenle en önemli mesele, genel ve soyut bir tanım aramaktan çok, azınlık olma durumlarını ihtiyaca göre sınıflandırmaktır. Bu yazıda böyle bir sınıflandırmaya katkıda bulunulmaktadır.

B. Azınlık Haklarında Farklılaşmanın Uluslararası Hukuktaki Temelleri

7. Azınlıklara mensup kişilerin haklarını küresel düzeyde düzenleyen temel uluslararası belgeler, Medeni ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nin 27. maddesi ile 1992 tarihli Ulusal veya Etnik, Dinsel veya Dilsel Azınlıklara Mensup Kişilerin Hakları Bildirgesi'dir. Azınlıklar Çalışma Grubu (Working Group on Minorities), 1992 Bildirgesi'ni temel almaktadır. Bu Bildirge'de yer alan hakların ve yükümlülüklerin kısaca gözden geçirilmesi yararlı olacaktır.

8. Varlığın ve Kimliğin Korunması ve Geliştirilmesi (Madde 1)

Devletler kendi ülkelerindeki azınlıkların varlığını ve ulusal ya da etnik, kültürel, dinsel ve dilsel kimliklerini korurlar ve bu kimliklerin geliştirilmesinin koşullarını teşvik ederler. Madde 1(2)'ye göre, devletlerin, bu amaca ulaşmak için uygun yasal ve diğer önlemleri almaları gerekir.

9. Azınlıklara Mensup Kişilerin Hakları (Madde 2)

Madde 2(1), temel olarak daha önce Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi'nin (International Covenant on Civil and Political Rights-ICCPR) 27. maddesinde mevcut hakları içermektedir: kendi kültürünü yaşama, kendi dinini açıklama ve uygulama, kendi dilini özel ve toplumsal alanda özgürce kul-

lanma hakkı. Bildirge'nin 2(2). Maddesi, azınlıkların içinde bulundukları koşullara bağlı olarak büyük ölçüde farklılık gösterebilecek olan katılım haklarını ele almaktadır; ancak bu haklardan ulusal mevzuata aykırı olmayacak biçimde yararlanılacaktır (Madde2(3)). Azınlık mensubu kişiler Madde 2(4)'e göre, kendi kurumlarını kurma ve yönetme hakkına; Madde 2(5)'e göre, sınır komşusu oldukları devletlerin, ulusal ya da etnik, dinsel ya da dilsel bağlarla bağlı oldukları vatan-daşlarıyla ilişki kurmak da dahil, mensubu oldukları grubun diğer üyeleriyle ilişki kurma hakkına sahiptirler.

10. Haklardan Yararlanma veya Yararlanmama Nedeniyle Herhangi bir Ayrımcılığa Uğramamak veya Olumsuz Bir Sonuçla Karşılaşmamak (Madde 3)

Madde 3, Madde 2'de listelenen haklar ile diğer azınlık haklarından hem bireysel olarak hem de grubun diğer üyeleriyle bir arada ve herhangi bir ayrımcılığa maruz kalmadan yararlanılabileceğini ve Bildirge'de yer alan haklardan yararlanma veya yararlanmamaları nedeniyle azınlık mensubu hiç kimsenin olumsuz bir sonuçla karşılaşmayacağını ifade etmektedir.

11. Devletlerin Yükümlülükleri

Madde 4'de, devletlerin azınlıklara mensup kişiler lehine alacağı önlemler sıralanmaktadır. Buna göre, devletler ilk olarak, toplumun diğer bireyleri kadar azınlık mensubu kişilerin de

ayrımcılığa uğramadan insan hakları ve temel özgürlüklerden tam ve etkin bir şekilde yararlanabilmelerini ve yasalar önünde tam bir eşitlik içinde olabilmelerini güvence altına almakla yükümlüdür. Azınlık mensubu kişileri her türlü ayrımcılıktan korumayı da içermek üzere, toplumun tüm bireyleri arasında eşitlik ve ayrım gözetme- me temel prensibi, devletlerin azınlık mensubu bireyler lehine alacağı önlemlerin, üzerinde inşa edilmesi gereken temeli oluşturmaktadır. Devletler, azınlık üyelerine toplumun diğer kesimlerinin sahip olmadığı imtiyazlar vermekten de kaçınılmalıdır.

12. Madde 4(2)' ye göre devletler, azınlık mensubu kişilerin kendi özelliklerini ifade edebilmeleri ve kendi kültürlerini, dillerini, dinlerini, gelenek ve göreneklerini geliştirmeleri için uygun koşulları yaratma amacıyla önlemler alırlar. Madde 4(3)'de, azınlıkların anadillerini öğrenmelerini veya anadillerinde eğitim görmelerini sağlayacak olanaklar ele alınmaktadır. Madde 4(4)'de ise devletlere, gerektiğinde, kendi ülkelerindeki azınlıkların tarih, gelenek, dil ve kültürleri konusunda bilgilenmesini sağlayacak önlemler alma çağrısı yapılmaktadır. Son olarak Madde 4(5)'e göre, devletler, azınlık mensubu kişilerin, ülkenin ekonomik gelişimine ve kalkınma sürecine katılabilmelerini sağlayacak uygun önlemler almayı düşünmelidirler.

13. Azınlıklar ve Kalkınma Planlaması (Madde 5)

Madde 5'te, ulusal politika ve programlar planlanır ve yürütülürken, azınlıklara mensup kişilerin meşru çıkarlarının dikkate alınacağı ifade edilmektedir. Aynı şekilde, devletler arası işbirliği ve yardımlaşma programları da, azınlıklara mensup kişilerin meşru çıkarları gözetilerek planlanmalı ve yürütülmelidir.

C. Haklar Merdiveni

14. Bu temelde, azınlıkların geçmişi, durumuna ve koşullarına ve ayrıca bir azınlığın kendine özgü durumuna bağlı olarak bir haklar merdiveninden söz etmek mümkündür.

15. Ortak Temeller: Evrensel İnsan Haklarıyla Koruma, Eşitlik ve Ayrım Gözetmeme

Herkes, ayrım gözetilmeksizin insan haklarından yararlanma hakkına sahiptir. Bu temelde, her azınlık mensubu çoğunluk mensuplarıyla eşit muamele görme hakkına sahiptir. Bu, herkes için geçerlidir. Azınlık sorunlarının birçoğu, yalnızca azınlık üyelerine medeni, siyasal, ekonomik ve sosyal konularda ayrımcı davranılmasından doğmaktadır. Bu tür ayrımcılık politikaları tasfiye edildiğinde birçok azınlık sorunu da çözümlenmiş olur. "Herkes" sözü ile, yasal olarak bir devletin topraklarında bulunan ve söz konusu devletin yargı yetkisi altında olan herkes anlaşılmaktadır (Medeni ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi, Madde 2). Bir ülkenin vatandaşları ile yasal olarak o ülkede ikamet edenler

arasında, çok sınırlı düzeyde ayrım yapılabilir. Genel olarak, yalnızca vatandaşların seçme ve seçilme hakkı varken ve bir kimsenin ülkesine geri dönme hakkı o ülkenin vatandaşlarıyla sınırlıyken, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nde ve diğer sözleşmelerde yer alan haklar, vatandaş olup olmadıklarına bakılmaksızın o ülkede ikamet eden herkes için geçerli haklardır. Ayrıca özel gruplar özel araçlarla korunmaktadır: Mülteciler,

Mültecilerin Statüsüne İlişkin Sözleşme ile. Henüz yürürlükte olmasına ve düşük sayıdaki kabul oylarının sözleşmenin yürürlüğe girip girmeyeceğini, ne zaman gireceğini tahmin etmeyi zorlaştırmasına karşın, gelecekte bir gün, göçmen işçilerin de Tüm Göçmen İşçilerin ve Ailelerinin Haklarının Korunmasına İlişkin Sözleşme ile korunması muhtemeldir. Vatandaş olmayanların, büyük oranda temel insan hakları belgeleriyle korunuyor oldukları da unutulmamalıdır.

16. Ayrı Kimlik Hakkı:

Ayrı kimlik hakkının asgari ölçütü, Azınlık Bildirgesi'nin 2(1) maddesinde de tekrar edilmiş olan, Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi'nin 27. maddesinde mevcuttur. Bu hak günümüzde, uluslararası örf ve adet hukukunun bir parçası olarak değerlendirilmelidir. Herkesin, grubunun diğer üyeleriyle kendi dininin gereklerini yerine getirme ve bu dini öğretme hakkı, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi ile Uluslararası Medeni ve

Siyasal Haklar Sözleşmesi'nin 18. maddelerinde daha önce yer almış olan bir haktır. Kişinin, kendi dilini, o dili bilenlerle iletişimde kullanma hakkı, Evrensel Bildirge ile Medeni ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nin 19. maddelerinde yer alan ifade ve bilgi alma özgürlüğü kapsamında ele alınmış bir haktır. Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi'nin 27. maddesi ile Evrensel Bildirge'nin 2(2) maddesi bu haklara açıklık kazandırılmasına yardımcı olmaktadır. Bu nedenle, azınlık mensuplarının kendi dillerini kullanma, kendi kültürlerini yaşama ve kendi dinlerini açıklama ve dini ibadetlerini yerine getirme haklarına saygı göstermek, devletlerin asgari yükümlülüğüdür. 1992 tarihli Azınlık Bildirgesi'nin 1. maddesine göre devletler, azınlık gruplarının varlığını ve kimliğini koruyarak ve bu kimliğin geliştirilmesini teşvik edici koşulları yaratarak bu asgari ölçütlerin ötesine geçmelidirler. Bildirge'nin 4. maddesine göre devletler, azınlıkların durumuna uygun birtakım adımlar atmakla yükümlüdürler. Azınlıklar Çalışma Grubu'nun görevlerinden biri, azınlık gruplarının varlığı ve kimliği bakımından anayasal ve meşru koşulların karşılaştırılmalı bir incelenmesinin yapılması gibi, mevcut veya hayata geçirilebilir yapıcı düzenlemelerin özünü ve içeriğini incelemek olmalıdır.

17. Eğitim

Dil ve kimlik açısından en önemli mesele, kişinin, en azından ilköğretim düzeyinde bildiği dilde veya anadilinde eğitim görmesidir; bu, eğitimin

daha ileri aşamalarında yerini kademeli olarak ulusal dile veya dillerden birine bıraksa bile çok önemlidir. Bir azınlık dilini kullanan kişi sayısının büyük olduğu durumlarda dil haklarının bir üst düzeyi, kişiye, kamu görevlileriyle (mahkemelerde, idari birimlerde ve diğer yerlerde) iletişimde kendi dilini kullanma ve o dilde yanıtlanma hakkı tanınmasıdır. Burada da Azınlıklar Çalışma Grubu'nun, eğitime ilişkin farklı düzenlemeleri ve konunun çeşitli azınlık olma durumlarıyla ilişkisini incelemesi faydalı olacaktır.

18. Daha Ötesi: Hak Kapsamının Genişletilmesi

Azınlıkların kendi kimliklerini korumaları ve geliştirmeleri bakımından iki husus çok önemlidir: Yaşamalarını sürdürebilmelerinin maddi temellerinin varlığı ile bu temellerin korunması ve devlet ile söz konusu azınlık arası ilişkilerde yapıcı kurumsal, hukuksal ve idari düzenlemelere gidilmesi. Azınlıklar Çalışma Grubu'nun, azınlıkların yerel ve ulusal düzeydeki faaliyetlere etkin katılımı konusunda, farklı toplumlardaki düzenlemeler arasında bir karşılaştırma yapması yerinde olacaktır.

Kapsamın genişletilmesi bakımından asgari seviyenin üstündeki haklar şu şekilde sıralanabilir:

- özel okul açma hakkı;
- azınlıklarca yürütülen okullar için devletten sübvansiyon alma hakkı;
- azınlıklarca yürütülen faaliyetlerin vergilendirilmesinde denetim hakkı;
- azınlıkları etkileyen karar, proje ve programlarda (kalkınmada işbirliği

- dahil) danışılma hakkı;
- bu tür proje ve programların azınlıkların özgür iradeleriyle ve bilgileri dahilinde yapılması hakkı;
- azınlıkların yaşadıkları bölgelerdeki doğal kaynakları denetim hakkı;
- son olarak ve istisnai durumlarda geçerli olmak üzere, yerel bölgesel otonomi hakkı.

19. Kültürel otonomiden farklı olarak bölgesel temelde otonomi oldukça tartışmalı bir konudur ve özellikle, söz konusu bölgedeki azınlık ile komşu bir ülkenin çoğunluğu arasında etnik bir bağ olması halinde, azınlığın yaşadığı ülke açısından ciddi güvenlik sorunları yaratır. Eskiden beri ciddi gerilimlere neden olmuş böylesi durumlara büyük bir ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Uluslararası hukukta azınlıkların bölgesel otonomi hakları yoktur ama bazı özel durumlarda otonominin, merkezi yönetim ile yerel grup arasındaki ilişkilerde yapıcı bir işlevi olabilmektedir. Yerli halklar söz konusu olduğunda, sorunların çözümü çok daha kolay olabilmektedir. Yerli halkların hakları konusunda Alt Komisyon'un İnsan Hakaları Komisyonu'na sunduğu son taslak Bildirge'nin (Yerli Halkların Hakları Bildirgesi) 31. maddesinde yerli halklara, "kültür, din, eğitim, iletişim, medya, sağlık, barınma, istihdam, sosyal refah, ekonomik faaliyetler, arazilerin ve kaynakların işletilmesi, çevre, yabancıların söz konusu bölgede serbestçe dolaşımı, ve ayrıca otonom yapıyla ilgili faaliyetlerin finansmanında seçilecek yol ve yöntemler de dahil, yerli halkların iç ve

bölgesel ilişkilerini ilgilendiren konularda otonomi veya kendi kendini yönetim hakkı " tanınmaktadır.

D. Azınlık ve Grup Olma Durumları: Uygulanabilir Haklar ve Yükümlülükler

20. Göçmen İşçiler, Yabancılar ve Azınlıklar

Tartışmalar, göçmen işçiler azınlık tanımına dahil edilmeli mi edilmemeli mi sorusu etrafında şekillenmektedir. Soyut tanımlamalardan çok ihtiyacın ne olduğuna baktığımızda bu soruya cevap vermek çok zor değildir. Asgari düzeyde bile olsa, azınlıkların korunması sadece vatandaşlarla mı sınırlı olmalıdır yoksa bu koruma söz konusu ülkede sürekli ikamet edenleri, hatta daha da ileri giderek, o ülkede geçici olarak bulunanlar dahil, herkesi kapsamalı mıdır? Geçmişte azınlıkları tanımlama çabaları sırasında en tartışmalı konulardan biri bu olmuştur.

21. İnsan Hakaları Komitesi, 27. Madde'ye ilişkin genel yorumunda, Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi'nin 27. maddesinde yer alan hakların, vatandaş olmayanların ve hatta geçici bir süre o ülkede bulunanların da yararlanacağı haklar olduğu sonucuna varmıştır. Bu, herkesçe kabul edilen bir görüş olmamıştır. İnsan Hakaları Komitesi'nin bu konudaki yorumunu hatırlamak yararlı olacaktır:

"5.2: 27. Madde, bir taraf Devlet'te "bulunan" azınlık mensubu kişilere

haklar tanımaktadır. Bu madde ile düzenlenen hakların niteliği ve kapsamı dikkate alınarak "bulunma"nın ifade ettiği süreklilik derecesinin belirlenmesi gerekmez. Bu haklar, bu azınlıklara mensup kişilerin, gruplarının diğer üyeleriyle birlikte kendi kültürlerini yaşama, kendi dinlerini uygulama ve kendi dillerini konuşma haklarının engellenmemesi gerektiğini ifade eder. Bu kişilerin aynı ulustan veya o ülkenin vatandaşı olmaları, o ülkede sürekli ikamet etmeleri gerekmez. Böylece, taraf bir Devlet'te bu tür azınlıkları oluşturan göçmen işçilerin veya hatta ziyaretçilerinin bu hakları kullanmaları engellenemez. Bu nedenle bu kişiler de, taraf bir Devletin topraklarındaki herhangi bir birey kadar genel haklara, örneğin örgütlenme, toplanma ve ifade özgürlüğü hakkına sahiptirler. Taraf bir Devlette etnik, dinsel veya dilsel bir azınlığın varlığı o Devletin kararına bağlı değildir, bunun nesnel ölçütlere göre belirlenmesi gerekir." (İnsan Hakaları Komitesi, Genel Yorum 23, Ellinci Oturum, 1994, Rapor, Bölüm1, Genel Kurul Resmi Kayıt, Kırkdördüncü oturum, Ek No. 40 (A/49/40, sayfa 107-110))

22. Komite'nin burada, belli bir ülkedeki herkesin yararlanabileceği görece zayıf azınlık hakları ile, azınlık konumları bazı ek haklar tanımayı gerektiren grupların yararlanacağı daha güçlü haklar arasında bir ayrıma gittiği görülebilmektedir. İnsan Hakaları Komitesi, 27. Madde'yi "Yerli Halklar" açısından yorumlarken, kültürlerinin maddi temellerinin korunması dahil, bazı

pozitif önlemler alınması gerektiğini ifade etmiştir.

23. Bir ülkenin bağımsızlığını kazandığı dönemden beri o ülkede "çoğunluk" olanlarla uzun süre bir arada yaşayan büyük azınlıkların, devletin sağladığı olanaklarla kendi dillerinde öğrenim görme ya da en azından kendi dillerini öğrenme haklarının olması gerektiğini düşünmek akılcı bir yaklaşım iken, o ülkeye göç eden herkesin, her göçmen grubunun aynı haklara sahip olacağı düşünülemez. Bu grupların, o ülkedeki azınlık hakları hukuku çerçevesinde kendilerinin finanse edeceği ek bir eğitim sistemi oluşturma hakları vardır ama devlet bu tür bir eğitimi finanse etmek zorunda değildir.

24. Açıktır ki, bir ülkeye yakın bir zamanda göç edenlerin ve o ülke vatandaşları olmayanların, kendi aralarında ve o dilde iletişim kurmak isteyen herkesle kendi dillerini kullanma hakları vardır. Herkes, farklı nedenlerle (hukuki süreçler), mahkemenin kullandığı dili bilmiyorsa, yargılanma süreçlerinde, bir çevirmenin ücretsiz yardımını alma hakkına sahip ise de, bu, söz konusu kişilerin kamu görevlileriyle ilişkilerinde kendi dillerini kullanma hakları olduğu biçiminde yorumlanamaz (Medeni ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi, Madde 14(3)(f)).

25. Benzer şekilde, yakın bir zamanda bir ülkeye gelmiş olan göçmenlere kendi dinlerinin gereklerini yalnız veya mensubu oldukları grubun

diğer üyeleriyle birlikte topluca yerine getirmeleri hakkı tanınmıştır. Çoğunluğun dini de dahil, herhangi bir dinin gereklerinin yerine getirilmesine ilişkin bu hakkın kullanımı, ancak kamu güvenliğini, düzenini, sağlığını, ahlakını ve başkalarının temel hak ve özgürlüklerini korumak amacıyla kısıtlanabilir.

26. İnsan Hakları Komitesi'nin varmış olduğu sonuçlar doğrultusunda, eğer 27. Madde "vatandaşlar"la, hatta bir ülkede sürekli ikamet edenlerle sınırlı bir şekilde yorumlanmayacaksa, göçmen işçilerin de azınlık gruplarından birini oluşturacağı ve dolayısıyla en güçlü biçiminden değilse bile azınlık haklarından yararlanacağı açıktır. Göçmen işçiler arasındaki farklı gruplar, belirli bir azınlığın bir parçasını oluşturabilmektedirler. Örneklemek gerekirse, bir ülkedeki Müslüman göçmen işçiler o ülkenin Müslüman azınlığının bir parçasını oluşturur. Bir ülkenin Çinli göçmenlerinin o ülkedeki Çinli azınlığın bir kısmını oluşturması gibi, bir ülkede İspanyolca konuşan göçmenler bu ülkedeki İspanyol (veya Ladino) azınlığın bir kısmını meydana getirirler. Bununla birlikte, haklarda bir derecelendirmeye gidilmesi anlaşılır bir durumdur: kendi istekleriyle ülkelerinden göç etmiş olanlar kendi kültürlerini korumak için, nesiller boyu o ülkede yaşayan azınlıklara tahsis edilen kamu fonlarından aynı düzeyde yararlanmayı bekleyemezler.

27. Sayısal Sınıflandırma

Daha önce de ifade edildiği gibi, toplam nüfusun yarısından azını oluş-

turan tüm grupların azınlık haklarından yararlanmaları gerekmemektedir. Bazen bu gruplar, büyük bir nüfusa sahip diğer gruplarla bir arada yaşarlar ve grupların hiçbirisi tek başına toplam nüfusun çoğunluğunu oluşturmaz. Bu gibi durumlarda gruplar birbirlerini dengeleyebilir ve hiçbirinin özel bir azınlık hakları talebi olmaz. Azınlıkların bir kısmı çok büyük, bir kısmı orta büyüklükte bir kısmı da çok küçüktür. Bu durumda, büyüklüğe bağlı olarak haklarda farklılaşmaya gitmek haklı ve akılcı bir tutum gibi görünmektedir. Büyük bir grup, kendi dilini konuşma hakkına sahip olduğu kadar kendi dilinde eğitim görme ve resmi ilişkilerde bu dili konuşma hakkına da sahip olabilir. Küçük gruplar tüm bu haklara sahip olmayabilirler ama temel haklara sahiptirler.

28. Yoğun Olarak Bir Arada Yaşayan Gruplar (Sınırdas Olarak) ve Dağınık Gruplar

Bazı durumlarda bir azınlık, bir ülkenin belirli bir coğrafi bölgesinin hemen hemen tüm nüfusunu veya en azından o bölge nüfusunun en büyük kısmını oluşturabilmektedir. Böyle bir azınlığa, söz konusu bölgeyle sınırlı olmak üzere, özellikle eğitim ve kendi dilini konuşma alanlarında bazı özel haklar tanınabilir; bu haklar dağınık bir şekilde yaşayan azınlıklarca talep edilemeyeceği gibi söz konusu bölge dışında da talep edilemezler. Bir ülkenin belirli bir bölgesinde bir arada yaşayan ve o bölge nüfusunun çoğunluğunu oluşturan azınlıklarla o ülke sınırları içerisinde dağınık bir şekilde

yaşayan azınlıklar arasında birçok düzeyde farklılıklar olabilir. Pratik nedenlerle, sınırdışlığın dikkate alınması anlaşılır ve haklı bir yaklaşımdır.

29. Devletin Etnik veya Kültürel Yapısından Kaynaklanan Azınlık Olma Durumları

Tek bir etnik veya kültürel bileşime sahip devletler ile çoklu etnik ve kültürel yapıya sahip devletlerde yaşayan azınlıklar arasında haklı bir farklılaşmaya gitmek mümkündür. İsviçre ve Hindistan, çoklu etnik ve kültürel yapıya sahip federal devletlere örnek gösterilebilecek ve kendi sınırları içindeki çeşitli etnik ve dilsel gruplara dengeli yaklaşımlar geliştirebilmiş devletlerdir. Tek bir etnik, dilsel veya kültürel yapının egemen olduğu ulusal toplumlarda yaşayan azınlıklar, kendilerini diğerlerinden farklı kılan özelliklerinin korunmasına yönelik özel önlemler alınması konusunda daha ısrarcıdırlar.

30. Azınlığın Yaşadığı Ülkedeki Köklerine ve Varlığına Bağlı Azınlık Olma Durumları

"Yerleşik" ve "yeni" azınlıklar arasında, azınlığın sahip olacağı hakların düzeyi bakımından bir farklılık olması makul görünmektedir. Bu farklılık, söz konusu azınlıklardan herhangi birinin azınlık hakları dışında bırakılacağı anlamına gelmemektedir; bu sadece, "yerleşik" azınlıkların "yeni" azınlıklardan daha güçlü haklara sahip olacağı anlamına gelir.

"Yerleşik" azınlık kavramı ile;

a) içinde yaşadıkları devletin kurul-

masından önce o bölgede yaşamakta olan grupların soyundan gelen azınlıklar,

b) bir devletin sınırları içinde yaşayan, ama daha sonra, örneğin savaş sonrası bir dönemde sınırların yeniden çizilmesi gibi bir nedenle başka bir devlete bağlanmış topraklarda yaşamakta olan grupların soyundan gelen azınlıklar anlaşılmalıdır.

31. Yerel nüfusun, yaşadığı topraklar üzerinde kontrolünün olmadığı sömürge veya uzun süreli işgal dönemleri gibi bir zaman diliminde o topraklara gelmiş olan gruplar için özel sorunlar ortaya çıkar. Genel kabul görmüş bir kural olarak, bir devletin sınırları içerisinde kalan bir bölgeye, o devletin bağımsızlığını kazanmasından ya da devletlerarası anlaşmalar gereği ülke sınırlarının yeniden çizilmesinden önce gelen ve yasal olarak oraya yerleşen kişiler "yerleşik" azınlık olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle bu azınlıklara tanınan haklar, kendi ülkeleri olmadığını bilerek o ülkeye gelmiş ve yerleşmiş olanlara göre daha fazladır. Burada da altı çizilmesi gereken, bu durumun, onların azınlık hakları dışında tutulduğu anlamına gelmediği; kendilerine tanınan haklar bakımından bir derecelendirmeye gidilmesinin makul olduğudur.

32. Azınlıklar, Yerli Halklar ve "Halklar"

İlkesel olarak, "yerli halklar" ile "azınlıklar" arasında ayırım yapılması konusunda anlaşma sağlanmıştır. Yerli halklar, Uluslararası İş Örgütü (ILO-International Labor Organisation)

Sözleşmesi'nin 169. maddesi hükümleri kapsamında korunmaktadırlar ve gelecekte, içerik bakımından mevcut taslak metinden muhtemelen farklı olacak Yerli Halkların Hakları Bildirgesi kapsamında da korunuyor olacaklar. Hem ILO Sözleşmesi hem de taslak Bildirge, toprak hakları, yerel öz-yönetim hakkı ve hatta otonomi hakkına büyük önem vermektedir. Bu haklar, normal azınlık haklarından daha güçlü haklardır. Bununla birlikte, iki dizi sorun bu noktada da keskin ayrımlardan kaçınmayı gerekli kılmaktadır: Birincisi, şimdiye kadar "yerli halklar" tanımı yapılmamıştır. Bu durumda hem "yerli halklar" hem de azınlıklar kapsamında değerlendirilebilecek durumlar söz konusu olabilmektedir. Bazı gruplar, yaşadıkları ülkelerin ulusal mevzuatları çerçevesinde yerli halk olarak değil azınlık olarak kabul edilmektedirler. İkincisi, Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi'nin 27. Maddesi kapsamında faaliyet yürüten İnsan Hakları Komitesi, yerli halkların bu madde altında, "normal" azınlıklardan daha güçlü haklara sahip olabilecekleri tespitinde bulunmuştur; ama yine de, yerli gruplar, açıkça azınlıklarla ilgili olan 27. madde kapsamında ele alınmaktadırlar. Üçüncüsü, yerli halklara ilişkin taslak Bildirge'nin temel amacı, bu halkların haklarını, geleneksel olarak yaşadıkları yerleşim alanlarında koruyabilmektir. Oysa, yerli halklara mensup birçok kişinin kendi doğal yerleşim alanlarından yaşadıkları ülkenin kent merkezlerine göç etmiş olduklarını biliyoruz. Bu durumda, kent merkezlerinde ve geleneksel yerleşim alanlarının dışında yaşayan yerli halklar

açısından azınlık koruması daha uygun olabilmektedir.

33. Diğer "halklar" azınlıkların sahip oldukları haklardan daha fazlasına sahiptirler.

1966 tarihli İnsan Hakları Sözleşmeleri'nin (iki sözleşme: Medeni ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi ve Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi, ç.n.) ortak 1. maddesi gereğince her halk kendi kaderini belirleme hakkına sahiptir. "Yerli halklar" da azınlıklardan daha fazla haklara sahiptirler. Şu anda, Yerli Halkların Hakları Taslak Bildirgesi, İnsan Hakları Komisyonu'na bağlı bir çalışma grubu tarafından ele alınmaktadır. Bu bildirge, şimdiki biçimine göre biraz değiştirilmiş olarak son şeklini alacaktır; özellikle kendi kaderini belirleme hakkının bildirgeden çıkarılması ya da bu hakka daha sınırlı bir anlam yüklenmesi söz konusu olabilir. Öte yandan, azınlıkların sahip olduğu haklar çok daha sınırlıdır. Sonuç olarak "halk", "yerli halk" ve "azınlık" terimlerinin ayrı ayrı değerlendirilmesi uygun olacaktır.

34. Fakat pratikte, soyut bir tanımdan çok, azınlık grubunun içinde bulunduğu durum, sahip olunan hakların içeriğini daha somut olarak belirlemektedir. Halkların kendi kaderini belirleme hakkı, sadece, çok net tanımlanmış bazı durumlarda siyasal bağımsızlık hakkı sağlar; burada da "halk" sözcüğünün, etnik temelde değil, bölgesel temelde yorumlanmak zorunda olduğunu görmek gerekir. Birleşmiş Milletler, bir bölgenin kendi kendini yönetmemesi

veya yabancı işgali altında olması durumunda, o bölgede yaşayan "halk"a tek taraflı politik bağımsızlık hakkı tanınmaktadır. Bir bölge ancak sömürgeci bir yönetim altında olduğunda kendi kendini yönetmeyen (non-self-governing) olarak tanımlanmıştır. O halde tek taraflı politik bağımsızlık hakkından yararlanan "halk"la, o bölgede sürekli yaşamakta olan nüfusun bir bileşimi anlaşılmaktadır. "Halk", bazıları küçük bazıları büyük birkaç etnik gruptan meydana gelebilir ama politik bağımsızlık talebinde bulunabilecek olan etnik bir grup değil bir bütün olarak o topraklarda yaşayan nüfustur.

35. Öte yandan, etnik bakımdan kendilerini başka bir halka mensup hisseden kişiler, çoğu kez egemen bir devletin sınırları içinde azınlık konumunda olabilmektedirler. Bu durumda, tek taraflı siyasal bağımsızlık hakları yoktur; sadece azınlıklara tanınan haklara sahiptirler. İçinde bulundukları koşullara bağlı olarak bu haklar sınırlı veya geniş kapsamlı olabilir ama bu konumdaki gruplar yaşadıkları ülkenin bağımsızlığını tanımak zorundadırlar.

36. Sorunlar, "halk" sözcüğünün bölgesel değil de etnik temelde tanımlanmasıyla ortaya çıkmaktadır. Ortak bir dile, ortak bir tarih ve gelenek anlayışına sahip ve bu nedenle tek bir halk olduklarını düşünen bir grup insan, bağımsız devletler arasında çizilen sınırlarla ayrıldıklarında, bu "halk"ın veya "ulus"un bir parçası, söz konusu devletlerin birinde azınlık haline gelir. Bu tür gruplar, çoğunlukla "ulusal azınlık" terimi kullanıldığında kastedilen

gruplardır. Başka bir etnik çoğunluğun yaşadığı bir ülkedeki bu azınlıklar, kendilerine ayrımcı davranılması, kendi kimliklerini koruma, sınır ötesi akrabalarıyla ilişkilerini sürdürme konusunda haklı kaygılar taşırlar. Ancak, yaşadıkları ülkenin toprak bütünlüğüne ve siyasal bağımsızlığına saygı göstermek zorundadırlar.

37. Azınlıklar ve çoğunluklar arasındaki veya farklı gruplar arasındaki ilişkiler çoğu zaman gerilimlere neden olur; hukukun ve düzenin korunmasında zorluklar yaratır. Barışçıl bir şekilde bir arada yaşamak, büyük ya da küçük herhangi bir gruba özel bir takım imtiyazların tanınmaması demek olan çoğulcu bir düzen anlayışıyla, toplumun tüm üyeleri arasında tam ve somut bir eşitlik sağlamayı gerektirir. Bir ülke orada yaşayan herkesin ortak evi olmak zorundadır. Belirli azınlık olma durumlarına en uygun hakların ne olması gerektiği sorununun ötesinde, bir ülkede uzlaştırıcı ve çatışmaları çözümlenici yöntem ve mekanizmaların olması da gerekir. Çalışma Grubu'nun üzerinde durması gereken bir başka konu da budur.

20. Yüzyıl Başlarında Diyarbakır'da Olaylar: Ermeniler, Hamidiye Alayları ve Bölge İleri Gelenleri

JOOST JONGERDEN

Özet

1990'lı yıllarda Türkiye'nin Güneydoğu ya da Kürdistan bölgesinde¹ köylerin boşaltılması, tarihteki

¹ Bu çalışmanın hazırlanması süresince önemli bir isimlendirme sorunuyla karşılaştım: Araştırmaya dahil ettiğim geniş bölgeyi ve örnek olay incelemesine konu olan köylerin yer aldığı coğrafyayı nasıl tanımlayacaktım? Tanımlama aslında tarafsız bir eylem değildir ve seçilen kavramlar kastedilenin dışında anlamlarla yüklüdür. Kısacası ve konumuz açısından da isimlendirme, yerleşim alanlarının (*space*) politik olarak tanımlanmasını kapsayan bir süreçtir. İşte bu nedenle, burada, '*Kürt bölgesi*' teriminden uzak durmayı yeğledim, çünkü bu terim belli bir coğrafya veya bölgeye hemen *belirli bir sosyal kimlik* kazandırmaktadır. Halbuki yerleşim alanlarında sosyal kimlikler kesin çizgilerle birbirlerinden ayrılmış halde ve kendi içinde homojen olarak bulunmazlar. Yerleşim alanlarının tanımlanması, örneğin Türk, Kürt, Ermeni, Çerkez veya Laz bölgesi diye adlandırılması, bu yerlerin bu milliyetler tarafından sahiplenilmesini, belli bir etnik grubun hakimiyetini ve diğerleri üzerindeki boyunduruğunu ima etmektedir ve potansiyel olarak tehlikelidir (bu tür tanımlamalar, belli bir bölgeyle bağlantılandırılan kültürel kimliğin hakimiyetine

itaat etmeyen veya bu hakim kimlikle uyuşmayanların etnik temizliğine davetiye çıkarabilir). Bu yüzden araştırmamda *Kürt bölgesi* terimini kullanmam söz konusu olamazdı.

Ayrıca Türkiye'de Kürtlerin yaşadığı bölgelere, *Doğu* (1980'li yıllara kadar) veya *Güneydoğu* (1980'li yıllardan bu yana) da denmekte ve bu isimler iki ayrı idari bölgeyi tanımlamaktadır; bunlardan birincisi Doğu Anadolu Bölgesi ve diğeri de Güney Doğu Anadolu Bölgesi'dir ve kısaca *Doğu* ve *Güneydoğu* olarak ifade edilmektedir. Dolayısıyla *Doğu* ve *Güneydoğu* terimleri, şüphesiz birbirinden oldukça farklı olan hem beşeri coğrafyayı hem de idari bölgeyi içine alır ve bu çalışmanın kapsamından tamamen farklıdır. Daha da ötesi, bu bölgenin doğuda ya da güneydoğuda olması sadece Türklerin perspektifinden baktığımızda geçerlidir. Kürtlerin bakış açısına ve politik tahayüllerine göre ise bölge Kürdistan'ın kuzeyinde ya da kuzeydoğusunda yer almaktadır; zira Kürt milliyetçileri bölgeyi genellikle Kuzey-Batı Kürdistan olarak adlandırmaktadırlar. Kürdistan konusunda karşılaştırmalı bir araştırma yapan herhangi birisi için farklı bölgelerdeki (Türkiye, İran, Irak ve Suriye) devletlerinin sınırları içerisinde kalan topraklarının Kuzey, Doğu, Güney ve Batı Kürdistan olarak isimlendirilmesi uygun olabilir. Ancak biz bu araştırmada bölge ile ilgili terminolojiyi seçerken *Güneydoğu* ve *Türkiye'deki Kürdistan Bölgesi* terimlerini kullanmaya karar verdim.

diğer köy boşaltma olaylarını yeniden canlandırmıştır. Bu makalede, 1990'lı yıllarda yaşanan zorunlu göç deneyimi ile birlikte, bundan çok daha önce, 20.yüzyılın başlarında yaşanmış olan ve sözlü kaynaklara dayanarak elde edilen, Ermeni ve diğer Hristiyan köylülerin yaşamış olduğu deneyimler birlikte tartışılmış ve 1895 ile 1915 tarihleri arasında Diyarbakır'da yaşanan şiddet ve yıkım olaylarının mikro tarihsel boyutta yeniden tarif edilmesine çalışılmıştır. Bu çalışmanın temel önermesi geliştirilirken, şiddet olaylarının kaynağı ve nasıl geliştiğinin tam anlamıyla kavranabilmesi için o dönemde bölgenin ileri gelenleri ile onların devletle olan ittifakları arasındaki değişen güç dengeleri ve bunların yerel uzantılarının etkilerinin dikkate alınmasının önemini vurgulanması ve mikro araştırmalarda ortak araştırma projelerine duyulan ihtiyacın altının çizilmesi amaçlanmıştır.

Giriş

Kürdistan'daki köylerin çok büyük bir bölümü, 1990'lı yıllarda, özellikle 1991 ile 1995 tarihleri arasında Türk Silahlı Kuvvetleri ve silahlı 'köy korucuları' tarafından sistemli olarak insan-sızlaştırılmış ve yakılmıştır. Daha sonra devlet tarafından ilan edilen geri dönüş projeleri genellikle gerçekleştirilmemiş, buna rağmen yerlerinden edilmiş nüfus 1999 yılından itibaren kısmi olarak boşaltıkları yerlere geri dönmeye başlamıştır. Yayınlanacak olan bir başka makalede dört köyü kapsayan örnek olay incelemesinde (case study), adına 'köye dönüş' denen bu

sürecin nasıl çok boyutlu bir olgu olduğunu ve bu sürecin sonunda bölgede ortaya çıkan yeni yerleşimin seyrini ve bu seyrin oluşum biçimini ortaya koymuştum. Örnek vaka incelemesinde yer alan bu dört köy Diyarbakır ve yöresinde bulunmaktaydı. Araştırmam sırasında edinmiş olduğum bilgilere göre araştırma için seçmiş olduğum bu dört köyde eskiden Hristiyanlar yaşıyordu. Çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu ama aralarında Süryanilerin de bulunduğu bu Hristiyan nüfus 1895 yılındaki Ermeni karşıtı isyanlar sırasında tahliye edilmiş, kalanlar da 1915 olayları sırasında ya sürülmüş ya da öldürülmüşlerdi. Sonuç olarak bu süreç bugün Türkiye'nin güneydoğusunda eskiden yaşamış olan Ermeni nüfusun eliminasyonu ile sonuçlanmıştır.

Araştırmamın başında, örnek olay incelemesi için seçmiş olduğum köylerde daha önce Hristiyanların yaşamış olduğundan haberdar değildim. Ancak köye dönüş olgusuyla ilgili çalışmalarım ilerledikçe, köylülerin, Hristiyan nüfusun bu topraklardan sürülmesi ve yok edilmesiyle sonuçlanan tehcir², katliam ve jenosit³ olaylarından sık sık bahsettiklerine şahit

² Bugünkü Türkçe'de 'sürgün' ya da 'göçe zorlama' anlamına gelen 'tehcir' kelimesi genellikle 1915 tarihinde yaşanan olayların tarifi için kullanılmaktadır. Tehcir, geçmişte bir Osmanlı politikası olarak ortaya çıkmış, ve Mayıs 1915'te yasalaşmıştır. Bilindiği gibi, bugün Türkiye'de 'Ermeni katliamının' kabul edilmesi, sürgünle katliamlar arasındaki ilişkiler ve soykırımın uluslararası tanımı önemli bir tartışma konusu olmaya devam etmektedir.

³ Jenosit teriminin, Fransızcadan gelmesine ve Türkiye'de genellikle aydınlar tarafından kullanılmasına rağmen, köylüler tarafından da kullanılıyor olması, 1990'lı yıllarda köylerinden sürülmüş ve daha sonra köylerine dönmüş, kendilerini uzun süre politik bir şiddetin ortasında bulmuş bu köylülerin oldukça politize olduğunu akla getirmektedir.

oldum. Tarihte daha önceden yaşanmış olan sürgün ve katliamlar, daha yakın zamanda, yani 1990'lı yıllarda Türk Silahlı Kuvvetleri'nin zorla boşaltmış olduğu köylerle birlikte yeniden gündeme geldi. Yaşadıkları yerlerin boşaltılması -yani Hristiyan nüfusun 1895 ya da 1915'te boşaltmak zorunda kalmış olduğu yerler, Kürt kökenli köylülerin içinde yaşadıkları ussal evrenin bir parçasıydı ve bu kez yerlerinden zorla çıkarılan kendileri olmuştu.⁴ İşte Diyarbakır'da 1895 ve 1915 tarihlerinde yaşanan Ermeni karşıtı şiddet olaylarını da köy araştırmalarıma dahil etmeye karar vermiş olmam, farklı zamanlarda ve farklı etnik gruplardan insanların aynı topraklar üzerinde benzer bir trajediye maruz kalmış olmaları nedeniyledir. Bu çalışmanın çıkış noktası yüz yüze görüşme yaptığım köylülerin sözlü ifadelerine dayanmaktadır. Elbette bu sözlü ifadelerin gerçekliği, ikincil kaynaklar ve arşiv kayıtlarından araştırılmış ve araştırma sonunda bu ifadelerin bir kısmının doğruluğu teyit edilmiş, bir kısmı ise doğrulanamamıştır.

Bu konuda asıl çarpıcı olan, 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında ki şiddet olaylarını konu alan araştırmaların büyük bölümünün, kısır bir tartışma olarak süregiden 'soykırımdır',

⁴ 1990'larda Kürtlerin maruz kaldığı olayların eskiden yaşanmış olan Ermeni karşıtı olayları yeniden canlandırması aslında sık karşılaşılan bir durum haline gelmiştir. Kürtlerin ve Ermenilerin iki ayrı zaman diliminde yaşamış olduğu olaylar pek çok yayın ve makalede sanki tek bir toplumsal dünyanın acı ve kederi olarak ele alındığı görülmektedir (bkz. Aslan, 2006).

'soykırım değildir' monoloğunun bir parçası olmasıdır. Bu tartışmaların, genel olarak samimi bir diyaloga hizmet etme eğiliminden uzak olduğu inancındayım, çünkü görünen odur ki bu tartışmaya katılan araştırmacıların hedefi sanki genel teoriler ve öneriler üretmektir (Deringil, 1998, s. 69).⁵ Bazı istisnalar dışında (bkz. Wiessner, 1997), bu konuda 'mikro araştırmalar' neredeyse yok denecek kadar azdır. Oysa, Anadolu'daki Ermeni nüfusun büyük oranda öldürülmesi ve yok edilmesiyle sonuçlanan süreci tam anlamıyla kavrayabilmemiz için, mikro düzeyde monografi araştırmaları zaruridir. Bölgede yaşanan ve kırılma noktası olarak adlandırabileceğimiz bazı olayları tam olarak kavrayabilmek için oradaki değişim sürecinde yer alan sosyal ilişkileri bölgesel çerçevede (örneğin köy bazında) incelemek gerekir (Deringil, 1998, s. 69). Araştırmada incelemek üzere ele almış olduğum dört köyün tarihi, bu köylerin 1990'lı yıllardaki

⁵ Örneğin Vahakn Dadrian tarafından yapılan ve jenositi ince detaylarıyla anlatan çalışmaları (Dadrian 1993, 1999), yakın geçmişte Guenter Lewy tarafından eleştirilmiş (Lewy, 2005a), tesadüfî bir şekilde Dadrian bu konudaki baş yapıtını aynı yıl içinde yayınlamıştır (Dadrian, 2005a). Lewy'nin eleştirisinin bir özeti The Middle East Quarterly'de yayımlanmış (Lewy, 2005b) ve akabinde Dadrian'dan zehir zemberek bir cevap Ermeni Soykırım Forumu adlı web sitesinde yayımlanmıştır. Örneğin Dadrian şöyle demiştir: İnsan bu durumda kendini (bu kişinin), nereden ve nasıl yardım almış olabileceğini merak etmekten alıkoyamıyor (Dadrian, 2005b). Bu 'tartışma' Quarterly'de yer alan Lewy'nin cevabı yazısıyla devam etti (Lewy, 2006). Bu tartışmanın belki de en çarpıcı yanı tartışmaya katılan taraflardan birinin diğerini birden çok defa tamamen ve kesinlikle yanlış olmakla suçlamasıdır ki belki aslında iki taraf da yanlıştır (belki de gerçekten bir taraf 'doğru' diğer taraf 'yanlıştır') ancak tartışmada taraflar birbirlerinin fikirlerini 'abesle iştigal'olarak değerlendirilmektedirler.

boşaltılma ve yıkımından bir süre sonra yaşanan geri dönüşler kapsamında ele alındığı için, benim bu köylerin mikro tarihini yazma teşebbüsüm tabi ki sınırlı kalmıştır. Buna rağmen, elde edebildiğim veriler bizi bölgedeki farklı nüfus grupları ve bu gruplar arasında değişen güç dengesi, Diyarbakır ve yöresindeki Hristiyan nüfusun katledilmesinde çok önemli bir rolü olduğu ve yaşanan olayların kavranmasında bu ilişkilerin kritik öneme sahip olduğu sonucuna götürmektedir. Bu makalede, ilk olarak, Diyarbakır vilayetindeki nüfusun özelliklerini tarihsel çerçevede ele alacak. Diyarbakır (Diyarbakır), altı Otoman(Osmanlı-Y.N)vilayetlerinden birisi olup, yoğun bir Ermeni ve Hristiyan nüfusuna sahiptir (Karpas, 1985, s. 51). Bu da açıklıyor ki bu bölgedeki köylerin tarihini inceleyerseniz Ermeni ve Hristiyan sorunu ile karşılaşmanız ihtimali büyüktür. Daha sonra seçmiş olduğum köylerin tarihlerini 20.yüzyıl başlarından itibaren Hristiyan nüfusu açısından inceleyecek ve sonuç bölümünden önce de 1895 olayına daha geniş (bölgesel) bir perspektiften, Diyarbakır vilayeti üzerinden bakacağız. Bu çerçevede Hamidiye Alayları üzerinde de duracağız. Hamidiye alayları üzerine epey yazılmıştır. Amacımız bu yazılanları burada değerlendirmek değildir. Bu makaledeki amaç, mikroanaliz bir perspektiften konuyu yeniden tanıtmak. Bunun yolu da tarihi genel olarak değil mikro düzeyde incelemektir.

Diyarbakır İlindeki Nüfusun Özellikleri: Nüfusun Bileşimine Genel Bakış

Diyarbakır nüfus kayıtlarını incelediğinizde, buradaki nüfus bileşiminde ciddi dalgalanmalar yaşandığı görülmektedir. Bu dalgalanma, hem genel nüfus hem de Müslüman ve Hristiyan nüfus oranları bakımından ciddi değişimler olarak gözlenmektedir. Bu değişimlerin bir kısmı gerçek değişimler iken bir kısmı da farklı nüfus kayıt yöntemlerinin uygulanmasından kaynaklanmaktadır. Bu kayıtları detaylı bir şekilde incelemek tabi ki bu çalışmanın sınırları dışındadır; ancak makaleye katkı yapacağına inandığım için burada sadece ilk Osmanlı nüfus tütleri olan 1518 ve 1540 tarihli *tahrirler* ve 19. yüzyıl sonunda Diyarbakır merkez, vilayet ve sancaklarının nüfus özelliklerini gösteren kayıtlar ele alınmıştır.

1507 yılında, Şah İsmail, Diyarbakır'ı, Anadolu'yu bir asırdır yönetmekte olan Akkoyunlu Hükümdarlığı'nın elinden alarak Şii Safevi Devleti'ne katmıştı. Sünni Kürtlere güvenmeyen Şah, buralara Şii mezhebine mensup valiler atadı. Safevilerin buradaki hükümdarlığı ancak sekiz yıl sürdü ve 10 Eylül 1515'te Diyarbakır şehri (o zamanki adlarıyla, Diyarbakır, Diyar-i Bekir veya Amid) bölgede Osmanlı Hükümdarlığı (Sünni) ile işbirliği içinde olan Sünni birlikler tarafından ele geçirildi. Diyarbakır'ın fethedilmesinin zemininin, nihayet Diyarbakır'dan atılmış olan Akkoyunlu hükümdarının bir zamanlar vezirliğini yapmış olan

Kürt lider Idris Bitlisi tarafından hazırlandığı söylenmektedir (Bruinessen, 1988, s.14; İlhan, 1981, s. 415). Mardin Kalesi'nin de 1516-17 yıllarında düşmesiyle, Diyarbakır ve yöresinin Osmanlılar tarafından fethi tamamlanmış oldu.

Diyarbakır, Osmanlı İmparatorluğu tarafından ele geçirildikten sonra, 1518 ve 1540 yıllarında, vergi amaçlı arazi ve nüfus kayıt çalışmaları yürütülmüştür. Bu çalışmalara göre, Diyarbakır vilayeti, kuzeyde dağlık Hani (Hini), Tercil ve Kulp, güneyde Mardin'in batısındaki dağlara kadar uzanan Tilek Ören (bugünkü Yollarbaşı) şehri, batıda Siverek ve Aşun, doğuda ise Beşiri'den oluşuyordu. 1518 tarihli Osmanlı tahrir defterlerine göre, Diyarbakır sancağı 470 köy ve 144 metruk mahalden oluşmaktaydı. Diyarbakır şehri hariç, sancakta üç kasaba bulunuyordu; bunlar Hani, Tilek Ören ve Satı Kendi idi. Osmanlı kayıtlarına göre, 1518 yılında Diyarbakır vilayetinin nüfusu yaklaşık 60,000 kişiydi ve bunun yüzde 20'sini Hristiyanlar oluşturuyordu. Rakamlara yakından bakıldığında Hani (769 kişi), Tilek Ören (608 kişi) ve Satı Kendi (625 kişi) gibi bazı kasabalarda Hristiyanların az farkla da olsa çoğunluğa sahip olduğu görülmüyordu. En az elli haneli toplam 17 köyü incelediğimizde, beş köyün tamamen Hristiyanlardan, üç köyün hem Hristiyan hem Müslümanlardan, üç köyün aşiret bağı olmayan Müslümanlardan ve kalan altı köyün de Kürt aşiretlerine bağlı (Basiyan, Berazi, Bociyan, Reşi ve Zeylan aşiretleri ken-

dilerine ait bir kaç köy ve mezraya sahiptirler) Kürt köylülerinden oluştuğunu görmekteyiz (İlhan, 1981, s. 423).

Bu tabloya yansıyan kayıtlara göre, Osmanlıların yapmış olduğu iki tahrir arasında geçen yaklaşık yirmi senede Diyarbakır şehrindeki Hristiyan nüfus dikkat çekici bir oranda artmıştır (bkz.Tablo 1). Bu belirgin artışın sebebi, köylerden kente göç olamazdı, çünkü Hristiyan nüfus bütün bölgede yüzde 64 ile yüzde 420'lik bir sıçrama göstermişti. Bu arada, daha yavaş bir seyir izlemekle birlikte, Müslüman nüfusta da önemli bir artış gözlenmiştir. Örneğin Hani'de toplam nüfus 1518'de 769 iken, 1540'a geldiğimizde yüzde 350'lik bir artışla 3,512'ye yükselmiştir. Demek ki, geçen süre zarfında hem Müslüman hem de Hristiyan nüfus artış göstermiş, ancak Hristiyan nüfustaki artış daha dikkat çekici olmuştur. Hani'deki Hristiyan nüfus önceden toplam 395 kişi iken, yüzde 400'ün üzerinde bir artışla 2,052 kişiye yükselmiş; yani Hristiyan nüfusa 1657 kişi daha katılmıştır. Öte yandan Müslüman nüfusta 1,166 kişi artmış, burada yaşayanlar 1518'de 374 kişi iken bir sonraki nüfus kayıtlarında neredeyse yüzde 300'lük bir artışla 1,540'a yükselmiştir. Bu türden yüksek oranlı ve dikkat çekici nüfus artışları sadece Hani gibi büyük yerleşimlerde değil, küçük yerleşim birimlerinde de gözlenmektedir (İlhan, 1992-1994, s. 62). İlhan'a göre bu ani nüfus artışlarının asıl nedeni Diyarbakır'ın Osmanlı İmparatorluğu kontrolüne geçmesinden sonra güneyde Safevilerin kontrolünde kalmış olan

nüfusun buraya göç etmesinden kaynaklandığı yönündedir.

Diyarbakır *şehir nüfusu* kayıtları, burada yaşayan nüfusun bileşiminde de büyük dalgalanmalar yaşandığı izlenimini vermektedir. Belki genel olarak ele aldığımızda, Osmanlı kaynaklarının yabancı kaynaklara kıyasla nüfus kayıtlarını daha düşük göstermiş olduğu sonucuna varabiliriz. Öte yandan, farklı kaynaklardan alınan kayıtların karşılaştırılmaya çalışılması kolayca yanlış bir tarife de neden olabilmektedir. Buna rağmen aynı kaynaklardan alınan (Diyarbakır Salnamesi, bölgeyle ilgili devlet kayıtları) kayıtlar da aynı büyük dalgalanmaları göstermektedir. Örneğin; 1880'li yıllarda Diyarbakır şehir nüfusunun üç kat birden arttığı görülmektedir, halbuki 1870'li yıllarda nüfusta küçük ama önemli bir azalma gözlenmiştir (bkz.Tablo 2). Burada değinmiş olduğumuz Safevi ve Osmanlı hanedanlığı arasındaki el değişimine bağlı olarak değişen çıkar dengelerinin etkilemiş olduğu nüfus hareketlenmeleri hariç, genel olarak, bu büyük nüfus dalgalanmalarına açlık (1757) ve salgınların (1762, 1799/1800, 1815/1816, 1846) yol açtığı sanılmaktadır.

19. yüzyıl sonunda, Diyarbakır şehir nüfusunun hala heterojen olduğu ve burada Sünni Müslümanlar, Katolik ve Gregoryen Ermeniler, Süryaniler, Yakubiler, Keldaniler, Protestanlar, Ortodoks ve Katolik Rumlar, Yezidiler, Yahudiler ve Çingenelerin (Kıptî) yaşadığı bilinmektedir (Yılmazçelik, 1995, s.115). Tuncer'e göre (2002, s.191), 1890

yılında Diyarbakır şehir nüfusu 27,000 kişiydi. Tuncer'in verilerine göre dini grup olarak en büyük nüfusa Sünni Müslümanlar sahipti (10,000 kişi), ancak bütün Hristiyanları tek bir grup olarak ele aldığımızda çoğunluk Hristiyandı (17,000 kişi). Hristiyanların kendi içinde ise en büyük çoğunluğu sırasıyla Ermeniler (9,900), Süryaniler (2,500), Rum Ortodokslar (1,800), Keldaniler (1,600) almakta ve en son sırada protestanlar (1,000) bulunmaktaydı. Oysa başka kaynakların verilerine göre Diyarbakır'daki toplam nüfus 44,000 idi ve bu nüfusun içindeki, Hristiyan sayısı 20,000 civarındaydı. Bu kaynaklara göre (19. yüzyılın sonunda), 20,000 Hristiyanın 14,000'i Ermeniydi ve bu rakamlardan görüldüğü gibi Hristiyanlar burada küçük bir farkla azınlığa düşerek (%45) en büyük 'azınlık' grubunu oluşturuyordu. Diğer başka kaynaklar ise bunun tam tersinin doğru olduğunu, Diyarbakır şehrindeki Hristiyan nüfusun 10,000'den daha fazla olmadığını ve toplam nüfusun ancak % 30'unu oluşturduğunu iddia etmektedirler.(Bulut, 2001; Yılmazçelik, 1995, s. 115).

Diyarbakır vilayet nüfusuyla ilgili devlet kayıtları da Müslüman ve Hristiyan nüfus oranında büyük farklılıklar göstermektedir. 1901-02 *Salname-i Diyarbekir* kayıtlarına göre, 19. yüzyıl sonunda Diyarbakır vilayetindeki toplam Müslüman nüfus 314,720 iken, gayrimüslimler (çoğunlukla Hristiyanlar) 84,065 idi, yani nüfusun yaklaşık % 80'i Müslüman, % 20'si de gayrimüslimlerden oluşuyor-

du. Aynı kaynak, bu tarihte Diyarbakır sancağındaki toplam nüfusun 161,237 kişi olduğunu, bunların 121,587'sinin Müslüman, 39,640'ının gayrimüslimlerden oluştuğunu ve bu toplam içinde Müslüman ve Hristiyan nüfus oranının sırasıyla yaklaşık %75 ve %25 olduğunu göstermektedir. Bu kayıtlardaki Ermeni nüfus, vilayet için 46,237, sancak genelinde ise 26,784 kişi olarak verilmektedir. Bu da oran olarak sırasıyla yaklaşık %16'ya ve %12'ye tekabül etmektedir (bkz. Tablo 3). Mc Carthy'ye göre, 1895 ve 1912 yılları arasında Diyarbakır vilayetinde Ermeni nüfusu'nun oranı %14 ve %16 arasında değişmektedir (Mc Carthy, 1983, s. 69). Karpat'ın rakamları biraz daha farklıdır. Onun verilerine göre 1897 yılında Diyarbakır vilayetinde Ermeni nüfusu % 14.4 ve Diyarbakır sancak'ın Ermeni nüfusu % 18.1 idi (bkz. Tablo 4) .

Ermeni Patrikhanesinin sağlamış olduğu verilere göre, 1878 tarihinde Diyarbakır vilayetindeki Ermeni nüfus 150,000 kişi (toplam nüfusun yaklaşık %40'ı) ve Diyarbakır sancaklarındaki toplam Ermeni nüfus da 53,590 (yaklaşık %33) kişidir. Patrikhanenin rakamları Salname kayıtlarına kıyasla, Diyarbakır'daki Ermeni nüfusun belirgin bir şekilde daha fazla olduğunu göstermektedir. Hatta Patrikhane rakamları Salname'deki vilayet-sancak arasındaki oran farkını da tersine çevirmektedir. Şöyle ki; devlet rakamları Diyarbakır sancaklarındaki Ermeni nüfusun genel nüfusa oranını daha fazla gösterirken (%16'ya karşılık, % 12, yani dörtte bir oranında daha fazla),

Patrikhanenin rakamları da vilayetteki Ermeni nüfusun sancaklara göre daha yüksek bir orana sahip olduğunu (%33'e karşılık %40 oranı ile yaklaşık dörtte bir oranında bir fazlalık söz konusudur) göstermektedir.⁶

Devletin *Salname-i Diyarbekir* kayıtları ile Ermeni Patrikhanesinin kayıtları arasındaki farklar belki bu kayıtların toplanma biçiminden kaynaklanıyor olabilir. Şöyle ki, her iki tarafta da kayıtların oluşumuna baktığımızda bu kayıtların aslında bir *sayım* sonucunda değil, idari kayıtlardan edinilen bilgilerin toplanmasıyla elde edildiğini görüyoruz. Üstelik her iki tarafın temel aldığı idari kayıt türleri birbirinden çok farklıdır. Bunu biraz daha açıklayacak olursak, örneğin Osmanlı kayıtlarının genellikle vergi, meslek ya da nüfus kayıtlarında yer alan hane reisi ve hane halkı bilgilerine dayandığı görülmektedir.

Patrikhanenin verdiği rakamlar ise kilise kayıtlarına ait vaftiz ve ölüm sertifikalarındaki bilgilere dayanmaktadır. Bu kayıtların politize olmuş olma olasılığını bir yana bıraksak bile, bu

⁶ Kayıtlardaki Müslüman ve gayrimüslim yerleşim yerleri ile ilgili rakamlar da büyük farklılıklar göstermektedir. Diyarbakır vilayeti 1691 cizye vergi kayıtlarında sadece 62 köy yer alırken (Erpolat, 2004, s.198-199), vilayette sadece bu 62 köyün gayrimüslim nüfusu olduğunu işaret ediyordu (cizye Osmanlıların gayrimüslimlere uyguladığı bir vergi türüydü). Ancak, Ermeni gazetesi *Agos*'un yayınlamış olduğu istatistiklere göre ise 18'inci yüzyıl sonunda Diyarbakır vilayetindeki Ermeni yerleşimi sayısı yaklaşık 180 idi ve 2,000'den fazla insan şehir civarında ki 24 köye dağılmıştı. (Tüten, 1956/1957/1958).

Not: Ermenilerin yaşadığı bu 24 kırsal yerleşim birimleri Diyarbakır'ın Kuzey ve Güneydoğu bölgesinde, Alıpınar ve Kırtebil yöresinde bulunmaktadır-Jongerden.

Örnek Olay İncelemesi: Geri Dönüşün Yaşandığı Köylerde Durum

rakamlarda gerçek rakamlara göre çarpıklıklar olmasını beklemek doğaldır. Çünkü Osmanlı kayıtlarındaki zayıflık, kayıtların tutulması ile ilgili yapılaşma zayıflığından ya da bu kayıtları tutacak kurumların hiç olmamasından kaynaklanıyordu. Diğer taraftan Patrikhanenin de Ermeni olmayan (Müslüman) nüfusla ilgili fazla bir kayıtları yoktu. Patrikhane resmi kayıtları kabul etmiyordu ve Müslüman nüfusunu sayma imkanları olmadığı için de Müslüman nüfus sayımı kayıtları sadece tahmin üzerinedir. Patrikhane sadece tahmin ettiği Müslümanların sayısını daha az gösterdiğinden Ermeni nüfus oranı fazla görünüyor (McCarty, 1983, s.50-51).

Konu ile ilgili farklı kaynaklar dikkat çekici değişiklikler gösterse de en düşük istatistiki veriler bile 19. yüzyılın sonlarında Diyarbakır'da önemli bir Hristiyan ve Ermeni nüfusun yaşadığı sonucunu vermektedir. Burada referans almış olduğumuz en düşük oran, yani Diyarbakır vilayetindeki toplam Ermeni nüfusunun % 12'lik oranı ile en yüksek oran olan Patrikhanenin %40'lık oranı arasındaki fark çok ciddi bir boyuttadır. Ancak günümüzde Diyarbakır'da yaşayan ve neredeyse toplam nüfusun %1'ini bile bulmayan çok az sayıdaki Hristiyan nüfusla kıyasladığımızda yukarıda değinmiş olduğumuz *ciddi oran farkı* bile önemsiz görünmektedir.

Daha önce de açıklamış olduğumuz gibi, araştırma çerçevesinde dört köy, 'örnek olay' incelemesi için seçilmiş ve halen Kurdistan'ın kırsal kesimlerinde yaşanmakta olan 'geri dönüş' sorunu ile ilgili bu çalışmanın çerçevesi bu şekilde çizilmiştir. Bahsi geçen köylerdeki yeniden yerleşim sorunlarını ve 20. yüzyılda bu köylerde yaşamış olan Hristiyan nüfusu etkileyen olayları kısaca ve köyleri tek tek ele alarak inceleyeceğiz. Önce Beruk ve Mira köyleri ile başlayacağız; ancak maalesef ki bu köyler hakkında çok sınırlı bir bilgiye ulaşabildik. Arkasından biraz daha fazla bilgiye ulaşmış olduğum Islamlıköy ve Matrani köylerini ele alacağız.⁷

İlk köyümüz Beruk, orada yaşayan, yani 1991 yılındaki boşaltılmadan önce köyde yaşamış olan köylüler tarafından 'eski Ermeni köyü' olarak anılmaktadır. Ancak köylülerin bu konuda bütün bildikleri 'eski Ermeni köyü' bilgisinden ibarettir, çünkü onların ataları, Beruk'a 1935 yılı civarında, yani Ermeni nüfusun Güneydoğu Anadolu'dan elimine edilmesinden yaklaşık yirmi yıl sonra yerleşmişlerdir. Hristiyan nüfusla ilgili bu bilgiye, çalışmamın sonlarına doğru ulaşmış olduğum için bu konuyu araştırmaya fazla vaktim kalmamıştı.

⁷ Beruk' ve 'Mira' köylerin gerçek isimleri değildir. Araştırmaya konu olan köylere araştırmacı tarafından bu çalışma için verilmiş isimlerdir.

Mira ise 15 haneli, toplam 135 nüfuslu küçük bir Ermeni köyü. Köy, 1915'ten önce büyük bir nüfusa ve yüksek oranda Ermeni yerleşimine sahip olmuş olan Garzan kazasına yakındır.⁸ Anlatılanlara göre komşu köylerden birinde yaşayan bir şeyh, Mira'yı Ermenilerden oniki öküz karşılığında satın almış. Yaklaşmakta olan karışıklık ve terör olaylarını öngören bölgedeki Ermeniler taşınamayan varlıklarını satarak Suriye'ye kaçmaya başladığında, bu durumu fırsat bilen şeyh de Ermenilerin topraklarını yok pahasına ele geçirmiştir.

Araştırmaya dahil ettiğim üçüncü köy olan İslamköy, dört ayrı mahalleden oluşan birleşik bir köydür. İslamköy, Kuyu, Vank, Huş ve Tur adlı mahallerden ve bağlı birkaç mezaradan oluşuyor. İslamköy'ün bugünkü sakinlerinin çoğunluğunu Bingöl (özellikle Solhan ve Genç kazalarından gelen) ve Muş'tan buraya göç eden Kürtler oluşturmaktadır. 1994 yılında İslamköy'ün boşaltılmasından önce muhtarlık binası ve okul, köyün merkezi sayılan Kuyu'da bulunuyordu.

Köyde bugün yaşayan köylülerin anlattıklarına göre, 1915 yılındaki sürgün ve katliamlardan önce İslamköy'de Ermeniler yaşamaktaydı. O zaman köyün merkezi sayılan ya da (sembolik olarak) merkez işlevi gören mahallesi büyük ihtimalle köyün dini merkezinin bulunduğu Vank idi. Bugün burada yaşayan köylüler eski

den Vank'ta bir kilise olduğunu anlatıyorlar. Ancak *vank* kelimesi Ermenicede manastır anlamına geldiğinden köylülerin kilise dediği yapının aslında bir manastır olduğu ve buraya adını verdiği tahmin edilmektedir.

Başlangıçta ben Vank'ı 50 aileden ve yaklaşık 472 kişiden oluşan Kehirvank olarak teşhis etmiştim (Kevorkian & Paboudjian, 1992, s. 495). Ancak İçişleri Bakanlığı yayınlarında (1959) Kehirvank eski adı Nerçik, yeni adı Karabulak olan ve Kulp'un doğusunda bulunan bir köy mezarası olarak tespit edilmektedir. Oysa İslamköy Kulp'un kuzeyindedir. Patrikhane çalışanlarının Haziran-Temmuz 2004 yıllarında bana vermiş oldukları bilgilerde ve İstanbul Patrikhanesi'nin 1912-1913 yıllarında yaptırmış olduğu sayımlarda da Vank (veya diğer üç mahalle) yer almamıştır. Bu kaynakların hiçbirinde, hatta Kevorkian ve Paboudjian dokümanlarında (1992) bile Vank'la ilgili herhangi bir referansa rastlanmamaktadır. Tabi ki bugün orada yaşamakta olan köylüler köylerinde bir zamanlar Ermenilerin yaşadığı konusunda tamamen yanılıyor olabilirler. Ancak orada halen bulunan kilise (manastır) kalıntıları ve Hristiyan mezarlığının varlığı nedeniyle, bu hiç de inandırıcı bir ihtimal olarak görünmemektedir. O halde geriye bir kaç olasılık kalıyor. Bu olasılıklardan biri şudur: Vank, Ermenilerin yaşadığı bir yerleşim yeri olduğu halde 1915'ten önce, yani 1895 yılındaki olaylar sırasında Ermeni nüfusu katledilmiş ve bu yüzden de 1912-13 yıllarındaki kayıtlara Ermeni

⁸ Garzan'ın nüfusu 18,636 olarak biliniyordu, bu nüfusun 8,282'sinin Ermeni, 7,599'unun Kürt ve 1,600'ünün de Keldani (Bunun %45'i Ermeni, %50'den fazlası Hristiyan) olduğu söyleniyordu (Kévorkian & Paboudjian, 1992, s. 502).

yerleşim birimi olarak girmemiştir. Yine de bu pek mümkün gözüküyor, çünkü öyle olsaydı Kevorkian ve Paboudjian'ın kitaplarında Vank'a değinmeleri gerekirdi. Bir başka olasılık da Vank'ın Ermeni yerleşimi olduğu halde Patrikhane kayıtlarına girmemiş olabileceğidir (Patrikhane o dönemdeki bütün Ermeni yerleşimleri hakkında tam bir bilgiye sahip olmamış olabilir, ya da bu bilgi bugünkü Patrikhane kayıtlarında yer almıyor olabilir veya herhangi bir sebeple Patrikhane çalışanları bu bilgiye ulaşamamış olabilir). Hatta bir başka olasılık da burada yaşayan Ermenilerin İslamköy'e komşu bir başka köy olan Tiyakis (T'iakhs ya da Tias), bugünkü adıyla Narlıca köyüne kayıtlı ya da bağlı gösterilmiş olabilir ki Narlıca'nın eski Ermeni yerleşimi olduğu *kesin* olarak bilinmektedir (Kevorkian & Paboudjian, 1992, s.495). Sınırlı bir zaman diliminde yapmış olduğum araştırmalar ne yazık ki beni kesin bir sonuca götürmedi. Bu konu, esas araştırma konumdan farklı, tali bir konu olduğu için, ben de araştırmayı daha fazla derinleştirmeden bu noktada bırakmaya karar verdim. Böylece İslamköy'ün bir asır önce Ermeni yerleşimi olup olmadığı konusu açıklık kazanmamış olarak kaldı.

Araştırmamıza konu olan son köyümüz Matrani, Diyarbakır'ın güneydoğusunda, 1895'ten önce (1895 olayları aşağıda tartışılmıştır) yüksek oranda Hristiyan nüfusun yaşamış olduğu Kırtebil yakınlarında bulunmaktadır. Bugün Matrani'de yaşayan halk, buraya eski Ermeni köyü demek-

tedir. Köylülerin ısrarla *matran* kelimesinin Ermenice'de *kale* demek olduğuna inanmalarına rağmen aslında bu doğru değildir. Söylentilere göre, bir zamanlar Matrani'de bir Ermeni aristokrat yaşıyormuş ve bu kişinin Dicle nehrinin karşı kıyısında, bugün adını Mustafa Kemal'den alan ve onun 16. kolordu komutanıyken Diyarbakır'a geldiği 1917 yılında 11 ay ve 1937 yılında ise iki gün kalmış olduğu ihtişamlı Gazi Köşkü'nün yakınlarında küçük bir kalesi varmış. Köylülere göre, bu efsane kale o zamanlardaki karışıklıkta harap olmuş ve bugün yeniden inşası için arkeologların üzerinde çalışması gereken bir yıkıntı halinde duruyor.

Araştırmalarım sırasında Matrani'nin eski bir Ermeni yerleşimi olduğuna dair hiç bir kanıt bulamadım. Köyün adına İstanbul Patrikhanesi arşivlerindeki kayıtlarda da rastlanmamıştır. Hatta Kevorkian ve Paboudjian'ın *Osmanlı İmparatorluğunda Ermeniler* (*Armenians in The Ottoman Empire*, Kévorkian & Paboudjian, 1992) adlı kapsamlı kitaplarında yer alan detaylı köy listelerinde de Matrani ismine rastlanmamaktadır. Kaldı ki, Matrani kelimesi aslında Ermenice değil Aramice bir kelimedir. Süryaniler (ve Keldaniler) *matran* kelimesini, *metro-politan* kelimesine gönderme yapmak için kullanmaktaydılar. Onlara göre, *matran* piskoposluk makamı ve konutuna eşdeğer dini makam anlamındaydı. Biraz daha detaya indiğimizde, *matran* ünvanının *keşişler* için ayrılmış olup, keşişlikten yükselip, piskoposluğun kendi dinlerinde karşılığı

olan makama ulaşan ve evli olmayan din adamları için kullanıldığı, aynı mevkiye ulaşip da evli olan din adamlarına da *uskof* (*piskopos*) dendiğini görmekteyiz (Anschütz, 1984, s. 38).

Matrani köyü Diyarbakır'daki en eski köylerden biridir. Köyün adı 1518 yılındaki Osmanlı nüfus ve arazi kayıtlarında geçmektedir. Bu kayıtlara göre köy, toplam dokuz çiftten ve 72 kişilik nüfustan ibaretti (Ilhan, 1981, s. 431). Osmanlı İmparatorluğu, bu nüfus çalışmasını vergi toplama amacıyla yaptırmış olduğu için kayıtlar bize aslında köyün zirai üretimiyle ilgili bilgiler vermektedir. Bu yüzden biz bu kayıtlara dayanarak Matrani' deki hububat üretiminin çiftçi hanesi başına yıllık 306 kilogram, köyün toplam üretiminin de yaklaşık üç ton civarında olduğunu biliyoruz. Bura- daki çiftçilerin hububattan başka, hayvancılık ve besicilik yaptıkları anlaşılmaktadır. Latin harfleriyle yazılışı biraz farklılaşmakla birlikte (Metranlı, Metrani, Matran kullanılan isimler), köyün adı 1747, 1817 ve 1846 tarihli diğer bazı araştırmalarda da geçmektedir (Yılmazçelik, 1995, s.144-67). Haritalarda ise köy iki farklı alanda yer almaktadır, ancak bunlar birbirine oldukça yakındır ve köylülerin yeni evlerini eski, harap evlerin yakınlarında inşa etmesi nadir görülen bir durum değildir. Bu yüzden köyün eski yerinden bir miktar 'kaymış' olması olasıdır.

Yaptığım yüz yüze görüşmelerde ve arşiv taramalarında, Matrani'de eskiden yaşamış olan halkın dinsel kimliği ile ilgili bilgi edinmeye çalıştım. 2005

yılında Matrani yakınlarında, Dicle Nehri kıyısındaki bir köyden göç etmiş Süryanilerle görüştüm. Görüştüğüm insanlar bana Diyarbakır şehrinin doğu ve kuzeydoğusunda (Matrani'nin civarında), yakın geçmişte Hristiyanların yaşadığı köylerin isimlerinden bahsettiler, ancak Matrani'ye ya da Matrani'de Hristiyanların yaşamış olduğuna dair bir şey söylemediler. Bu da bende Matrani'nin büyük ihtimalle, en azından yakın geçmişte Hristiyanların yaşadığı bir köy olmadığı kanaati uyandırdı. Üstelik, eğer Matrani'de bir *matran* makamı olmuş olsaydı bu çok büyük ihtimalle dini kuruluşlarla ilgili kayıtlarda (Vakıf Defterlerinde) bulunurdu; halbuki kayıtlarda böyle bir bilgi yok. Hatta, 1691'den beri gayrimüslimlerden zorunlu olarak alınan vergi kayıtlarını gösteren Cizye Defteri'nde de (Erpolat, 2004, s. 198-99), Matrani ismi geçmiyor. Bu da yine köyün 18. ve 19. yüzyıllarda gayrimüslimlerin yaşadığı bir yer olmadığı kanaatini güçlendirmektedir. 1564 tarihli, Diyarbakır ve yöresine yönelik Osmanlı İmparatorluğu tarafından tutulmuş olan vergi ve nüfus tahrir defterinde (*Defter-i Mufasssal-ı Liva-ı Diyarbekir*) köyün ismi ve köyde yaşayan ve vergi veren erkek nüfusun isimleri yer alıyor, ama bu isimlerin hiçbiri bizi köyde gayrimüslimlerin yaşamış olabileceği sonucuna götürmüyor. Çünkü bu defterlerde kayıtlı isimler Müslümanların sıkça kullandığı isimlerdir (Ör; Ali, Mehmed, Mustafa, Mikail, İsmail, Cebail, Hamza, Ramazan, Murad ve Niyazi gibi). Bir ihtimal olarak köy hem Müslüman hem

de Hristiyanların beraber yaşamış olduğu bir yer olabilir; ancak büyük ihtimalle burada sadece Müslümanların yaşadığı sonucu daha olası görünmektedir. Kısacası, bugün Matrani'de yaşayan köylülerin sözlü ifadelerinde belirttikleri, köyün 1895'li yıllarda Hristiyanların yaşadığı yolundaki iddialarına rağmen benim gözden geçirmiş olduğum ikinci kaynaklarda ve arşiv taramalarında bu iddiayı doğrulayacak bir bilgiye ulaşılmamıştır.

Sonuç olarak, araştırma için seçmiş olduğum bu dört köy de eskiden Hristiyan nüfusun yaşamış olup olmadığı ile ilgili bilgiler kesin bir sonuca varmak için yetersiz kalmıştır. Zaten bu köylerde eskiden Hristiyan nüfusun yaşamış olup olmadığı konusunun dikkatimi çekmesinin nedeni, bu köylerde eskiden Ermenilerin yaşadığı iddiası ve köylülerin 1915 yılındaki olaylara değinirken kullanmış oldukları terminolojiydi. Köylüler, yani 1990'lı yılların ilk yarısındaki köy boşaltmalarından önce burada yaşamış olanlar, bu topraklarda eskiden yani *tehcir / katliam / fermana fila / jenosit*ten önce Ermenilerin yaşamış olduğunu söylüyorlardı. Bu benim için dikkat çekiciydi⁹. Ancak köylü

lerin iddialarını araştırmaya başladığımda, bu iddiaların doğrulanmadığını gördüm. Mesela Beruk'ta iddialar tamamen ikinci ağızdan duyulmadır, çünkü köyde halen yaşamakta olan köylülerin aile tarihleri 1930'lardan öteye geçmemektedir. Diğer taraftan, Mira'nın boşaltılması (ki burada dolaylı bir boşaltmadan söz ediliyor) ile ilgili sözlü kaynakların verdiği detaylar başka kaynaklarla karşılaştıramamıştır. Her ne kadar da Islanköy'ün mahallelerinden biri olan Vank ismi Ermenicede manastır anlamına gelse ve burada eskiden Hristiyanların yaşamış olduğuna dair açık arkeolojik kalıntılar bulunsa da köylülerin Ermeni yerleşimi olduğunu iddia ettikleri Islanköy ismine ne Ermeni Patrikhanesi kayıtlarında ne de Kévorkian ve Paboudjian'ın, son derece detaylı hazırlanmış köy listelerinde rastlanamamıştır. Öte yandan Matrani ismi Süryaniler tarafından (ya da Keldaniler) piskoposluk makamına eşdeğer bir dini mertebe anlamında kullanılsa da bu kelimenin burada yaşayan Süryaniler tarafından bu anlamda kullanıldığına ya da buraların eskiden Hristiyan yerleşimi olduğuna dair herhangi bir bilgiye benim ulaşabildiğim Diyarbakır Vakıf ve Cizye Defterleri'nde veya nüfus ve vergi kayıtlarının tutulduğu diğer kaynaklarda (*Defter-i Mufassal-ı Liva-ı Diyarbekir*) rastlanmamıştır. Altını tekrar çizerek belirtmek isterim ki benim bu konuda yapmış olduğum araştırma daha önce de bahsetmiş olduğum nedenlerle, hiç bir şekilde detaylı ve derinlemesine bir araştırma değildir.

⁹ Fermana fila (gavurların fermanı): Anlatılanlara göre, jenosit terimi yaygınlaşmadan önce, Ermenilerle ilgili şiddet olaylarına değinirken köylüler 'fermana fila' ifadesini kullanıyorlarmış. Bu kavramın kaynağına dair kesin kanıt bulunamasa da köylülerin bu terimi Ermenilere (ve diğer Hristiyanlara) yönelik bir ölüm ya da sürgün emri anlamında kullandıkları sanılmaktadır.

Benim için şaşırtıcı olan, yakın geçmişte ve içinde yaşadığımız modern zamanda yaşanan zorla yerinden edilme deneyiminin geçmişte yaşanmış olan başka bir yerinden edilme olayını 'kolektif bir bellek' gibi aynı şekilde hatırlaması ancak 'toplula hatırlanan' ve iddia edilen *gerçeklerin*, yerinde yapılan araştırmalarla açık şekilde doğrulanamamış olmasıdır. Tabi ki belli bir yerde yaşayan insanlarda oluşan zihinsel dünya ile nesnel tarihi gerçekler birbirine tıpatıp uymayabilir ve aslında bu gibi durumlar bize o kişinin sosyal çevresi ile ilgili daha çok bilgi verir. Açıkçası araştırmancının bu kısmının plansız bir biçimde gelişmiş olması da köylülerin iddialarının doğruluğunun teyit edilememesine katkıda bulunmuştur. Buradan hareketle diyebiliriz ki bölgesel, köy bazında yapılacak kapsamlı 'mikrotarihsel' çalışmalar için iyi planlanmış ve etüt edilmiş araştırma planlarına ihtiyaç vardır. Öte yandan köylerin tarihleri ile ilgili yapılan araştırmalar her zaman şehirlerle ilgili araştırmalara göre daha karmaşık olagelmıştır; sosyal ve politik yaşamın şekillendiği kaynak, askeri gücün temelidir ve hatta idare şeklinin merkezindeki yerler şehirlerdir. Burada yaşadığımız deneyim de bunu kanıtlamış, Hristiyanların tehciri konusunda Diyarbakır şehir ve ili bazında yapılan araştırmalar, köy çalışmalarına nazaran daha fazla ışık tutmuştur.

1895'te Yaşanan Şiddet Olayları

1895 yılı, Diyarbakır'da (merkez, vilayet ve sancaklarda) yoğun Ermeni karşıtı olayların, ayaklanma ve öldür-

melerin yaşandığı bir dönemdi.¹⁰ Olaylara karışan çeteler, Ermenilerle diğer Hristiyanlar arasında pek bir ayrım gözetmiyordu. Diyarbakır şehrinde Hristiyanlara ait evler ve dükkanlar ateşe verilerek yerle bir edilmiş, köylerde ve civar yerlerdeki Ermeni ve Hristiyanlar 'ayıklanmış' ve insanlar öldürülmüştü. Bazı kaynaklara göre, 1895 yılında Diyarbakır şehrinde yaşanan olaylarda 3,000 Ermeni (Hristiyan) ölmüş, 2,000 ev ve 2,500 dükkan ve işyeri kundaklanmıştı.¹¹ Başka kaynaklara göre ise 300 Ermeni (Hristiyan) öldürülmüştür. Müslüman ölü sayısı ise 70'tir (Beysanoğlu, 2001, s.729).¹²

1884 ile 1910 tarihleri arasında Hadim-i Terrakki Mektebi¹³ Diyarbakır şubesi müdürlüğünü yapmış ve aynı zamanda milliyetçi cephe, Ittihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen üyelerinden olan Mustafa Akif Tütenk, geriye içinde Diyarbakır'ın tarihi ile ilgili notlar bulunan el yazısı ile yazılmış dört defter bırakmıştır. Bu notlarda, 1895 yılında yaşanan Ermeni karşıtı şiddet olaylarına da yer verilmiştir. Tütenk'e göre, Alıpınar (Diyarbakır'ın kuzeyi) ve Kıtırbil (Diyarbakır'ın güneydoğusu, Matrani'yi

¹⁰ Bu kıyımlar sadece Diyarbakır ve civarında yaşanmamış, diğer bölgelere, örneğin Lice, Silvan, Palu, Ergani ve Çermik'e de yayılmıştır (Beysanoğlu, 2001a).

¹¹ *Agos* arşivi, bilgiler elektronik posta yoluyla 22 Eylül 2004 tarihinde alınmıştır.

¹² Burada benim için ibret verici olan Beysanoğlu'nun hala, hatta Diyarbakır tarihi hakkında yayınlanan en son kitabında (2001) bile Ermeni kayıpları; 300 Ermeni ölü, fakat müslüman kayıpları 70 müslüman şehit olarak telaffuz etmiş olmasıdır.

¹³ Hadim-i Terrakki Mektebi: Osmanlı İmparatorluğu döneminde Müslüman ilkokulu.

de içine alan bölgede, Hristiyan nüfusun yoğun olduğu bu iki yerleşim yeri de, 4 Kasım 1895'te başlayan katliam olayları ile Ermeni (Hristiyanlardan) nüfustan bir iki hafta içinde 'temizlenmiş'ti. Olayları yatıştırıp, tekrar düzeni sağlamak isteyen padişah, Erzurum bölgesi komutanı Zeki Paşa'yı ve onun emri altındaki Hamidiye Alayı'nı Diyarbakır'daki olaylar için görevlendirir (Diyarbakır'daki Hamidiye Alayı ile ilgili açıklamaya aşağıda yer verilmiştir). Bölgenin ileri gelenlerinden Arif Pirinççizade'nin Hristiyan karşıtı olayları körükleyenlerden biri olduğu tespit edilir ve Musul'a sürülür. Ancak daha sonra İstanbul'a çağrılan Pirinççizade bir yıla kalmadan tekrar Diyarbakır'a döner (Tütenk, 1956/ 1957/1958; Beysanoğlu, 2001, s.732).

Ağızdan ağıza anlatılan hikayelerle günümüze kadar gelen bölge tarihi ile ilgili iddialara bakılırsa, katliamın başlarında, Milan aşireti birliği reisi ve aynı zamanda bir kaç Hamidiye Alayı'nın komutanı olan Mıli İbrahim Paşa, süvari birliklerinden birini Diyarbakır bölgesine göndermiştir. Süvari birliğinin görevi şiddet ve yağmalama olaylarında taraf olmak değil, şiddete maruz kalan Hristiyanları korumak ve katliamı kıskırtanlara karşı önlem almaktır. Bu süvari birliği Hedrik aşireti mensuplarından oluşmaktaydı (Hedrik aşireti, Milan aşiretleri birliğinin çekirdeğini oluşturan birkaç aşiretten biriydi) ve Milli İbrahim Paşanın oğullarından birinin komutası altındaydı. Birlik, Diyarbakır'ın 100 kilometre güneyindeki Malabadi

Köprüsü'ndeki stratejik mevkiinden ayrılarak Diyarbakır şehir merkezine hareket etmişti. İbrahim Paşa, birliğin şehrin doğusundan geçen Dicle nehri kıyısında karargah kurmasını emretmiş ama tam bir yer belirtmemişti. Günümüzde Matrani'de yaşayan köylüler ve köy korucuları kendilerinin işte bu Hedrik Hamidiye süvari birliğinin soyundan geldiklerini iddia etmektedirler. Bu iddialara göre, 1895 yılında Matrani'de karargah kuran bu alayın daha sonra boş bulunan karargâhı Diyarbakır'dan gelen eşkiyalar tarafından talan edilmiştir.

Bölgenin İleri Gelenleri ve Onların Devletle Olan İşbirliğinde Değişen Dengeler

Ermeni (Hristiyan) karşıtı olayların yaşandığı dönemde, Diyarbakır bölgesinde yaşayan iki önemli grup göze çarpıyordu ve her iki grup da etnik anlamda Kürtlerden oluşuyordu. Ancak bu gruplardan biri daha çok Osmanlı yanlısı, diğer grup ise milliyetçi veya milliyetçi unsurlar taşıyan bir karakter göstermekteydi. Bölgede Osmanlı yanlısı diye nitelendirebileceğimiz grup, kendilerini padişaha ve padişahın bölgedeki gücünü temsil eden Hamidiye süvari alayına sadık hisseden ve daha çok aşiret halinde yaşayan göçebe ve köylülerden oluşmaktaydı. Bu grup, İbrahim Paşa'yı kendi liderleri olarak görüyorlardı. Öte yandan Türk milliyetçisi unsurlar taşıyan grup ise esasen kentli bir karaktere sahip olmakla birlikte kırsal kesimde önemli mal varlığı ve ticari men-

faatleri olan ve bölgede saygın Kürt şahsiyetlerden ve nüfuzlu ailelerden oluşuyorlardı. Bu seçkinler grubu milliyetçi Jön Türkler hareketine ve Ittihat ve Terakki Cemiyetine daha yakındılar. Bu grubun lideri Arif Pirinççizade idi.

Kısacası (bu konu ile ilgili) benim temel tezim, ya da belki daha uygun bir ifadeyle önermem, aşağıda açıklandığı gibidir; Diyarbakır bölgesinde yaşayan ve Osmanlıya, dolayısıyla Hamidiye Alayı'na sadık olan *Osmanlı seçkinler grubu* farklı dinler ve farklı etnik gruplardan oluştuğu için esas olarak Ermenilere ve Hristiyanlara karşı bir düşmanlık beslemiyordu. Daha da ötesi Diyarbakır'daki Hamidiye Alayı'nın başında olan İbrahim Paşa'nın asıl düşüncesi, Viranşehir'i bölgenin önemli bir şehir merkezi haline getirmekti. İbrahim Paşa'nın Viranşehir'i önemli bir merkez haline getirme düşüncesi onun iş ve meslek kollarını büyük ölçüde ellerinde tutan Ermenileri (ve diğer Hristiyanları) neden şehre yerleşmek için davet ettiğini ve onlara konukseverlik gösterdiğini de açıklamaktadır. Öte yandan *milliyetçi seçkinler grubu* müstesna bir gruptu ve *Türk milliyetçiliği* onların etnik kökenlerinden dolayı değil (bu grubun Diyarbakır'lı üyelerinin çoğunluğu Kürttü), Müslüman kimliklerinden dolayı aidiyet hissettikleri bir unsurdur.

Hamidiye Alayları

Hamidiye Alayları, 1891 yılında Kürt aşiret milislerinden kurulmuş, II. Abdülhamit'e bağlı (Adını da Sultan Hamit'ten alan) ve 1909'da dağıtılan

süvari birlikleridir.¹⁴ Hamidiye Alayları paralel bir kontrol mekanizması oluşturmak amacıyla, diğer askeri birliklerden ve sivil bürokrasiden bağımsız, doğrudan sultana ve onun eniştesi ve aynı zamanda da bölgedeki Osmanlı ordularının komutanı olan Zeki Paşa'ya bağlı olarak kurulmuştu. 19. yüzyıl sonunda, herhangi bir birliğe bağlı olmadan ve normal hiyerarşiyi izlemekten görev verilmiş ve kendi aşiret reisleri tarafından yönetilen 55 süvari birliği bulunuyordu. En küçük süvari birliği 500, en büyük birlik de 1150 kişiden (erkek) oluşuyordu. Sadece Kürt, Türkmen ve Arap (Sünni-Müslüman) aşiretlerine bu süvari birliklerini kurma izni verilmiş- ti, ama gayrimüslimlerin kurduğu birimlere de rastlanmaktaydı. Mesela, Milan Aşiretler Topluluğu Başkanı İbrahim Paşa tarafından kurulan alaylardan biri Torınan aşiretindeki Yezidiler'den oluşuyordu ve alayın başında da yine bir Yezidi olan, Bişarî Kolaz adında bir komutan bulunuyordu.

1895 yılında Matrani'ye yerleşmiş olan Kürt milisleri, Milan Aşiretler Topluluğu'nun çekirdeğini oluşturan

¹⁴ 1910 yılında Hamidiye Alayları'ndan, 29 aşiret süvari alayı oluşturulmuş ve bunlar daha sonra normal orduyla kaynaştırılmıştır. Bu alaylar 1913 yılında ordu içinde tekrar sınıflandırılmış ve bu kez Osmanlı ordusunun ihtiyat süvarileri olarak görevlendirilmiş, 1914'te dört tümen olarak yeniden gruplandırılmışlar ve Ağustos 1914'te de İhtiyat Süvari Müfrezelerine katılması düşünülmüş ise de başarılamamıştır. Ericson'a göre, 'bu süvarilerin taktik performansları berbattı, disiplinsizdiler ve savaş becerileri düşüktü'. Sonuç olarak, 29 süvari alayından 7'si hariç tamamı dağıtılmıştı (Erickson, 2006).

aşiretlerden biri olan Hedrik (Hedrikan) aşiretine bağlıydılar ve kendilerinin, Hamidiye Alayları'nın önemli bir komutanı olan ve daha sonra paşa (general) rütbesine kadar yükselmiş bulunan Milli İbrahim'in soyundan geldiklerini iddia ediyorlardı. Milli İbrahim Paşa, Milan topluluğuna bağlı aşiretlerden, kendi komutası altında altı alay kurmuş, bölgedeki diğer aşiretleri de kendi birliklerinin kontrolü altına almayı başarmış ve sonunda kendi emrindeki alay sayısını yirmi civarına yükseltmişti (Arslan, 1992, s.49; Idikurt 1995, s.71). Kariyerinin başında, alay komutanı olarak Milli İbrahim, Viranşehir, Siverek, Derik ve Diyarbakır'da otoritesini kabul ettirmiş, 20.yüzyıl başlarında, gücünün doruklarına vardığında da bugün Mardin, Urfa ve Diyarbakır olarak bilinen bölgedeki çok büyük bir alanı kontrolü altında tutmuştu (Idikurt, 1995, s. 49).

Milli İbrahim Paşa ve Diyarbakır

Diyarbakır ve civarında yaşanan olaylarda öne çıkan en önemli isimlerden olan İbrahim Paşa ve ailesi ile şehir ileri gelenleri arasında çok fırtınalı bir ilişki yaşanmış olduğunu görüyoruz. Milli İbrahim Paşa'nın büyükbabası Eyüp Bey, 19.yüzyıl başlarında, Cizre'de hüküm sürerek Bingöl havzası ile Sincar arasındaki bölgeyi yönetmişti. Eyüp Bey'in hükümrانlığındaki alan doğuda Muhammet Bey'in, güneyde ise Bedevi şeyhinin yönetimi altındaki topraklara komşu olan bir bölgeydi. Bu bölgedeki aşiret reisleri ile şehrin ileri gelen lider-

leri bir birleri ile sürekli savaş halindeydi ve bunlar aslında Osmanlı yönetimini fazla dikkate almıyordu. Bu duruma bir son vermek isteyen Osmanlı Devleti bir süre sonra harekete geçti. Eyüp Bey tutuklanıp Diyarbakır'daki hapis haneye götürüldü ve burada asıldı (Muhammet Bey de yakalanıp öldürüldü, tutuklanan Bedevi şeyhi de hapis hanede öldü). İbrahim Paşa'nın dedesi Timavi Mardin'de karargâh kurmuş olan Osmanlı birliklerine karşı yürüyüşe geçmişti. Timavi'nin başını çektiği Milanlılar şehri ele geçirmeyi başarmasına rağmen burayı ancak kısa bir süre ellerinde tutabildiler. Timavi Bey, Mardin'i ele geçirdikten kısa bir süre sonra bir çatışmada öldürüldü. Timavi Bey'in oğlu Mahmut Bey (İbrahim Paşa'nın babası) idareyi ele aldığı anda Aşiretler Birliği çaresizlik içindeydi ve dağılmaya başlamıştı. Düşman aşiretler, dağılmakta olan Aşiretler Birliği'nden geriye kalanların peşine düşmüş ve onları Diyarbakır ile Urfa arasındaki Karacadağ'a çekilmeye mecbur bırakmıştı. Bu zor duruma rağmen çabuk toparlanan Mahmut Bey, aşiretini Viranşehir'de bir araya toplamayı başarmış ve birkaç yıl içinde yeniden zenginlik ve refaha ulaşmıştı. Mahmut Bey büyüyen gücünün sembolü olarak Viranşehir'de bir kale yaptırmış ancak kale Diyarbakır'dan gelen birlikler tarafından yakılıp yıkılmıştı. İbrahim Paşa'nın babası daha sonra yakalanıp Diyarbakır'da hapsedilmiş ve ancak yıllar sonra Sultan Abdülaziz'in fermanıyla salıverilmişti.

Uzun süren mahpusluk yıllarına dayanamayan Mahmut Bey hapisten çıktıktan kısa bir süre sonra öldü. Mahmut Bey'in ölümünden sonra Milanlıların kon-

İtölü İbrahim Paşaya geçti. Büyük dedesini asan ve babasının hayatını mahveden bu şehre İbrahim Paşa dostça davranmadı, hatta bazen Diyarbakır'dan gelen tüccarların kervanlarını yağmalattı. Sonunda İbrahim Paşa da yakalanıp diğer altı aşiret liderleri ile birlikte Sivas'a sürgüne gönderildi. Burada bulunan yedi aşiret lideri bir araya gelerek, Milan aşiretler birliğinin çekirdeğini oluşturdu. Bu aşiretler; Hedrik (Hedrikan), Torinan, Hacikan, Kuran, Kumnehşan, Çemikan, ve Sikan aşiretleriydi. Aşiret liderleri yaklaşık altı ay sonra, peşlerine düşen askerlere rağmen Sivas'taki sürgünden kaçmayı başardılar ve tehlikeli bir yolculuktan sonra Viranşehir'e ulaştılar (Sykes, 1915, s.302-319- 321).

Hamidiye Alayı'na katılan İbrahim Paşa (İbrahim'e paşa ünvanı yani o zamanki tuğgeneral rütbesi, 1902 yılında İstanbul'da ziyaret ettiği Sultan Abdülhamit tarafından verilmişti), babasının ülküsünü gerçekleştirmek; Diyarbakır'a rakip olacak yeni bir merkez yaratmak ve Viranşehir'i bölgede önemli bir merkez haline getirmek için çalışmalarına başladı. İbrahim Paşa Viranşehir'de bir çarşı kurulmasını sağladı ve çoğunluğu zanaatçı veya ustalık hüneri olan Hristiyanları (Ermeni ve Keldanileri) şehre yerleşmeleri için teşvik etti. Viranşehir hızla büyüdü ve İbrahim Paşa da kendisini şehrin kurucusu olarak ilan etti (Idikurt, 1995, s. 70-71). Viranşehir'in öneminin artmasıyla birlikte şehre gelen kervanların kontrolünün İbrahim Paşa'ya geçmesini sağladı ve İbrahim Paşa kısa zamanda

para ve servete kavuştu. Ermeni katliamının yaşandığı ve on binlerce insanın öldüğü 1895 yılında, İbrahim Paşa, hangi mezhepten olursa olsun, bütün Hristiyanları korudu. Katliamların yaşandığı sırada İbrahim Paşanın hayatlarını kurtardığı Ermeni sayısının 10 binleri bulduğu tahmin edilmektedir (Idikurt, 1995, s.324).

İbrahim Paşa, şüphesiz Cizre'deki en önemli şahsiyettir. Daha 10 yaşındayken babası Diyarbakır'da hapsedeydi ve kendisi de Mısır'da meteliksiz bir sürgün hayatı yaşıyordu. Şimdi ise Türk Ordusu'nda bir tuğgeneral, 14 bin mızraklı ve atlı süvarinin komutanı, 22 önemli aşiretin lideri ve Milli Kürtlerin reisi olarak karşımızda durmaktadır. [...] İbrahim aynı zamanda pek çok düşmanı olan, bulunduğu mevki gereği komşuları ile sürekli savaşmak zorunda kalan, aşiretinden korkmasalar, Arap ve Kürt aşiretlerinin onun ölmesini dört gözle bekledikleri bir adamdır. Böyle olmasına rağmen ben kendisi hakkında hiç bir zaman utanılacak bir durumdan bahsedildiğine veya haysiyetsiz bir suçlama ile karşılaştığına şahit olmadım. Gerçekten, İbrahim Paşa Ermenilerle kişisel bir bağı olmamasına rağmen, Ermenilerin katledilmesi halinde Siverek'i yok edeceğini söyleyip, Siverekliye gözdağı vermekten bir an bile çekinmemiş ve böylece yüzlerce hayat kurtarmıştır. Diyarbakır ve Urfa'daki olayların en şiddetli zamanında binlerce insana yardım elini uzatmış, onları Viranşehir'deki karargâhında hiç bir karşılık beklemeden doyurmuş ve

olaylar yatıştığında da bu insanlara eğer isterlerse üstünde sulh içinde çalışıp yaşayabilecekleri bu topraklarda kalma seçeneği sunmuştur. Ben eminim ki hiç kimse ona hükmettiği topraklar ve elde ettiği servet için kin duymamaktadır ve kendisinin de işaret ettiği gibi, hükümranlılığı altındaki topraklarda yaşayanlara koşmuş olduğu şartlar makul şartlardır. Her yıl Viranşehir'e göç eden Ermeni sayısının artması da bunu kanıtlamaktadır (Sykes, 1907, s.385-386).'

Kanıtlar göstermektedir ki Diyarbakır bölgesinde konuşlanmış bulunan Hamidiye Alayı ve özellikle de İbrahim Paşa buradaki Ermeni ve Hristiyan nüfusu korumaya çalışmışlar ve hatta onları Viranşehir'e yerleştirmeleri için teşvik etmişlerdir. Hatta bu yüzden daha sonraları İbrahim Paşa Türk milliyetçileri tarafından Ermeni ihtilalcilerin tarafını tutmakla suçlanmıştır.¹⁵

Bölge İleri Gelenleri

Diyarbakır'da Milli İbrahim Paşa'nın komutasındaki Hamidiye Alayları ile bölgenin ileri gelenlerini temsil eden Arif Pirinççizade önderliğindeki Pirinççizadelerle bölgedeki

gücü elinde tutmak için sürekli bir mücadele yaşıyordu. İbrahim Paşa, Arif Pirinççizade'nin otoritesini üç yönden tehdit etmekteydi: i) Diyarbakır'a giren ve çıkan ticaret yollarını kontrol altında tutuyordu, ii) şehrin etrafını çevreleyen topraklar ve burada bulunan köyler üzerinde belli bir hakimiyet sağlamıştı, iii) Viranşehir bir kent merkezi haline getirmeye çalışıyordu. Milli İbrahim Paşa'nın yükselen gücü, servetlerini ticaretten kazanan ve aynı zamanda da kırsal kesimde dikkate değer mal-mülk sahibi olan, hatta *Tanzimat* döneminde bölgede toplanan *tımar* ve *zeamet* vergilerini toplama hakkını elde eden Diyarbakır'ın ileri gelenleri (zenginleri) için büyük bir endişe kaynağı haline gelmişti (1839-1876). Yörenin zengin ve etkili şahsiyetlerinden biri olan Arif Pirinççizade bu dönemde topraklarına toprak katmış (Arslan, 1992, s.52) ve Diyarbakır yakınlarında 30 köyün sahibi olmuştu (Kıran, 2003, s.188).¹⁶ Arif Pirinççizade'nin yeğeni olan Ziya Gökalp ve ailesi de şehrin güneydoğusunda bulunan beş köyün sahibiydi. Bu köyler Gökalp'in büyükbabasına, askerde yapmış olduğu hizmetlere karşılık tımar olarak verilmiş, Gökalp de bu toprakları dedesinden miras olarak devralmıştı.

¹⁵ Ericson Hamidiye alayının şöyle açıklanacağını düşünmektedir; Hamidiye alayı ve bağlı aşiretlerine tahsis edilmiş olan 10 bin atlı süvarinin büyük çoğunluğu 1914 yılları sonuna doğru terhis edilmiş, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya yayılan bu işsiz ve dağılmış insanlar köylerine döndüğünde yani 1915 baharında, Ermenilerin sürgün edilmesini kendilerine cazip bir iş edinme gibi görmüş olabilirler (buradaki sürgün aynı zamanda katliam olarakta farzedilmiştir (Ericson, 2006).

¹⁶ Arif Pirinççizade Diyarbakır vilayeti matbaasında çalışmış ve 1877 yılındaki istifasına kadar Diyarbakır Gazetesi başyazarlığını yapmıştır. Bu tarihten itibaren ziraatçılık ve ticaretle uğraşarak servet kazanmış, toprak ve bir kaç çift satın almıştır. Takip eden yıllarda Vilayet Meclisi (Meclis-i İdar-i Vilayet) üyeliği, Diyarbakır Bayındırlık ve Ticaret Odası Başkanlığı (*Nafia ve Ticaret Riyasetleri*)ve *Istinaf Mahkemesi üyeliği* de yapan Pirinççizade daha sonra Diyarbakır Belediye Reisi ve 1908 yılında da Mebus seçilmiştir (Kara Amid, 1909).

Gökalp ailesinin sahip olduğu bu tımar köylerinden en az ikisinde Hristiyanlar yaşıyordu ve bunlardan biri de Şükürlü (bugün Diyarbakır'ın Çınar kazasında bulunan) köyüydü.

Arif Pirinççizade'nin oğulları, Ziya Gökalp ve Fevzi, ailenin daha genç üyeleri olarak daha sonraları hem yerel siyasette hem de ülke siyasetinde önemli rol oynayacaklardı. Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hem bölgesel hem de merkez komitesinde liderlik konumuna kadar yükselecekti (daha sonra, Gökalp, bilindiği üzere Türk milliyetçi düşünür ve yazarlar arasındaki en tanınmış ve en nüfuzlu şahsiyeti olmuştur). Diğer kardeş Fevzi Pirinççizade ise Nafia Vekillğine (Bayındırlık Bakanı) kadar yükselmiş ve 1921 ile 1925 yılları arasında Fevzi Çakmak (1921-1922) ve Ali Fethi Okyar'ın başbakanlığında ki (1923-1925) üç ayrı hükümette de aynı görevi sürdürmüştür. Ancak bundan önce ve konumuz açısından da asıl önemli olanı Fevzi Pirinççizade' nin, Teşkilat-ı Mahsusa'nın Diyarbakır şubesinin yönettiği operasyonlarla, Ermenilerin kitlesel katliamı ve sürgüne gönderilen Ermenilerin belli bölgelerde tasfiye edilmesinde çok büyük bir rol oynamakla suçlanmaktadır (Dadrian, 1993).¹⁷

¹⁷ Erickson'a göre Teşkilatı Mahsusa, gönüllü katılımcılardan oluşan ancak profesyonel askerler tarafından yönetilen çok amaçlı bir örgüttü ve modern anlamdaki gizli istihbarat teşkilatı gibi işlev görmekteydi. Düşman tarafında ayaklanmaları kıskırtmak, gerillaya karşı savaşmak, kendi topraklarındaki ihtilalcileri ayaklanmaları için deteklemek, casusluk ve karşı casusluk yapmak ve askeri güçlerin yetki ve görev alanlarına uymayan diğer başka görevleri yerine getiriyordu. Pek çok tarihsel olaya göre Teşkilatı Mahsusa direktiflerini İttihat ve Terakki'den

Bir yandan Hamidiye Alayları'nın terhis edilmesi ve Ziya Gökalp'in İttihat ve Terakki'nin gizli kanadı ile olan bağı yerel politikada önemli bir rol oynamış, öte yandan bölgede seçime gidilmesi ve seçimde Arif Pirinççizade'nin Diyarbakır Belediye Başkanı seçilmesi buradaki ileri gelenlerin daha da güç kazanmasına yol açmıştır.¹⁸ Yukarıda değinildiği gibi, Arif Pirinççizade 1895 yılındaki şiddet olaylarını tahrik edenlerden biri olarak saptanmış ve Diyarbakır'dan sürülmüş ve hatta oğlu Fevzi de aynı türden suçlamalara maruz kalmıştı. Bu olayların ışığında bölgedeki seçkinler arasında hangi grubun, Hamidiyelilerin mi yoksa diğer ileri gelenler grubunun mu 1915 yılında Diyarbakır yöresinde yaşanan Ermeni (Hristiyan) sürgünü ve katliamından sorumlu olduğunu kestirmek zor olmasa gerek.

yada İçişleri Bakanlığından aldığı ileri sürülüyorsa da arşiv kayıtları Teşkilatı Mahsusanın 1. Dünya Savaşı zamanında Savunma Bakanlığı tarafından yönetildiğini göstermektedir. Öte yandan, Teşkilatı Mahsusa'yı İttihat ve Terakki'nin üst düzey yöneticilerinden Bahattin Şakir'in de yönetmiş olduğu bilinmektedir. Erickson'a göre Kafkas Cephesi birliklerinin görevlendirme alanları ve görev yerlerine bakıldığında Teşkilatı Mahsusa birimlerinin bu cephedeki yerlerinden alınmadığı ve dolayısıyla Ermenilerin sürülmesi ve katledilmesi olaylarında görev almadığı anlaşılmaktadır. Ericson'un bu tezi bu çalışmada altını çizmek istediğimiz görüşü desteklemekte ve tarihte yaşananların yeniden inşa edilmesi ve tarihsel olayların tarifiinde kaba genellemelerden ve milliyetçi ayak diremelerden kurtulabilmek için bir dizi mikro araştırmanın gerekliliğini bize tekrar göstermektedir.

¹⁸ 5 Ekim 1877 tarihinde kabul edilen belediye kanununa göre (Dersaadet ve Vilayet Belediye Kanunu, 27 Ramazan 1294). Belediye Meclisi üyeleri her dört yılda bir yapılan yerel seçimlerle belirleniyordu. Meclis üyelerinin sayısı her belediyenin nüfusuna göre 6 ile 10 kişi arasında değişiyordu ve belediye başkanını hükümet bu üyeler arasından seçerek atamasını yapıyordu.

Bu olayların ışığında, 1915'te Diyarbakır yöresinde yaşayan Ermenilerin (Hristiyan) sürgünü ve katliamından, bölgede öne çıkan gruplar arasında hangisinin, seçkinlerin oluşturduğu bölge ileri gelenlerinin mi yoksa Hamidiyelilerin mi sorumlu olduğunu kestirmek zor olmasa gerek.

Siyaseten, bahsi geçen iki seçkinler grubu ve onların lideri konumundaki kişiler arasında derin farklar vardı. Bu farklılıkları kavramak için impartorluktan, ulusa dayalı bir devlete dönüşme sürecindeki bir politik zeminden bahsettiğimizi unutmamalıyız. 18. yüzyılda bütün büyük imparatorluklar ve siyaset teorisyenleri, disipline edilmiş, üretken bir nüfusu hükümdarlığın en önemli serveti olarak kabul ediyordu. Bu imparatorlukların hedefi, evlilik ve fetih yoluyla nüfuslarını arttırmaktı ve bunu yaparken de insanların (kültürel) özelliklerine önem verilmiyordu. Ancak, 20. yüzyılın başlarında, milliyetçi akımlar Türkiye'ye yayılmış, politik yapı (devlet) ile kültürel (millet) beraberliğin uyuşması gerektiği, bir devletin gücünün, yönettiği insanların belli bir kültürel kimliğin ideallerine ne derecede sahip çıktığına bağlı olduğu fikri önem kazanmıştı (Koehl, 1953, s.231). O dönemde devletlerin sınırları ile '*kültürel birimler*' nadir olarak birbiriyle koşut olduğundan, insanları başka yerlere yerleştirmek, sınır dışı etmek ve bölgeden temizlemek yöntemiyle bu durumun düzeltilebileceği ve var olan haritaya göre kültürel birimlerin de ayarlanabileceği fikri itibar görmeye başlamıştı. İşte burada birbiriyle

çatışan iki fikir olarak karşımıza çıkan emperyalist ve milliyetçi fikirler İbrahim Paşa ile Ziya Gökalp arasındaki farkların temelinde yatıyor. Bir başka deyişle, Diyarbakır'ın önde gelen bu iki şahsiyeti arasındaki mücadele aynı zamanda iki farklı dünya görüşünün çarpışmasını da temsil ediyordu.

Milli İbrahim Paşa'yı Osmanlı İmparatorluğu politik sisteminin tipik bir temsilcisi olarak ele alabiliriz. Onun boyunduruğu altındaki aşiretler birliği, farklı dinsel ve etnik kökenlerden gelen insanların bir arada yaşadığı bir aşiretler birliğiydi. Onun siyasi otoritesi 'etnik gruplar ve dinler üstü' bir otoriteydi ve kendilerine, etnik olarak Kürt, Zaza ve Arap diyen ve dini olarak da Sünni, Alevi ve Yezidi olarak ayrılanlar tarafından (Milan'da olduğu gibi) kabul görmekteydi. Bu türden bir siyasi otorite ve yönetim tarzı tabii ki homojen bir toplumu hedefleyen ideal ulus-devlet tarzı otoriteden çok farklıydı ve zaten daha sonraları da bu iki yönetim anlayışı kendi aralarında büyük bir çatışmaya neden olacaktı. Mark Sykes'in dediği gibi, 'O'nun şahsında [İbrahim Paşa] öyle bir karakter [...]görüyoruz ki böyle bir adama çok yakın zamanda Türkiye'de bile yer olmayacaktır' (Sykes, 1915, s.326). Öte yandan Ziya Gökalp'in karakterinde ise hayatı milliyetçi fikir ve ideallerle yoğrulmuş bir kişilik görülmektedir. Ziya Gökalp'in nazarında, nasıl ki bir insanın iki farklı kişiyi aynı ölçüde sevmesi imkansızdı, işte farklı din ve etnik gruplardan gelen insanların ortak bir anayurdu ve ortak bir ulusu olması da aynı ölçüde imkan-

sızdı. Bu yüzden de devletin tek bir ulus tarafından (Türk ulusu tarafından) ele geçirilmesi, hayati önem taşıyan bir süreçti. Daha da ötesi, Gökalp, laik bir devlet ve çağdaş uygarlığı savunmasına rağmen İslam dinini Türk kültürünün yaratılmasında temel bir unsur addediyordu (Gökalp, 1959, s. 81).

İbrahim Paşa ile Diyarbakırlı ileri gelenler arasında zaman zaman alevlenen zıtlasma, yıllarca içten içe devam etti. 1905 yılında ise Arif Pirinççizade liderliğindeki Diyarbakırlı bazı önemli şahsiyetler, şehirdeki telgrafhaneyi işgal ederek imparatorluk ile doğudaki vilayetler (Musul da dahil diğer bir çok vilayet) arasındaki ana haberleşme yolunu kontrol altına aldılar. Padişaha bir telgraf gönderen işgalciler, İbrahim Paşa'nın kanunsuz işlere karıştığını (soygun ve hırsızlık) bildiriyor ve padişah tarafından cezalandırılmasını istiyorlardı. Telgrafi imzalayanlar arasında Ziya Gökalp de vardı.¹⁹

Bu işgalden iki yıl sonra, 1907'de, bu kez hem valilik makamının hem de telgrafhanenin işgal edilmesini planlayanlardan biri yine Ziya Gökalp idi ve padişahı İbrahim Paşa'ya karşı önlem almaya zorlamayı hedefliyordu. İddiaya göre, sözde İbrahim Paşa 16 bin silahlı askerle Diyarbakır'ı kuşatmıştı ve hücum hazırlanıyordu.²⁰

¹⁹ Ziya Gökalp'in ilk kitabı olan *Şaki İbrahim Destanı*'nda Gökalp, İbrahim Paşa'yı yerden yere vuruyor ve onu bir eşkiya ve hırsız olarak tasvir ediyordu.

²⁰ Diyarbakır'daki siyasi ortam çok kritik bir dönemeçti. Telgrafhanenin işgalini planlayanlar burayı korumak ve Osmanlı kuvvetlerine geçmesini önlemek için 400 kişilik bir silahlı birlik oluşturmuşlardı. Diyarbakır valisinin yabancı konsolosluğa sığınması da krizin ortaya çıkmasına yardımcı olmuştu.

Padişaha gönderilen bu telgrafta, İbrahim Paşa'ya yöneltilen suçlamalardan biri de İbrahim Paşa'nın Ermeni komitacılara yardım ettiği yolundaki iddiaydı (Hanioglu, 2001). 1908'de Osmanlı ordu birliklerine İbrahim Paşa'ya karşı harekete geçme emri verildi. Bu sırada Arif Pirinççizade belediye reisi olmuş ve aynı yıl içinde mebus olarak Meclis-i Mebusan'a seçilmişti (Bir sonraki yıl da ölen babasının yerine Fevzi Pirinççizade mebus seçilmişti (Kansu, 1997, s. 282-283). Arif Pirinççizade İbrahim Paşa'ya karşı Osmanlı birliklerini desteklemek için 2 bin gönüllüden oluşan bir ordu kurdu. Kurulan bu orduya gönüllü olan biri de Ziya Gökalp'ti, ancak aile ve arkadaşları kötüye giden sağlığı nedeniyle Gökalp'e orduya katılması için baskı yapınca o da bu fikirden vazgeçti (Beysanoğlu, 1956, s. 154-171; Göksel, 1956, s.128).

Sonuç

Bu araştırmada elde edilen bulgular, bize, Ermenilere karşı uygulanan şiddet olaylarında yöredeki *kentli (Türk milliyetçisi) ileri gelenler* grubunun önemli bir rol oynadığını, öte yandan *köylü-göçebe ileri gelenler grubu* diye tanımladığımız grubun ise bu şiddet olaylarına karşı Ermenileri koruyucu bir rol üstlendiğini göstermektedir. Zaman içinde kentli ileri gelenler grubu, biraz da ITC ile olan bağları nedeniyle güç kazandı. 1908'de ITC devlet kontrolünü ele geçince, köylü seçkinler grubu ele geçen her fırsatta ezildi, seçkinlerin katıldığı ya da

des- teklediği orduyla ilgili her türlü devlet gücü veya gönüllü güçlerle ilgili seferberliklerde saf dışı bırakıldı. Bu tarihten sonra Diyarbakır'daki Ermeniler artık korunmasız kalmış ve 1915 yılında gelişecek olan olaylara karşı muhafazasız yakalanmıştı.

Ancak, bu araştırmanın asıl hedefi ve umuyorum ki değeri, bir tarihsel önermenin başka bir önermeye karşı doğruluğunu ispat etmek değil (jenosit tartışmasına katılmak hiç değil), fakat 1850 ile 1920 tarihleri arasında Anadolu'da yaşanmış olan acı olayların kavranmasına mikro araştırmaların nasıl katkıda bulunabileceğini göstermektir. Bu araştırmanın mikro ölçekli tarih yazımına (historiography) yapabileceği katkı, başka bir araştırma projesinin araladığı bir kapı olduğu için, kapsam olarak sınırlı kalmak zorundaydı. Bilindiği üzere mikroaraştırma çalışmalarında konu bütünüyle ve detaycı bir anlayışla ele alınmalıdır. Ben Deringil'in dileğine tamamen katılıyorum; tarihçiliği, üstüne çökmüş olan ağır milliyetçi tabakadan kurtarmalıyız (Deringil, 1998, s. 69-70). Benim bu çalışmada elde etmiş olduğum güncel veriler, Deringil'in ortak bir projeyle eldeki verilerin karşılaştırılması ve birleştirilmesi suretiyle derlenen yeni bilgilerin mikro düzeyde özgün bir inceleme çalışmasının, yani bu konudaki bir *monografinin* temelinin oluşturulması teklifine bir katkı olarak sunulmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın ilk on yılında Osmanlı buyruğundaki İç Anadolu ve Doğu Anadolu topraklarında, yani çökmekte olan bir imparator-

luğun bu çok kültürlü cemiyetinde neler yaşandığına dair gerçek fotoğrafı ancak bölgesel çerçevede yapılacak araştırmalarla gün ışığına çıkarabilir ve yaşanan girift olayları gerçek anlamıyla ancak bu şekilde kavrayabiliriz. Aksi takdirde kendimizi olayları tek yanlı ve tekrar tekrar tasvir etmekten alıkoyamaz, yaşanan olaylar ve sosyal ilişkilerin iç yüzünü otantik bir şekilde ortaya çıkarmayı ve özellikle Hıristiyan nüfusun maruz kaldığı korku buhranını anlamayı başaramayız.

Not: Bu yazının eki olarak döret tablo vardı, ancak sayfada düzeni nedeniyle bu tabloları ekliemedik.(BİR)

Kaynakça

- ANSCHÜTZ, Helga. *Die Syrischen Christen vom Tur 'Abdin*, Würzburg: Augustinus Verlag 1984.
- ARSLAN, Rıfki. *Diyarbakır'da toprakta mülkiyet rejimleri ve toplumsal değişme*. Diyarbakır Tanıtma, Kültür ve Yardımlaşma Vakfı, Diyarbakır 1992.
- ASLAN, Günay. *Yeni Özgür Politika* gazetesi, 1 Nisan, Cumartesi. Medya Pres - Und Werbeagentur GmbH, Neu Isenburg 2006.
- BEYSANOĞLU, Şevket. *Ziya Gökalp'ın ilk yazı hayatı*. Diyarbakır Tanıtma Derneği. 1956.
- BEYSANOĞLU, Şevket. *Diyarbakır tarihi, anıtları ve kitabeleri ile Cumhuriyet Dönemi Cilt 2*. Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları. Diyarbakır 2001.
- BRUINESSEN, Martin van and Boeschoten, Hendrik (eds.). *Evliya Çelebi in Diyarbakır (Evliya Çelebi Diyarbakır'da)*. E.J. Brill. Leiden, New York, Copenhagen, Köln 1988.
- BULUT, Mustafa. *Yabancı Kaynakları göre Diyarbakır Vilayetinde Sosyo Ekonomik Yapı 1870-1900*. Yanınlanamamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat ABD. İstanbul 2001.
- DADRIAN, Vahakn. *'The Role of the Special Organization in the Armenian Genocide during the First World War' in Panikos Panayi, ed., Minorities in Wartime: National and Racial Groupings in Europe, North America and Australia in Two World Wars*, s.58-63. Oxford: Berg 1993.
- DADRIAN, Vahakn. *The Key Elements in the Turkish Denial of the Armenian Genocide: A Case Study of Distortion and Falsification*. Cambridge, MA ve Zoryan Institute, Toronto 1999.
- DADRIAN, Vahakn.. *History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. Providence, Berghahn Books. Oxford 2005a
- DADRIAN, Vahakn. 2005b. *Dr. Vahakn Dadrian'ın Guenther Lewy'ye cevabı*. <http://www.armeniangenocide.com/forum/showthread.php?t=1079>.
- Dahiliye Vekâleti. Vilâyetler İdaresi Umum Müdürlüğü, Diyarbakır Vilayeti (yayınlanmamış kurum içi döküman). Ankara 1959.
- DERINGİL, Selim. 'In Search of a Way Forward: A Response to Ronald Grigor Suny', in *Armenian Forum*, Summer 1998, s.69-71
- ERICKSON, Edward J. 'Armenian Massacres: New Records Undercut Old Blame. Reexamining History'. *The Middle East Quarterly* gazetesi (Summer 2006, XIII.3) Philadelphia 2006. <http://www.meforum.org/article/991>.
- ERPOLAT, Mehmet Salih. 2004. "Cizye defterlerinin sosyal ve iktisadi tarih araştırmaları açısından önemi: Diyarbakır örneği." *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 2: 189-204.
- GÖKALP, Ziya. 'Şehir Medeniyeti, Köy Medeniyeti' in *Küçük Mecmua*, Sayı 30, 10 Ocak 1923, pp. 4-7 (yeniden basılan Gökalp. 1992.) *Kürt Esîretler hakkında Sosyolojik Tetkikler*. İstanbul. Sosyal Yayınları. İstanbul 1923 (1992). -. *Turkish Nationalism and Western Civilization*. İngilizceye Çeviren N. Berkes. Columbia Üniversitesi Yayınları. New York 1959 -. *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*. Bordo Siyah Yayınevi. İstanbul 2004.
- GÖKSEL, Ali Nüzhet. Ziya Gökalp hakkında Makale ve Ön Fikrâ. Yenilik Basımevi. Ankara 1955.
- GÖKSEL, Senihe. 'Annem Vecihe Ziya Gökalp', *Ziya Gökalp ve Açılan Ziya Gökalp Müzesi*. Diyarbakır Tanıtma Derneği. İstanbul 1956.
- HANIOĞLU, M. Şükrü. *Preparatuons for a Revolution. The Young Turks 1902-1908*. Oxford University Press. Oxford 2001.
- JONGERDEN, Joost. 'Contested Spaces in Landscapes of Violence. Displacement and Return in Diyarbakır at the turn of the 20th Century', in *Kurdische Studien*, Volume 4-5, s. 61-89. Berlin 2004-

- 2005.
- IDIKURT, Hasan. *Geçmişten Günümüze kadar Viranşehir*. (kendi yayını). Viranşehir 1995.
- ILHAN, Mehdi. 'Some notes on the settlement and population of the Sancak of Amid according to the 1518 Ottoman Cadastral survey', in *Tarih Araştırmaları Dergisi* 14:415-36. Ankara 1981
- ILHAN, Mehdi. "XVI Yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır Şehrinin nüfusu ve vakıfları: 1518 ve 1540 tarihli tapu tahrir defterlerinden notlar." *Tarih Araştırmaları Dergisi* 1992-1994 16:45-110.
- KANSU, Aykut. *The Revolution of 1908 in Turkey*. Brill: London, New York, Köln 1997.
- KARA Amid. 'Memleketimizce Çok Acı Bir Kayıp ve Büyük bir Üzüntü' ('Memleketimizce Bir Diya-i Elim ve Teessüf-ü Azim'), *Amid-i Sevde (Kara Amid) Gazetesi*, 3. sayı, sayfa: 39, Diyarbakır 1909.
- KARPAT, Kemal. *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics..The University of Wisconsin Press*. Wisconsin 1985
- KEVORKIAN, Raymond H. and Paboudjian, Paul B. *Les Armeniens dans l'Empire Ottoman*. ARHIS. Paris 1992
- KIRAN, Eyüp.. *Kürt Milan Esîret Konfederasyonu, ekolojik, toplumsal ve siyasal bir inceleme*. Elma. İstanbul 2003.
- KOEHL, Robert L. "The Politics of Resettlement." *The Western Political Quarterly* 6: 231-242. University of Utah.1953
- LEWY, Guenter. *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide*. University of Utah Press. 2005a.
- LEWY, Guenter. 'Revisiting the Armenian Genocide', in *The Middle East Quarterly*, Fall 2005, XII.4. Philadelphia 2005b
- LEWY, Guenter. 'Correspondence. Revisiting the Armenian Genocide. Guenter Lewy responds' in *The Middle East Quarterly*, Winter 2006, XIII.1). 2006. <http://www.meforum.org/article/895>.
- MCCARTHY, Justin. *Muslims and Minorities, the population of Ottoman Anatolia and the end of the Empire*. New York University Press. New York and London 1983
- Salname-i Diyarbekir 1286-1323* (1869-1905), Dördüncü Cilt, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Diyarbakır 1999.
- SYKES, Mark. "Journeys in North Mesopotamia". *Geographical Journal* 30: s. 384-398
- SYKES, Mark. *The Caliphs' Last Heritage*. MacMillan and Co. Londra 1915.
- TUNCER, Orhan Cezmi. *Diyarbakır Kiliseleri*. Büyük Şehir Belediyesi. Diyarbakır 2002.
- İçişleri Bakanlığı. *Dahiliye Vekâleti, Vilâyetler İdaresi Umum Müdürlüğü*. Ankara. 1959.
- TÜTENK, Mustafa Akif. 'Diyarbakır son 60 yıllık (1892-1952) Vakaları', *Kara Amid*: 311-358. Diyarbakır 1956-1957-1958.
- WIESSNER, Gunnar. *Hayoths Zor - Xavasar*. Ludwig Reichert Verlag. Wiesbaden 1997
- YILMAZÇELİK, İbrahim. *XIX Yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır (1790-1840) - fiziki, idari ve sosyo-ekonomik yapısı*. Türk Tarihi Kurumu. Ankara 1995.

Abdurrahman UCAMAN

**FERHENG
ETÎMOLOJÎYA
ZIMANÊ
KURDÎ**

BÎR

Zimanê Xwe Fêr Bibe û Xwendina Xwe Pêş Bixe

**RONÎ WAR
GURZEK ÇÎROK**

BÎR

BÎR

HEJMAR - SAYI: 9

HAVÎN

2008